URALISZTIKA

URÁLI NYELVÉSZET

2006

TARTALOM

Előszó 5

1. A szófajok *(Sipőcz Katalin)* 7

2. A névszó 21

   2.1. A névszói esetragozás *(Sipőcz Katalin)* 22

   2.2. A számjelölés *(Sipőcz Katalin)* 33

   2.3. A névszó determinálása *(Sipőcz Katalin)* 37

   2.4. A birtokos személyragozás és a birtokos szerkezetek *(Kozmács István)* 41

   2.5. A melléknév fokozása *(Mészáros Edit)* 65

3. Az ige 73

   3.1. Igeragozás *(Körtvély Erika)* 73

   3.2. Igeidő és aspektus *(Szeverényi Sándor)* 92

   3.3. Igemódok *(Mészáros Edit)* 110

4. A szóalkotás 117

   4.1. Szóképzés *(Kozmács István)* 117

   4.2. Szóösszetételek *(Mészáros Edit)* 136

5. A műveltetés és a műveltető szerkezetek *(Dolovai Dorottya)* 147

Rövidítésjegyzék 165

Mikola Tibor emlékére

ELŐSZÓ

Jelen tankönyv a magyar szakon és a finnugor szakirányon tanulmányokat folytató hallgatók uralisztikai nyelvészeti tanulmányait kívánja segíteni. Az uráli összehasonlító nyelvészet módszereinek és eredményeinek tanulmányozásához egyetemi tankönyvek évtizedekkel ezelőtt készültek. Az uráli nyelvtudományt legátfogóbb módon tárgyaló egyetemi jegyzeteket Hajdú Péter készítette. A *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* (1966) című könyve a rekonstruált uráli alapnyelv szerkezetét ismerteti, valamint részletes példaanyagon mutatja be az alapnyelv és a magyar nyelv történeti összefüggéseit. Ezt követte 1981-ben a szintén Hajdú Péter által írt *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, amely az uráli összehasonlító nyelvészet főbb eredményei mellett a rokon nyelvek tömör leírását is tartalmazza. Az 1978-ban megjelent Hajdú Péter – Domokos Péter: *Uráli nyelvrokonaink* című tankönyv főképpen rokon népeinkkel, azok történetével, kultúrájával, irodalmával ismerteti meg az olvasót, de bevezető fejezeteiben az uráli nyelvek tipológiai és areális szempontú ismertetését is tartalmazza. Bereczki Gábor *A magyar nyelv finnugor alapjai* című jegyzete (1980) pedig magyar nyelvi szempontból ad tömör összefoglalást az uráli történeti nyelvészet eredményeiről.

Az utóbbi évtizedekben a nyelvtudományban és ezen belül az uralisztikában is jelentős eredmények születtek. Elkészült az uráli nyelvek etimológiai szótára (*Uralisches Etymologisches Wörterbuch*, ed. Rédei), kézikönyvek, monográfiák jelentek meg, tanulmányok, műhelymunkák jöttek létre egy-egy nyelvészeti kérdéskör elemzésére. Az oroszországi finnugor népek életében az 1990-es évek hoztak nagy változásokat, melyek erőteljes hatással voltak az ottani rokon nyelvek alakulására, oktatására és kutatására is. Újabb anyagok, szöveg-közlések, helyszíni kutatások váltak elérhetővé és lehetővé. Mindezek a változások hozzájárultak ahhoz, hogy az uralisztika számos kérdését ma új meg-közelítésben tárgyalják, valamint olyan nyelvészeti vonatkozású (pl. szocio-lingvisztikai) vizsgálatokat is végeznek, melyek korábban nem szerepeltek az uráli nyelvek kutatásában.

Tankönyvünkkel fő célunk az, hogy a magyar és finnugor szakos hallgatók

(1) érthető és meggyőző érveket kapjanak a magyar nyelv uráli eredetéről,

(2) korszerű képet kapjanak az összehasonlító történeti nyelvtudomány elméleti és módszertani kérdéseiről, uráli nyelvekre vonatkozó eredményeiről,
(3) megbízható és friss nyelvi adatokat kapjanak a rokon nyelvekből,
(4) a jegyzetben hangsúlyosan jelen levő tipológiai kitekintéseknek köszönhetően szélesítsék látókörüket a világ nyelveiben fellelhető jelenségekről.

A tankönyv tematikáját alapvetően meghatározza az, hogy a kötetet a szerzők a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékének 2000-ben elhunyt tanszékvezetője, a kiváló nyelvész és szamojedológus, Mikola Tibor szellemi hagyatékának feldolgozásával készítették. Mikola Tibor évtizedeken át tanította az összehasonlító történeti uráli nyelvészetet és a magyar nyelv finnugor alapjait finnugor és magyar szakos hallgatóknak. A tankönyv elsősorban tematikájában őrzi Mikola örökségét, mivel az itt szereplő fejezeteket Mikola Tibor mindig tárgyalta előadásai során, továbbá a fejezetek zömét illetően maga is kutatásokat végzett, tanulmányokat jelentetett meg.

A tankönyv fejezetei az uráli nyelvtudomány egyes részfejezeteiről próbálnak átfogó képet nyújtani: az uráli nyelvek és az uráli alapnyelv szófajairól, részletesen tárgyalják a névszói és igei osztály főbb kategóriáit, valamint a mondattani vizsgálatokba is betekintést engednek az uráli nyelvek műveltető szerkezeteinek tárgyalása kapcsán. A tankönyvnek nem célja, hogy az uráli történeti nyelvtudomány „egészét" ismertesse, hiszen számos témakör nem szerepel a tárgyalt fejezetekben (például a hangtan, a mondattan számos kérdésköre). A történeti szempont is kevésbé hangsúlyos a korábbi jegyzetekkel összevetve, erősebben jelen vannak ezzel szemben a mai rokon nyelvek adatai, és a tárgyalt témákkal kapcsolatos tipológiai összefüggések. Szakít a korábbi jegyzetek hagyományaival abban a tekintetben is, hogy nem a magyar nyelv szempontjából vizsgál, azaz nem célja a magyar nyelv uráli vonásainak kiemelése, a magyar nyelvi adatok gyakorlatilag azonos „súlyúak" a rokon nyelvi adatokéval. Könyvünkben az egyes fejezeteket a téma tárgyalásához felhasznált, valamint a további tájékozódáshoz ajánlott főbb – főképpen újabb - szakirodalom listája követi. A régebbi irodalmak részletesen megtalálhatók Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* című jegyzetében a fejezetek után. A tankönyv végén a kötetben szereplő nyelvészeti rövidítések magyarázata segíti az olvasót.

A szerzők

1. A SZÓFAJOK

1.1. Szófajok nélküli alapnyelv?

Az uráli alapnyelv szófaji tagolódásáról vallott korai felfogások két fő csoportba sorolhatók: (1) voltak kutatók, akik a névszók elsődlegességét hangsúlyozták, (2) más nyelvészek pedig az alapnyelv ősi, szófajok nélküli állapotát feltételezték.

A névszók primér voltát vallók elsősorban arra alapozták elképzelésüket, hogy az uráli nyelvekben gyakori a névszók vagy az igenevek állítmányi használata, azaz a mondat valaha alapvetően nominális jellegű lehetett. Az alapnyelv szófajok nélküliségét hirdetők a rokon nyelvek ún. nomen-verbumaira hivatkoztak, s ezeket olyan korai nyelvi állapot maradványainak vélték, melyben még nem különültek el egymástól az igék és a névszók. A nomen-verbumok – másképpen igenévszók – olyan szavak, melyek egyazon alakban igeként és névszóként is értelmezhetők, például: magyar *fagy, les, nyom, zavar*, finn *itä-* 'csíra; csírázik', *tuule-* 'szél; fúj', *onki-* 'horog; horgászik', mari *lum-* 'hó; esik a hó', komi *iz-* 'kő; őröl', nyenyec *jeďe-* 'betegség; betegnek lenni'. E második felfogást képviselte a finn Ravila, aki az alapnyelvben két, alakilag elkülönülő szóosztályt feltételezett, egyrészt a két-három szótagos nevezőszavakat, másrészt pedig az egyszótagos utalószavak és interjekciók (indulatszavak) csoportját. A nevezőszavakat voltaképpen a névszók, igék, igenevek, határozószók előzményeinek tartotta, a második csoportot pedig a névmások, partikulák és a tagadó ige alkották. A nevezőszók szófaji értéküket tekintve tehát neutrálisak voltak, a konkrét előfordulás – a ragozás és a szintaktikai helyzet – döntötte el, hogy adott esetben névszói, igei, határozói használatról volt-e szó.

Mielőtt e két felfogás ellen érvelnénk, tekintsük át, hogy a nyelvekben milyen alapon különböztetünk meg szóosztályokat, valamint azt, hogy a világ nyelvei milyen tipológiai képet mutatnak e tekintetben.

1.2. A szófaji kategorizálás általános kérdései

A szóosztályok elkülönítésének kritériumai lehetnek fonológiaiak, morfológiaiak, szintaktikaiak és szemantikaiak, illetve az utóbbi időben pragmatikai szempontok is alapul szolgálhatnak szófaji besorolásnál. Megfigyelhető, hogy többnyire az adott nyelvészeti irányzattól függően került a hangsúly hol az egyik, hol a másik kritériumra. Általában elmondható, hogy a morfoszintaktikai szempontok jobban alkalmazhatók, a csak hangtani, alaktani vagy jelentéstani

alapú kritériumok ritkán elegendők. Célravezetőbb, ha több szempontot is figyelembe veszünk a szófajok meghatározásakor.

Megállapítható, hogy minden nyelv rendelkezik szófaji csoportokkal, hisz e szócsoportok szemantikai alapkategóriák megvalósulásai (úm. cselekvések, dolgok, tulajdonságok, helyzetek stb. megnevezései). Az egyes nyelvekben realizálódó szófaji kategóriák rendszere azonban eltérő lehet, miképpen egy-egy szófajt sem feltétlenül ugyanazok a tulajdonsághalmazok jellemeznek különböző nyelvekben. Megállapítható, hogy a szóosztályok belső szerkezetén belül felállítható egy tipikalitási hierarchia, azaz az adott szófaji csoportoknak vannak központi, jól azonosítható tagjai, és vannak periférikusabb, nem egyértelműen kategorizálható egyedei.

A szófajokkal kapcsolatban beszélhetünk nyitott és zárt szóosztályokról. Nyitott szóosztályoknak tekinthetőek azok a szófajok, melyek sok taggal rendelkeznek, továbbá a szóosztály tagjainak a száma változhat, azaz a csoport új tagokkal bővülhet, és meglévők eltűnhetnek. A zárt szóosztályokat ezzel szemben az jellemzi, hogy az adott szóosztály kevés elemből áll (néhány szótól pár tíz szóig terjedően), valamint a tagok száma viszonylag állandó, általános felfogás szerint a szócsoportban egy emberöltő során nem történik változás. Nyelvenként változhat, hogy mely szófajok tartoznak a nyitott és zárt szócsoportba: az igék és főnevek osztálya jellemzően nyitott szóosztályt alkot, a névmásoké pedig jellemzően zártat. A melléknevek, határozószavak e két véglet között helyezkednek el, egyes nyelvekben nyitott, másokban pedig zárt kategóriát alkotva.

1.3. Igék és főnevek

Mielőtt választ adnánk arra a kérdésre, hogy milyen szófaji csoportokkal rendelkezhetett az uráli alapnyelv, érdemes megvizsgálni, hogy léteznek-e ún. univerzális szófajok. Az igék és névszók szembenállása általános a világ nyelveiben. Bizonyos nyelvekben a két csoport közötti különbség nem olyan éles, mint a nyelvek többségében. A tipológiai szakirodalomban felmerül az is, hogy egyes nyelvek zárt igei vagy főnévi csoporttal rendelkeznek. Így például bizonyos ausztráliai és pápuai nyelvekben az igék száma meglepően alacsony (100 alatti) és jelentésük meglehetősen általános. Ezek a nyelvek a másutt igékkel kifejeződő fogalmakat a kevés ige szószerkezetekké bővítésével (pl. 'nyálat csinál' = 'köp', 'szemmel érez' = 'lát') vagy igei sorozatokba rendezésével (pl. 'megy-kap-visszajön-ad' = 'hoz') fejezik ki. A szakirodalomban az irokéz nyelvekkel kapcsolatban találhatunk utalást arra vonatkozóan, hogy a névszók zárt osztályt alkotnak, azaz néhány állatnevet és jövevényszót nem számítva a főnévi tartalmú szótövek is igeként ragozódnak (pl. cayugan nyelv *-nhoh-* 'ajtó' : *ka-nhóh-a*' 'ez egy ajtó (van)').

Az előbbi – mindénképpen szórványosnak tekinthető – példák ellenére megállapíthatjuk, hogy az igék és a főnevek univerzális alapszófajok, létüket az uráli alapnyelvre is feltételezhetjük, miképpen ezt megerősíti az alapnyelvre re-

konstruálható, egyértelműen igei vagy névszói jelentésű tövek nagy száma is. (Ez egyben cáfolata annak a korai elképzelésnek, amely az alapnyelvet nominálisnak tartotta, és a névszók elsődlegességét hirdette az igékkel szemben.)

Milyen alapon keletkezhetett mégis az a – fejezet elején már említett – feltételezés, amely az alapnyelv szófajok nélküliségét hirdette?

1.3.1. Igék és főnevek az alapnyelvben

Az uralisztikai szakirodalomban többnyire a következő jellegzetességek szerepeltek annak bizonyítására, hogy az alapnyelvben az igék és főnevek még nem alkothattak egymástól élesen elkülönült szóosztályt:

1. A már említett nomen-verbumok léte, melyekkel kapcsolatban feltételezhető, hogy ezek száma korábban nagyobb volt. Erre utal például az a körülmény, hogy több alapnyelvi rekonstruktum folytatásai a rokon nyelvek egy részében az igékhez, a másik részében pedig a névszókhoz tartoznak. Az uráli és finnugor alapnyelvre kb. 100 ilyen szóalak rekonstruálható. Például:

(1) PU**päŋe* > magyar *fej, fő*, finn *pää* 'fej, fő', mordvin *pe, pä* 'valaminek a vége', manysi *päŋ* 'fej, fő' ~ ? nyenyec *pa-* 'kezdődik'

PFU**śoj*e > magyar *zaj*, finn *soi-* 'cseng', számi *čuoggjâ* 'hangzik, cseng', manysi *suj* 'hang, hír, zaj'

Ezek az ambivalens tőmorfémák azonban a mondat-konstrukcióban mindig szófaji értéket kaptak, azaz morfológiai felépítésük, szintaktikai helyük és szerepük, valamint bővítményeik egyértelművé tették az adott lexéma igei vagy névszói jellegét. Az, hogy bizonyos névszóknak és igéknek közös gyökerük lehet, nem ritka jelenség más nyelvcsaládoknál sem adott szemantikai kapcsolatok esetében: ilyen például az állapot és az állapotba jutás (vö. magyar *fagy*, finn *sula-* 'fagymentes, folyékony; olvad'), a cselekvés és a cselekvés eszköze (vö. finn *kynsi-* 'köröm; karmol), a cselekvés és a cselekvés eredménye közötti kapcsolat (vö. magyar *nyom*) stb.

2. Az igék és névszók közös eredetének bizonyítékaként szokott szerepelni a deverbális és denominális képzők közötti nem ritka genetikai azonosság (magyar *kedv-**etlen*** – *kel-**etlen***, manysi *kāt-**tāl*** 'kezetlen' : *kāt* 'kéz' – *joχt-**tāl*** 'elérhetetlen' : *joχti* 'eljut, elér', *apśi-**kwe*** 'öcsike' : *apśi* 'öcs' – *mini-**kwe*** 'megy <ő, a kedves>' : *mini* 'megy'). Nem csupán a képzők között találunk ilyen átfedéseket, hanem a ragok csoportjában is (vö. *ház-**unk*** – *lak-**unk***, finn *talo-**mme*** [PxPl1] 'házunk'– *asu-**mme*** [VxPl1] 'lakunk'). (Vö.: 4.1.2.1)

3. A szamojéd nyelvek és a mordvin közös jellemzője a névszók ún. predikatív ragozása, azaz e nyelvekben a névszókhoz állítmányi helyzetben – külön igeképző alkalmazása nélkül – hozzákapcsolódhatnak közvetlenül az igei személyragok. Például:

(2) erza-mordvin *ovto* 'medve'

ovtan 'én medve vagyok'	*ovtol'in* 'én medve voltam'
ovtat 'te medve vagy'	*ovtol'it'* 'te medve voltál'
ovto 'ő medve'	*ovtol'* 'ő medve volt'
ovtotano 'mi medvék vagyunk'	*ovtol'ińek* 'mi medvék voltunk'
ovtotado 'ti medvék vagytok'	*ovtol'id'e* 'ti medvék voltatok'
ovtot 'ők medvék'	*ovtol't'* 'ők medvék voltak'

(3) nyenyec *ńēńū* 'lányka'

ńēńūdm'	'én lány vagyok	*ńēńūdamś*	'én lány voltam'
ńēńūn	'te lány'	*ńēńūnaś*	'te lány voltál'
ńēńū	'ő lány'	*ńēńūś*	'ő lány volt'
ńēńūńi'	'mi (2) lányok vagyunk'	*ńēńūńiнś*	'mi (2) lányok voltunk'
ńēńūď'i'	'ti (2) lányok vagytok'	*ńēńūď'iнś*	'ti (2) lányok voltatok'
ńēńūχu'	'ők (2) lányok'	*ńēńūχuнś*	'ők (2) lányok voltak'
ńēńūwa'	'mi lányok vagyunk'	*ńēńūwać*	'mi lányok voltunk'
ńēńūda'	'ti lányok vagytok'	*ńēńūdać*	'ti lányok voltatok'
ńēńū'	'ők lányok'	*ńēńūć*	'ők lányok voltak'

Mint a példák mutatják, ezek a paradigmák múlt időben is lehetségesek. A mordvinban akár birtokos személyragos és esetragos névszó is igésíthető ily módon, valamint határozószók és névutók is konjugálhatók. Például:

(4) erza-mordvin *kudo* 'ház' ~ *kudoso* [Lok] 'házban'
kudosan 'a házban vagyok'
kudosat 'a házban vagy'

kudo-so - nzo - l'i - ńek 'a házában voltunk'
ház -Iness-PxSg3-Imperf- VxPl1

t'esan 'itt vagyok'
t'esat 'itt vagy'
udalan 'hátul/mögötte vagyok'
udalat 'hátul/mögötte vagy'

A predikatív ragozást az uralisztikai kézikönyvek általában ősi jelenségnek tartják, de az újabb kutatások alapján feltételezhetjük, hogy külön nyelvi fejlemények mind a mordvinban, mind a szamojédban, és létrejöttüket analogikus fejlődés eredményezte.

A predikatív szerepű névszó „igésítése" (konverzió), ha kisebb mértékben is, de megtalálható a rokon nyelvek zömében. Kijelentő mód jelen időben, 3. személyben általános a kopula (létige) nélküli névszói állítmány. Egyes nyelvekben ez más személyben is lehetséges, és esetragos névszók állítmányi szerepben előfordulhatnak például a komiban és udmurtban is.

(5) magyar *ő katona*
manysi *taw wōrajan χum* 'ő vadász' ~ *taw wōrajan χum ōli* 'ua.'
ő vadász férfi ő vadász férfi van

manysi *lāɣlan^{u}m χosat*
láb-PxSg3-Pl hosszú Pl
'a lábaim hosszúak'

näŋ jäni χum
te nagy férfi
'te nagy ember [vagy]'

hanti *tin jemŋən*
tiDu jó-Du
'ti <ketten> jók vagytok'

komi *mi kar -iś -eś*
mi város-Abl-Pl
'mi a városból [vagyunk]'

A névszók predikatív ragozása nem csak az uráli nyelvcsaládot jellemzi, hanem más észak-eurázsiai nyelvekben is megtalálható. Ide sorolandó a fentebb ismertetett mordvin és szamojéd predikatív ragozás is, mellyel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a névszók igei paradigmája ezekben a nyelvekben is hiányos. Csak egyféle időjelölésük van, tagadó formában nem állhatnak és módjelek sem járulhatnak hozzájuk, nincs akcióértékük és aspektusuk, továbbá morfológiailag sem teljesen azonosak a paradigmák igei, illetőleg névszói tő esetén.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az alapnyelvben létezett az igék és főnevek csoportja. Azok a jelenségek, melyek a két szóosztály közelségére utalnak, valójában értelmezhetők oly módon, hogy bár a főnevek és az igék univerzális, primér szóosztályoknak tekinthetők, morfológiai és szintaktikai jellemzőik már nyelvenként egyediek. Ezt tapasztaljuk a mai uráli nyelveket összehasonlítva is, és mindezek alapján elfogadhatjuk, hogy az alapnyelv is olyan igei és főnévi osztállyal rendelkezett, amelynek nem feltétlenül kell megegyeznie a mai rokon nyelvek bármelyikének is főnévi, valamint igei jegyeivel. Az uráli nyelvek adatai mindenesetre azt mutatják, hogy a főnevek és az igék közötti fő morfológiai különbséget az jelenthette, hogy a főnevekhez nem járulhattak módjelek, az igékhez pedig nem kapcsolódhattak esetragok.

1.4. A névszói csoport tagolódása

1.4.1. A melléknevek

A névszói csoporton belül már az alapnyelvben bizonyos mértékig elkülönülhettek a főnevek, melléknevek és a számnevek.

A melléknévi kategória a világ nyelveiben meglehetősen általános, de semmiképpen nem univerzális olyan módon, mint az igék és főnevek csoportja.

Vannak nyelvek tehát, melyekből hiányoznak, és itt a tulajdonságfogalmakat más szóosztályok tagjaival nevezik meg; általában igékkel, főnevekkel, ritkábban határozószavakkal. Vannak nyelvek, melyekben a melléknevek zárt szóosztályt alkotnak, azaz számuk állandó és meglehetősen kicsi. Továbbá vannak nyelvek (ide tartoznak az uráli nyelvek is), ahol a melléknevek kiterjedt, nyitott szóosztályba tömörülnek. Ez utóbbi csoport további alcsoportokra osztható aszerint, hogy a melléknevek a (1) főnevekhez /pl. latin, spanyol/ vagy az (2) igékhez /pl. maláj/ állnak-e közelebb grammatikai tulajdonságaik alapján, vagy (3) mind a főnevek, mind az igék tulajdonságait kombinálják-e /pl. berber nyelvek/, illetőleg (4) különböznek-e mindkét szócsoporttól /pl. angol/. E felosztáson belül a mai uráli nyelveket hagyományosan az első csoportba sorolják, bár újabban olyan felfogással is találkozhatunk, amely szerint a (4) típust képviselik.

1.4.1.1. Melléknevek az alapnyelvben

Az alapnyelvet illetően meglehetősen általános az a vélekedés, hogy a melléknevek még nem alkottak külön csoportot, vagy legfeljebb kialakulóban voltak. A főnevek alkalmilag melléknévi szerepet vehettek fel, az általuk megnevezett dolog jellegzetes tulajdonságára utalva. Így lehetett a *vér* szóból 'vörös' jelentésű színnév, vagy az epét jelölő lexémából 'keserű; sárga; zöld' értelmű melléknév, miképpen erre a mai rokon nyelvekben is találunk példát, vö. manysi *wiγər* 'vér, vörös', *kēlp* 'ua.', *wośram* 'epe; keserű; sárga, zöld'. Több főnévi jelentéssel rekonstruált alapnyelvi szóról is feltételezhetjük, hogy már az alapnyelv korában is betölthetett melléknévi funkciót. Ilyen például a finnugor korra visszavezethető **puna* 'haj, szőr', melynek folytatása a finnségi nyelvekben színnévi jelentésű, vö. finn *puna* 'pír', *punainen* 'piros', észt *puna* 'pír', *punane* 'piros', vagy az uráli *piša* 'epe', melynek mai képviseletei hasonló jelenségről vallanak, vö. mordvin *piže* 'zöld, éretlen', nyenyec *paďe* 'epe', *paďerāχā* 'epeszínű, sárga'.

A főnévi jelzők használata a mai rokon nyelveket is jellemzi, elsősorban anyagnevek, állapotot, nemet, foglalkozást, kort, fajtát jelölő szavak esetében, például: magyar *faház, halászlegény*, finn *orpolapsi* 'árva gyerek', udmurt *pu korka* 'faház', manysi *χum-ńawram* 'fiú tkp. férfi-gyerek'). A melléknevek sok esetben tehát főnevekből keletkeztek, de igék, igenevek is alkalmasak lehettek – főképpen átmenetibb – tulajdonságok megnevezésére.

A melléknevek közül a legősibbek általában azok, amelyek a dolgok tartósabb, konkrétabb tulajdonságait jelölik, olyanokat, amelyek valamilyen módon közvetlenül érzékelhetők (láthatók, kézzel foghatók). A zárt melléknévi osztállyal rendelkező nyelvekben is a kevés számú melléknév többnyire ilyen típusú. Az uráli és finnugor alapnyelvre visszavezethető melléknévi jelentésű – vagy melléknévi jelentéssel is rekonstruált – etimonok elsősorban fizikai tulajdonságokat és dimenzionális kiterjedést fejeznek ki, de vannak közöttük színre és emberi tulajdonságra utaló szavak is. Az alábbi táblázat az uráli és finnugor korra rekonstruálható mellékneveket tartalmazza jelentéstani

csoportosításban, csak jelentésüket feltüntetve (a kérdőjel az etimológia nem biztos voltára utal):

szín	dimenzió	fizikai tul.	emberi tul.	minőség	kor	sebesség
szürke	kicsi	hideg	kedves (?)	jó	öreg	gyors (?)
sötét	nagy	meleg	vidám (?)	tiszta	új	
fehér (?)	hosszú	langyos	gazdag (?)	rendes	kicsi	
sápadt (?)	rövid	könnyű	készséges (?)			
tarka (?)	széles	nehéz (?)	gyenge (?)			
zöld/sárga/	vastag	száraz	tiszta (?)			
epe (?)	keskeny (?)	nedves	nyugodt			
fekete	vékony	kemény	vad			
világos (?)	szűk	puha				
	magas	savanyú				
	alacsony (?)	keserű				
	mély	sima				
	sovány	egyenes				
	kerek	teli				

1.4.1.2. A melléknévi osztály a mai uráli nyelvekben

A mai uráli nyelvekben a mellékneveket a főnevekhez közeli, egyes vélemények szerint a szamojéd nyelvek esetében azoktól el sem különíthető szóosztálynak tekintik. Ehhez a legfőbb érv az, hogy a melléknevek a főnevekkel azonos módon ragozódnak, azaz nincs külön melléknévi deklináció, mint például az oroszban. További érvként említhető, hogy több képző egyaránt kapcsolódhat főnévi és melléknévi alapszóhoz (vö. magyar *hegy**ség*** ~ *szép**ség***), valamint sok közös főnév- és melléknévképző is található ezekben a nyelvekben (vö. finn *na**inen*** 'asszony' ~ *jä**inen*** 'jeges'), és számos szó azonos alakban használható főnévi és melléknévi jelentésben is (vö. *beteg* fn./mn., finn *hyvä* 'jó, a jó', *kylmä* 'hideg, a hideg(ség)', manysi *jomas* 'jó, a jó, jól').

Az újabb szakirodalom ugyanakkor rámutat arra, hogy a melléknévi és főnévi szerep a mai uráli nyelvekben morfológiailag és szintaktikailag is szétválasztható. A melléknevek deklinációja ugyan megegyezik a főnevekével, de szemantikai és szintaktikai okokból ragozási rendszerük jóval korlátozottabb a főnevekénél. (Nem vonatkozik ez természetesen a melléknevek szófajváltására, azaz főnevesült vagy elliptikus használatára, hisz ilyen esetben azok nem saját, melléknévi tulajdonságaikat mutatják, hanem a főnév jegyeit.)

Az uráli nyelvekre nem jellemző a főnévi csoporton belüli kongruencia (eltekintve a balti finn és szamojéd nyelvekben másodlagosan létrejött és nem is feltétlen minden esetre kiterjedő kongruálástól). Ebből következően attributív helyzetben a melléknevek a rokon nyelvek zömében csak nominatívuszban állnak:

(6) magyar *szép*[Nom] *házban*[Lok]
erza-mordvin *mazij*[Nom] *kudoso*[Lok] 'szép házban'
manysi *janiγ*[Nom] *kolt*[Lok] 'nagy házban'
De! finn *suuressa* [Lok] *talossa* [Lok] 'nagy házban'

A melléknevek predikatív használatát is korlátozott esethasználat jellemzi. Predikatív helyzetben a melléknév nominatívuszban áll, esetleg számbeli egyeztetést mutat, például:

(7) magyar *ők gazdagok*
NomPl

manysi *ńoləm pelp*
orrPxSg1 hegyesNomSg
'az orrom hegyes'
manysi *towlaγəm ośśaγ*
szárnyPxSg1Du vékonyNomDu
'a szárnyaim vékonyak'

A finnben predikatív szerepben a melléknév lehet a nominatívuszon kívül partitívuszban is, de a főnévi állítmánnyal ellentétben – nem jelzői szerepben - genitívuszba már nem kerülhet. Vö.:

(8) finn *Miehet ovat rikkaa-t / rikka-ita*
férfiak vannak gazdag-NomPl / gazdag-PartPl
'A férfiak gazdagok.'

Tämä talo on rikkaa-n miehe-n.
Ez ház van gazdag-GenSg férfi-GenSg
'Ez a ház a gazdag férfié.'

**Tämä talo on rikkaa-n.*
Ez ház van gazdag-GenSg
'Ez a ház a gazdagé.'

Különbség mutatkozik a főnevek és a melléknevek között akkor is, ha ige bővítményeként szerepelnek: alapvetően ezen a téren is a mellékneveknek a főnevekénél korlátozottabb esetraghasználatát figyelhetjük meg. A legtöbb uráli nyelvben a melléknév ebben a szerepben a nominatívusz mellett egy adott – lokális vagy lokális eredetű – esetben állhat. Ez legtöbbször transzlatívusz, vö.:

(9) erza-mordvin *mazij-eks ťejevems*
szép-Trans lesz
'szép lesz'
siŕe-ks ńejavoms
öreg-Trans látszik
'öregnek látszik'

manysi *χōpsim mosən-iγ jemtəs*
tüdőPxSg1 beteg-Trans lett
'a tüdőm beteg lett'

A magyarban és a finnben az ige dinamikus vagy statikus jellegétől függően egyéb esetek is szerepelhetnek, például:

(10) magyar *piros-ra* [Lat] *fest*
szép-nek [Dat] *látszik*

finn *pysyy tyyne -nä*
marad csendes-Ess
'csendben marad'

muuttuu vihaise-ksi
változik mérges-Trans
'mérges lesz'
näyttää hyvä-ltä
látszik jó -Abl
'jól néz ki'
tuoksuu tuoree-lle
illatozik friss -All
'frissen illatozik'

A főnevek és a melléknevek eltéréseinek sorát kiegészíthetjük még azzal, hogy a melléknevekhez az uráli nyelvekben általában nem kapcsolódhatnak birtokos személyragok, a főnévi és a melléknévi deriváció nem azonos, még ha sok képző tekintetében közös is, a melléknevek zöme fokozható, szemben a főnevekkel (vö. 2.5) továbbá morfoszintaktikai és szintaktikai jegyeik alapvetően elkülönítik a kérdéses két szóosztályt. Mindezek alapján megállapítható, hogy a mai uráli nyelvekben a melléknevek a főnevektől alapvetően elkülöníthető szóosztályt képeznek.

1.4.2. A számnevek

Az alapnyelvre több számnév is rekonstruálható. Az uráli korra, azaz a szamojéd és finnugor nyelvek közös ősére csupán a 'kettő' számnév vezethető vissza. A finnugor nyelvekben egytől-hatig közös eredetűek a számnevek:

1 – FP ?FU **ikte (ükte)* > finn *yksi (yhte-)*, észt *üks (yhe-)*, számi *akta*, mordvin *vejke*, mari *ik*, udmurt *odik, ok*, ? manysi *ük, äk, akwa*
2 –PFU ?U **kakta ~ käktä* > *két, kettő*, finn *kaksi (kahte-)*, mari *kok, koktet*, udmurt *kiç, kiкt-*, manysi *kit*, hanti *kät*, ? nyenyec *śiďe*
3 –PFU **kolme (kulme)* > *három*, finn *kolme*, észt *kolm*, mordvin *kolmo,* komi *kujim*, manysi *χurem,* hanti *χolem*
4 –PFU **ńeljä (neljä)* > *négy*, finn *neljä*, számi *ńielje*, mari *nəl*, komi *ńoĺ*, manysi *ńila*
5 –PFU ??PU **witte* > *öt*, finn *viisi (viite-)*, számi *vihtta*, mordvin *veťe*, *väťä,* komi *vit*, manysi *ät, at*, ? nyenyec *jū'*
6 –PFU **kutte* > *hat*, finn *kuusi (kuute-)*, észt *kuus (kuue-)*, számi *kuhtta*, mordvin *koto*, udmurt *kwať*, hanti *kut, χot*

Közös eredetű ezen kívül több, ’tíz’ jelentésű, valamint a tíz többszörösét megnevező szó. Ilyen például a magyar *negyven, ötven* stb. szavak *-van/-ven* utótagja, melynek rokon nyelvi megfelelései hasonlóképpen összetett számnevek elemeként használatosak, vö.:

(11) PFU **mÈnÈ* > udmurt *-mÏn: kwamÏn* ’30’; komi *-mÏn: komÏn* ’30’; manysi *-man, -pan: naliman* ’40’, *atpan* ’50’

A finnugorkori **luke* etimon mai képviseletei több nyelvben számnévi ’10’ jelentésűek, a rokon nyelvek egy csoportjában pedig ’szám, számolás, olvasás’ -féle jelentéssel bírnak, vö.:

(12) számi *lokke* ’10’, mari *lu* ’10’, manysi *low* ’10’ – finn *luke-* ’számol, olvas’, komi *lÏd* ’szám’, ?magyar *olvas* ’számol, olvas’

Húsz számnevünk is finnugor eredetű, és egyes feltételezések szerint összefüggésben van az ősi PU**koje* ’ember, férfi’ alakkal, annak talán mutató névmással bővült származéka. Eredeti jelentése ’az ember <aki húsz ujjal rendelkezik>’ lehetett, amit megerősít, hogy számos nyelvben találunk ehhez hasonló jelentésváltozási tendenciát a számnevek körében. Vö.:

(13) PFU **kuś* > udmurt *kÏź*, komi *kÏź*, hanti *χos*, manysi *χus*

Közös eredetű a ’100’ is, mely finnugorkori indoeurópai, azon belül is iráni átvétel, vö.:

(14) PFU **śata* > magyar *száz*, finn *sata*, észt *sada*, számi *čuotte*, mordvin *śado*, mari *šüδə*, udmurt *śu*, komi *śo*, hanti *sat*, manysi *sāt* < ősiráni **śata-*

Közös gyökerekre vezethető vissza a 7 számnév is, mely indoeurópai átvétel, de már a finnugor egység felbomlása után vette át külön a finn-permi, az ugor, valamint a szamojéd ág, vö.:

(15) finn *seitsemän*, észt *seitse*, lív *seis*, mordvin *śiśem*, mari *šəm, šəmət*, udmurt *śiźÏm*, komi *śiźim* > PFP **śejććem* ’7’
magyar *hét*, hanti *täpət, läpət*, manysi *sāt* > PUg **ïäptÈ* < **säptÈ* ’7’
nyenyec *siu, śeu*, enyec *se’o*, nganaszan *śaibua*, szelkup *seeldje* > PS **sejtwç* ’7’

Az alapnyelvre feltételezhető számnevek szolgáltak alapul azoknak az elméleteknek, amelyek az uráli és finnugorkor nyelvének számrendszerét próbálták kikövetkeztetni. A világ nyelveiben többféle számrendszer is előfordulhat, és ezek alapvetően számolási szokásokon alapulnak. Meglehetősen általános a nyelvekben a tízes számrendszer (a kéz ujjain való számoláson alapul), de előfordul négyes, hatos és egyéb rendszer is. Az uráli nyelvekkel kapcsolatban

többféle elképzelés is született. A korai elméletekben szerepelt a hatos és hetes számrendszer lehetősége (az ősi eredetű számnevek sora alapján), de a ma elfogadott nézet szerint az alapnyelv tízes számrendszert használhatott. Ezt támasztják alá egyrészt az alapnyelvi korszakokra visszavezethető számnevek, melyek között több 'tíz' jelentésű számnév, valamint a 'tíz' többszörösei is szerepelnek. Továbbá erre utal a mai rokon nyelvek számsorainak a tízes váltásokon nyugvó rendszere, és e nyelvek több olyan számneve is, mely értékét a tízhez (vagy a tíz többszöröseihez) viszonyítva fejez ki, vö:

(16) finn *kahdeksan* '8' tkp. 'kettő nem levő <a tízből>'
yhdeksän '9' tkp. 'egy nem levő <a tízből>'
komi *ekmis* ~ udmurt *ukmis* '9' tkp. 'egy a tízből'
manysi *ontəllow* '9' tkp. 'oldal nélkül tíz'
hanti (régi nyelvi) *sata jitti katn andom* '98' tkp. 'százhoz jövő kettő nincs'
magyar *kilenc* tkp. '<egy> kivételével tíz': *kil-* (vö. *kívül, kijjebb*) + *-nc* (vö. *nyol-c, harmi-nc*)
erdei nyenyec *kāśemju*' '9' tkp. 'éppen nem tíz'

A számnevek történetével kapcsolatban még megemlítendő, hogy alapnyelvi eredetűnek bizonyul a sorszámnevek képzője is: PU*-*mt* (vö. *harma**d**ik*, finn *kolma**nt**e-*, manysi *χurmi**nt***).

A magyar *két* ~ *kettő* számnév alaki szétválásához hasonló vonás megfigyelhető több finnugor nyelvben is, ahol a magyarral egyezően a rövidebb alak jelzői, a hosszabb pedig abszolút (főnévi és állítmányi) használatú: mari *kok* ~*koktət*, manysi *kit* ~ *kitiγ*, hanti *kät* ~ *kätkən*. (Pl.: manysi ***Kit*** *ne juw-śaltśaγ,* ***kitiγ*** *jol-untsəγ.* **'Két** nő belépett, **ketten** (kettő) leültek.') Hasonló jelenség előfordul más számneveknél is, vö.: mord *ve – vejke* 'egy', mari *ik – iktət* 'egy', *kəm – kəmət* 'három' stb.

1.5. Egyéb szófaji kategóriák

Az alapnyelv biztosan rekonstruálható szófaji csoportját alkották a névmások. Ezek alakilag is elkülönültek a fogalomszavaktól, tőalakjukban egyszótagúak voltak. A névmások osztályán belül már kialakultak a személyes, kérdő és mutató névmások.

A személyes névmások alapnyelvi alakja **me*, **te*, **se* lehetett. E névmások többesi és duálisi alakjai nem ismertek, a mai rokon nyelvek változatos személyes névmási számjelölése nem teszi lehetővé azok rekonstruálását. Hordozhatja a számbeli eltérést a névmás magánhangzó-eleme (vö.: *te : ti*, manysi *naη* Sg2 : *nēn* Du2 : *nān* Pl2 'te – ti'), mássalhangzó-eleme (észt *tema* Sg3 : *nema-d* Pl3) vagy magánhangzó- és mássalhangzó-eltérés egyszerre (udmurt *mon* Sg1 : *mi* Pl1, nganaszan *tona* Sg2 : *tēη* Pl2). Harmadik személyben több nyelvben is megfigyelhető a névszói paradigma többes jelének használata (pl. *ő : ő**k***, komi *sija* Sg3 : *sija**jas*** Pl3). A 3. személyű névmás gyakran régebbi

mutató névmás folytatója (pl. észt *tema* 'ez → ő', udmurt *so* 'az → ő', nganaszan *sete* 'az → ő'), ezért feltehető, hogy az 'ő' az alapnyelvben is eredeti mutató névmásból alakult.

A kérdő névmások már az alapnyelv korában megkülönböztették az élő-élettelen kategóriát, a **ke* (vö.: magyar *ki*, finn *ken-* 'ki'), és a **ku* (vö.: magyar *hol*, *hogy*, finn *kuka* 'ki') élőlényekre vonatkozott, a **mi* (vö.: magyar *mi*, finn *mikä* 'mi') pedig élettelen dolgokra. Több mutató névmási tövet vissza tudunk vezetni az alapnyelvi korszakokra, a **tä* (vö.: magyar *tétova*, finn *tämä* 'ez'), **nä* (vö.: finn *nämä* 'ezek'), **e* (vö.: magyar *ez*), **će* (vö.: finn *se* 'ez, az', hanti *t'i* 'ez, az, itt') a közeli szférára utalhatott, a **to* (vö.: magyar *túl, tova*, finn *tuo* 'az'), **no* (vö.: finn *nuo* 'azok'), **o* (vö.: magyar *az, ott*) pedig a távolira.

Mind a személyes névmások, mind a kérdő és mutató névmások ragozása a mai uráli nyelvekben rendkívül változatos, a névszók paradigmájától sok esetben eltér (az eltérés a személyes névmásoknál erősebb, vö.: magyar *engem, téged* – de! *ezt, azt, kit*). E jelenségnek az lehet az oka, hogy a névmások ragozása az alapnyelvben is hiányos volt, ily módon a paradigmák kiépülése már az egyes nyelvek külön életében ment végbe.

A további szóosztályokat illetően megállapítható, hogy a határozószók előzményeként már az alapnyelvben is élhettek olyan határozóraggal ellátott névszói és névmási alakok, melyeknél a ragszilárdulás folyamata megindult vagy akár végbe is mehetett, a ragos szóalak lexikalizálódott (vö.: magyar *alul*, *felül*, *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, tova, túl,* mari *tušto* 'ott', mordvin *toso* 'ott' stb.). Továbbá feltehető, hogy bizonyos névszók, melyek jelentésüknél fogva alkalmasak voltak hely-, idő- vagy módféle viszony jelölésére, alapalakban is képesek voltak a határozói szerep betöltésére (vö.: magyar *minden nap*[Nom], finn *joka päivä*[Nom] 'minden nap', komi *ta wo*[Nom] 'ebben az évben', hanti *tam luŋ*[Nom] 'ezen a nyáron').

A ragszilárdulás nem csupán határozószavakat eredményezhetett, hanem névutók és módosítószavak is keletkezhettek ily módon. A mai uráli nyelvekben gazdag névutórendszer található, de közös eredetű névutót az uráli és finnugor korszakokra alig tudunk visszavezetni. A névutók használata azonban az uráli nyelveket tipológiai szempontból is jellemzi, nincs tehát okunk feltételezni, hogy az alapnyelvben ne lettek volna névutók. Mivel e szóosztály diakron szempontból meglehetősen változékony (vö.: ragos névszó → névutó → rag), az alapnyelvi névutók rekonstruálása gyakorlati és elméleti problémákba ütközik.

Az alapnyelvben számolhatunk az igenevek csoportjával. A rokon nyelvek igenévrendszere rendkívül gazdag, a mondatszerkesztés jellegzetessége az igeneves szerkezetek gyakori alkalmazása. A korai magyar nyelvemlékek is arról tanúskodnak, hogy valaha a magyar nyelvben is gazdagabb igenévrendszer élt. (Az igenevek külön szóosztályként való tárgyalása e fejezet keretei között nem indokolt, ezek képzéséről ld. bővebben: 4.1.3.)

A kötőszók az uráli nyelvekben viszonylag későn jelentek meg, többnyire már az utódnyelvek önálló élete során keletkeztek vagy kerültek át más nyelvekből. Előfordul, hogy bizonyos kötőszavak azonos névmási tőre

vezethetők vissza (vö.: magyar ***ho****gy* ~ finn ***ku****in* 'ahogy' < **ku*), de ezek az egybeesések általában a nyelvek párhuzamos fejlődésének eredményei (pl. határozószó → kötőszó).

Minden nyelvben megtalálható a partikulák és interjekciók (indulatszavak) csoportja, ebből következően is rendelkezett az alapnyelv e szóosztályokkal. Ezek etimologizálása azonban változékonyságuk, valamint hangalaki motiváltságuk miatt többnyire lehetetlen.

Irodalom

Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Tankönyvkiadó, Budapest 1980, 27–30.

Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 57–62.

Honti László: A névszói állítmány alaktana az osztjákban, in *Hajdú Péter 70 éves* (szerk. Bakró-Nagy – Szíj), Budapest 1993, 135–143.

Honti László: *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1993.

Honti László: 9=9! (Ein Beitrag zur Lösung des Rätsel der 'Neun' in Nordsamojedischen), *LU 32* (1996), 124–127.

Janhunen, Juha: On the structure of Proto-Uralic, *FUF 44* (1982), 23–42.

Keresztes László: A mordvin névszó predikatív ragozása: ősi vonás vagy külön nyelvi fejlemény? In *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére* (szerk. Bakró-Nagy – Rédei), Budapest, 2003, 234–243.

Pajunen, Anneli: Pääsanaluokkien eriytymättömyydestä uralilaiskielissä. [A főbb szófajok elhatárolhatatlanságáról az uráli nyelvekben], in: Pajunen, Anneli (ed.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. [A grammatikalizálódásról, az analógiáról és a tipológiáról], *Suomi 185*. SKS, Helsinki 1998.

Ravila, Paavo: Sanaluokat, erityisesti uralilaisia kieliä silmällä pitäen. [A szófajok, különös tekintettel az uráli nyelvekre], *Virittäjä 9* (1953), 513–542.

Sinor, Denis (ed.) *The Uralic Languages. Description, history and foreign influences*. Brill, Leideen 1988.

Sipőcz Katalin: Melléknevek vagy főnevek-e a vogul színnevek? *NyK 100* (2003), 264–280.

UEW: Rédei Károly (ed.): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrasowitz, Budapest – Wiesbaden 1986–1988.

2. A NÉVSZÓ

2.0. Bevezetés

Jelen fejezetünk a névszók főbb alaktani kategóriáit vizsgálja: egyrészt a mai uráli nyelvek névszói csoportjának morfológiai jegyeit, másrészt pedig a történeti összehasonlító nyelvészeti kutatások módszerével az uráli alapnyelvre visszavezethető elemeket.

Jól ismert tény, hogy az uráli nyelvek az agglutináló nyelvek csoportjába tartoznak, és ugyanezt feltételezhetjük a mai nyelveket megelőző alapnyelvi korszakokról is. Ezen azt értjük, hogy az uráli nyelvek zömmel agglutináló tulajdonságokat mutatnak, de mivel ilyen értelemben tiszta típusok nem léteznek, így rokon nyelveink bármelyikében felfedezhetünk az agglutinálás mellett más technikákat is. Flektáló vonásként említhetjük meg a magyar nyelvben sem ritka tő- és toldalékváltozatokat, vagy a finnségi, lapp és északi szamojéd nyelvekben a fokváltakozással összefüggő jegyeket. Az észtben például a tőben végbemenő fokváltakozás, valamint a szóvégi mássalhangzók lekopása eredményezte azt, hogy a névszók bizonyos eseteit szinkron szempontból – a flektáló nyelvekhez hasonlóan – a szótő változásai jelzik, vö.: *jõgi* 'folyó: genitívusz *jõe,* partitívusz *jõge,* illatívusz *jõkke*.

Az uráli nyelvekben a névszók alaktani kategóriái a következők: a névszói esetragok, a birtokos személyragok, a számjelek, valamint a névszói determinálás morfológiai eszközei. Nyelvcsaládunkban a névszókat nem jellemzi a nemek és osztályok kategóriája, azaz egyik uráli nyelvben sem sorolhatók a főnevek olyan csoportokba, mint az európai nyelvekben nem ritka hímnem, nőnem, semlegesnem, de egyéb főnévi osztályokat sem találunk. (Számos csendes-óceáni és afrikai nyelvben meglepően sok főnévi osztály található. A bantuban például külön alaktani csoportot alkotnak az emberi lények elnevezései, a rokonságnevek, a testrésznevek, a folyadékok, az állatok, az absztrakt dolgok nevei, de akár a tárgyak alakja is befolyásolhatja elnevezéseik osztályba sorolódását.) A világ nyelveiben gyakori élő-élettelen alapú megkülönböztetés sem jellemző a rokon nyelvekben, azaz a névszók alaktani viselkedését nem befolyásolja az általuk jelölt dolog élő vagy nem élő mivolta. Ez utóbbi alól akad néhány kivétel: a mari névszóragozásban mutatkozik olyan tendencia, hogy bizonyos esetek (genitívusz, datívusz, ablatívusz) az élőt jelentő, mások (inesszívusz, latívusz, illatívusz) pedig az élettelent jelentő főnevekre jellemzők. Hasonló jelenség a szelkup névszóragozásban is megfigyelhető.

2.1. A névszói esetragozás

2.1.1 Az uráli nyelvek esetrendszerei

A névszói esetrendszerek a mai uráli nyelvekben meglehetősen változatos képet mutatnak. Ez a változatosság egyrészt az esetek számában, másrészt pedig a névszói esetrendszer felépítésében érvényesül. Az agglutináló nyelvek egyik jellemző vonásának tartják a kiterjedt névszói esetrendszert. Rokon nyelveink többsége valóban meglehetősen sok névszói esetet használ, az obi-ugor és északi szamojéd nyelvekben azonban a névszók esetragozása lényegesen egyszerűbb. Az esetek száma egy-egy nyelv különböző nyelvjárásaiban is eltérhet, a hanti északi nyelvjárásában például mindössze két esetrag van, a lokatívusz és latívusz, ezzel szemben a keleti nyelvjárásokban akár tíz névszói esettel is számolhatunk. (Az északi hantiban önálló esetraggal nem rendelkező viszonyok kifejezése névutókkal, valamint a meglevő esetek funkciómegoszlásával történik.) A leginkább kiterjedt névszói esetrendszer a magyar mellett a permi és finnségi nyelveket jellemzi, ezekben a nyelvekben a névszói esetek száma 15 és 20 között van. Az esetragok számának pontos meghatározása egy-egy nyelvben nem egyszerű, egyrészt mert az esetrendszer nyelvjárásonként is eltérhet, másrészt pedig amiatt, hogy a ragok és képzők elkülönítése meglehetősen összetett kérdés (vö. 4.1.1). Ez utóbbi körülmény magyarázza, hogy a régebbi magyar nyelvészeti szakirodalomban akár 28 névszói esettel is találkozhatunk, míg az újabb nyelvtanok számos korábbi esetragot képzőnek tartva már 20 alatti esettel számolnak a magyar nyelvben.

Az uráli nyelvek névszóragjai eredetük szerint lehetnek ősi esetragok egyenes folytatásai (primérek), valamint másodlagos keletkezésűek (szekundérek). Ez utóbbi csoportba sorolhatók azok, amelyek egyszerű primér ragok összekapcsolódásával keletkeztek, vagy névutóból grammatikalizálódtak, de szekundér ragokat eredményezhet valamilyen névszóképző vagy hiátustöltő hang és egyszerű, primér rag kapcsolata is. Az ősi névszóragok nem csak esetragként őrződhettek meg a mai nyelvekben, hanem gyakran határozószavakban, névutókban használatosak.

Az alapnyelv esetragjainak rekonstruálásához ily módon vizsgálni kell a mai nyelvek esetragjait, azok elemeit, valamint a névutók és határozószók valamikori esetvégződéseit. A rekonstruálás a ragoknál is, csakúgy mint a fogalmi lexémáknál, a hangtani és jelentéstani megfeleléseken alapul, azaz az egymással hangtanilag összekapcsolható morfémáknak olyan funkcióval kell rendelkezniük, amely levezethető a rag feltételezett alapfunkciójából. Így például számos ősi lokális esetrag a mai nyelvekben már nem konkrét helyviszony jelölésére szolgál, hanem például absztraktabb határozói viszonyok kifejezésére, de az eredeti helyjelölő funkciót gyakran őrzik a határozószavak, valamint a másodlagosan kifejlődött határozói szerep is valamilyen módon köthető a rag eredeti jelentéséhez. Így például az ősi ******-nV* lokatívuszrag egyenes folytatása a mai finnben határozószavakban fedezhető fel (*koto-**na*** 'otthon', *ulko-**na*** 'kint'),

a névszói esetrendszerben viszont esszívuszragként él tovább (*opettaja-**na*** 'tanárként'), mely utóbbi tartamhatározói jellegénél fogva kapcsolódik a lokatívuszi alapjelentéshez.

Mint fentebb már említettük, a mai uráli nyelvek némelyike kiterjedt esetrendszert használ, és ezekben a nyelvekben általában az eredeti, irányhármasságot kifejező helyjelölő esetek bővültek további sorokkal, miképpen a magyarban is kifejlődött a külső, belső, valamint „laza" helyviszonyt kifejező raghármasok sora (vö.: *házba – házban – házból, házra – házon – házról, házhoz – háznál - háztó*l, finn *taloon* 'házba' – *talossa* 'házban' – *talosta* 'házból', *pöydälle* 'asztalra' – *pöydällä* 'asztalon' – *pöydältä* 'asztalról'), valamint az ősi helyjelölő esetek absztraktabb határozói viszonyok kifejezésére való alkalmazása is az esetragok számát gyarapította.

A rokon nyelvekben a névszói esetek két fő csoportját a grammatikai és a határozói esetek alkotják. Grammatikai esetként tartják számon a nominatívuszt (alanyeset), akkuzatívuszt (tárgyeset) és a genitívuszt (birtokos eset). Grammatikainak nevezzük őket, mivel a mondat főbb grammatikai viszonyainak kifejezésében játszanak szerepet. Mint látni fogjuk, használatukat nyelvenként eltérő szabályrendszerek alakíthatják. A határozói eseteket helyhatározói (lokális) és egyéb határozói körülményt kifejező esetek alkotják. A grammatikai és a határozói esetek közötti határ „átjárható", hiszen például a magyarban a birtokviszonyt is kifejező *-nak/-nek* ragunk eredetileg helyjelölő viszonyt fejezett ki (vö. *nekimegy a fal**nak*** *~ szól a lány**nak*** *~ odaad a fiú**nak*** *~ az apá**nak*** *a háza*), és hasonlóképpen a finnben is lokális eredetű a birtoklásmondatban szereplő esetrag (*pöydä**llä*** *on kirja* 'az asztalon könyv van' – *pöydä**llä*** *on jalka* 'az asztalnak lába van'). A grammatikai és határozói esetek átjárhatóságának jellemző példája a birtoklás kifejezése (további példák a 2.4. részben), de történetileg egyéb esetragok körében is előfordul hasonló jelenség. Például a finnben ma az alany és tárgy jelölésére használatos partitívusz („részelő eset") ragja eredetileg lokális (ablatívuszi) esetrag volt, korábbi funkcióját ma is őrzik a határozószavak (vö.: *ulko**a*** 'kintről', *koto**a*** 'hazulról' – *juon maito**a*** 'tejet iszom', *kadulla on lapsi**a*** 'az utcán gyerekek vannak').

Az uráli nyelvek határozói esetrendszerének legfőbb jellemzője az irányhármasság kifejeződése, azaz a hová?, a hol? és a honnan? kérdésre felelő esetek elkülönülése, mely minden rokon nyelvünkben megőrződött ősi vonás. Miképpen már szóltunk róla, némely nyelvben ez a rendszer tovább differenciálódott, valamint egyéb – absztraktabb, többnyire idő-, állapot- és módféle viszonyt kifejező – esetek is kialakultak. Fentebb már láthattuk, hogy a lokális és egyéb határozói esetek közötti határ is átjárható, az utóbbiak forrása többnyire a helyjelölő esetragok között található.

Az esetragok rendszerét az alábbi táblázat szemlélteti:

$C_{x\ grammatikai}$			$C_{x\ határozói}$			
			$C_{x\ lokális}$			$C_{x\ egyéb}$
Nom	Akk	Gen	Lat	Lok	Abl	

2.1.2. A grammatikai esetragok

Az uráli alapnyelvre három grammatikai esetet lehet rekonstruálni, ezek a nominatívusz, akkuzatívusz és a genitívusz:

Nominatívusz: Ø
Akkuzatívusz: ***-m***
Genitívusz: ***-n***

2.1.2.1. Az uráli nyelvekben a nominatívusz a névszók jelöletlen alapalakja, mely többféle szintaktikai szerep kifejezésére is alkalmas. A mondat alanya (szubjektum) többnyire nominatívuszban áll, de ezen kívül meglehetősen általános jelenség rokon nyelveinkben a tárgy (objektum) és a birtokos (posszesszor) jelöletlensége (1), valamint a névszói állítmány és bizonyos határozók nominatívuszi alakja (2).

(1) manysi *χum χap wari*
férfi csónak-Nom csinál
'a férfi csónakot csinál'

aś kwol
apa-Nom ház
'apa háza'

(2) magyar *minden nap*
finn *joka vuosi*
mind év-Nom
'minden évben'

Régebben egyes nyelvészek ezt úgy értelmezték, hogy e vonásokban régi nyelvállapot tükröződik, azaz a jelöletlenség mint ősi sajátosság őrződött meg az ilyen szerepkörökben.

Az alany jelölésmódja összefügg az uráli nyelvek ún. nominatív típusával. A nominatív nyelvekben a tranzitív és az intranzitív ige alanya egyaránt alanyesetben áll, szemben a tranzitív ige tárgyával, mely pedig tárgyesetbe kerül vagy morfológiailag, vagy pedig szintaktikailag (például szórendileg) megjelölve. Ilyen típusúak az uráli és altaji nyelvek, valamint az indoeurópai nyelvek többsége és más nyelvcsaládok számos tagja is.

A nominatív nyelvekkel szokás szembeállítani az ún. ergatív nyelveket. Ezekben az intranzitív ige alanya és a tranzitív ige tárgya esik alakilag egybe, megkülönböztetve azokat a tranzitív ige alanyától. Ilyen nyelvek például a baszk, a kaukázusi nyelvek zöme, valamint egyes paleo-ázsiai, indián és pápua nyelvek is. Ergatív vonásokat mutat az uráli nyelvek között a keleti hanti. Ebben a nyelvjárásban a tranzitív ige többnyire tudatos (azaz

szándékos, akaratlagos) alanya (másképpen az ÁGENS) esetraggal jelölt, a cselekvés tárgya (másképpen a PÁCIENS) pedig az intranzitív ige alanyához hasonlóan jelöletlen marad. Vö.:

(3) hanti (keleti) *kakimən* *t'iγrə-nə* *istə*
öcs-Nom-PxDu1 tigris-Lok felfalta
'Öcsénket felfalta egy tigris.'

süŋk-nə *meγ* *konkəmtəwəl*
nap -Lok föld-Nom melegíti
'A nap melegíti a földet.'

mä-nə *kenkət* *tutəmət*
én -Lok könyv-NomPl hozom
'Hozom a könyveket.'

A fenti példák alapján látható, hogy a keleti hantiban az ergatív szerkesztésmódban a cselekvő lokatívuszragot kap. (Az ergatív nyelvekben változatos lehet az ágens megjelölésének módja, bizonyos nyelvekben kimondottan csak erre a funkcióra „szakosodott" ergatívuszrag használatos.)

A nominatív és ergatív típusok mellett a nyelvek harmadik csoportját alkotják az ún. triadikus nyelvek. Ezekben nem lehet egyforma sem az intranzitív ige alanya, sem a tranzitív ige alanya, sem pedig annak tárgya, azaz mindhárom funkció különböző esettel rendelkezik. Ez a legritkább típus, az ausztráliai nyelvek között találunk ilyet.

Az alábbi ábrán a római számok az intranzitív, illetve tranzitív igék kötelező bővítményeit jelölik: S – az intranzitív ige alanya, A – a tranzitív ige alanya, O – a tranzitív ige tárgya (megjegyzendő, hogy az intranzitív ige alanya kétféle lehet: S_u és S_a. Az előbbi az igében kifejezett eseménynek nem aktív részvevője, például: *Ég a tűz*, az utóbbi aktív cselekvő: *A lány táncol*).

$S_{u,\,a}$	intranzitív ige	
A	tranzitív ige	O

S = A ≠ O	nominatív nyelvek
S = O ≠ A	ergatív nyelvek
S ≠ A ≠ O	triadikus nyelvek

A fentieket figyelembe véve a nominatívusz funkcióit az uráli nyelvekben a következőképpen foglalhatjuk össze:

a) az uráli nyelvekben a névszó alanyesete jelöletlen, ezt feltételezhetjük az alapnyelvre is,

b) a névszó jelöletlen alapesete a cselekvés alanyát fejezi ki, de a tárgyát és birtokosát is jelölheti. A keleti hantiban ezzel szemben a cselekvés alanya tranzitív igék esetén esetraggal jelölt.

2.1.2.2. Az uráli alapnyelvre **-m* akkuzatívuszrag rekonstruálható. Az ősi tárgyrag a nyelvterület középső részén – az ugor és permi nyelvekben – csak nyomokban mutatható ki, de a szélső területeken, azaz a szamojéd és finn-volgai nyelvekben többnyire ma is használatos.

Az ugor nyelvek közül a manysi déli nyelvjárásában őrződött meg, a permi nyelvekben pedig az első személyű névmás, valamint néhány főnév akkuzatívuszi formájának végén található tővéghangzót értékelhetjük úgy, hogy a valamikori **-m* rag akadályozta meg a tővégi magánhangzó egyébként rendszeres lekopását. Vö.:

(4) manysi (déli) *päŋk-ä-**m*** ’fej-é-t’
udmurt *mon-e* ’engem’
murt-e ’embert’

A finnségi nyelvek megőrizték az **-m* akkuzatívuszragot, de az szabályosan *n*-né változott az általános szóvégi **m > n* hangváltozás következtében. A számiban egyes nyelvjárásokban *-m* alakban él tovább a rag, másutt pedig *-v* hanggá réshangúsodott. A volgai nyelvekben is kimutatható. Vö.:

(5) finn *talo-**n*** ’házat, *joe-**n*** ’folyót’
számi (déli) *guole-**m*** ’halat’
mari *joγə-**m*** ’folyót’

A szamojéd nyelvekben is tovább él az ősi **-m* rag az északi és déli nyelvcsoportokban egyaránt, vö.:

(6) nyenyec *χāĺē-**m**’* ’halat’
szelkup *mååt-**əm*** ’sátrat’

A mai uráli nyelvek tárgyjelölése alapján feltételezhetjük, hogy a tárgyrag használata már az alapnyelvben sem volt automatikus, valószínűleg a határozott tárgy jelölésére alkalmazták, míg a határozatlan tárgy jelöletlen lehetett. A magyarban az ősi *-m* ragot már az ősmagyar korra felváltotta a *-t* tárgyrag, mely a determinált - indeterminált igeragozási rendszerek kiépülésével párhuzamosan veszíthette el a határozott tárgy jelölésére szolgáló funkcióját (hisz ezt a szerepkört látja el a determinált igerag), és vált általánossá minden fajta tárgy jelölésére (vö.: 3.1.3). A magyar *-t* rag eredetét illetően több elmélet is keletkezett, mindenesetre megemlítendő, hogy *-t* akkuzatívusz más rokon nyelvekben is előfordul. A finnben és a hantiban a névmások tárgyesetét jelöli (vö. finn *minu-**t*** ’engem, *kene-**t*** ’kit’, hanti *män-**t*** ’engem’), a mordvinban pedig a határozott névszóragozásban szerepel (vö. *kudoń-**t’*** ’a házat’). Mindezek alapján joggal feltételezhető egy ősi **t* elemű determináló elem, mely talán először a névmási

kategóriában szerepelhetett akkuzatívuszragként, majd pedig egyes nyelvekben a névszók csoportjában is tárgyraggá vált.

2.1.2.3. A genitívusz **-n* ragja megőrződött a számi, finn-volgai és szamojéd nyelvekben, de nincs nyoma a permi és ugor nyelvcsoportban. Az észtben, az északi számiban és a nganaszanban a tőben végbement fokváltakozás utal az **-n* valamikori jelenlétére, hiszen a későbbiek során lekopott szótagzáró mássalhangzó lehetett az, ami kiváltotta a fokváltakozást. Vö.:

(7) finn *talo-**n*** 'háznak a ...'
észt *jõe* 'folyónak a ...' (*jõgi* Nom.)
számi (északi) *guole*, (déli) *guole-**n*** 'halnak a ...' (*guolle* Nom.)
mordvin *kudo-**ń*** 'háznak a ...'
mari *ola-**n*** 'városnak a ...'
szelkup *üt-**ən*** 'víznek a ...'
nganaszan *kəðu* 'körömnek a ...' (*kətu* Nom.)

A permi nyelvekben a magyarhoz hasonlóan másodlagosan kifejlődött, lokális eredetű *-len* adesszívuszrag szolgál a birtokos eset jelölésére (8), az obi-ugor nyelvekben pedig vagy jelöletlen, vagy Px-szel jelölt birtokos szerkezet használatos (9). Vö.:

(8) udmurt *val-**len*** 'lónak a ...'
(9) hanti *law-**əl** tur* 'lova torka' tkp. „lova torok"

A korábbi szakirodalomban az **-n* rag eredetét illetően több nézet is felmerült. Egyesek elutasították az **-n* genitívusz ősiségét a permi és ugor nyelvek miatt. Úgy vélték, hogy az **-n* a finn-volgai és szamojéd ágban párhuzamosan alakult ki korábbi melléknévképzőből. Mások nem tartották valószínűnek azt, hogy a két szélső ágban egymástól függetlenül ugyanaz a melléknévképző vált volna genitívuszraggá. A permi, valamint ugor nyelvek **-n* rag nélküliségének indoka lehet az, hogy az alapnyelv korában – miképpen a mai uráli nyelvek némelyikében is – egymás mellett létezett a jelöletlen, vagy esetleg Px-szel jelölt birtokos szerkezet és az **-n* ragos genitívusz. Az alapnyelv felbomlását követően az egyes nyelvekben eltérő módon alakult a birtokos szerkezet megformálása: volt ahol fennmaradt a többféle kifejezési mód, volt ahol kizárólagossá vált ezek valamelyike. (A birtoklás kifejezésének lehetőségeiről részletesebben ld. a 2.4. részt, a genitívuszrag eredetével kapcsolatban ö. Még: 2.4.4.2!)

2.1.3. A határozói esetek

Az uráli nyelvek határozói eseteinek fontos vonása az irányhármasság kifejeződése. Ez gyakorlatilag minden rokon nyelvet ma is jellemez, eltérést legfel-

jebb nyelvjárási szinten tapasztalunk. (Bizonyos esetragok szinkretizmusa [egybeesése] egyes számi nyelvjárásokban a lokatívusz és ablatívusz azonosságát eredményezte, valamint a már említett, erősen redukálódott északi hanti esetrendszerben csak két irányjelölő rag él, de az irányhármasság itt is kimutatható névmási és határozószói töveken, valamint kifejezhető névutók segítségével.)

Az uráli és finnugor alapnyelvre is rekonstruálhatók a hármas irányultságot kifejező esetragok:

Latívusz: **-k, *-j, *-ń (~*-n), -s,*
Lokatívusz: **-nV, *-t*
Ablatívusz: **-tV, *-l* (PUg)

2.1.3.1 Latívusz

Az alapnyelvre legnagyobb számban latívuszragokat lehet visszavezetni. A mai uráli nyelvek esetrendszerében is megfigyelhető, hogy a legerősebb differenciálódási tendencia a latívuszi irányt kifejező esetragok körében tapasztalható (vö.: például magyar *házba, asztalra, fához, égig, világgá, falnak*). Ezt egyes nyelvészek úgy értelmezik, hogy a helyjelölő esetek körében a latívusz egyfajta ősi alapkategóriát képvisel.

Az alapnyelvi **-k* számos rokon nyelvben megőrződött, de sok esetben a hang szóvégi helyzetére jellemző hangváltozásokon ment keresztül. A finnségi nyelvekben primér folytatása az egyes határozószavak végén hallható véghehezet (gégezárhang), illetve összetett ragok elemeként is kimutatható a transzlatívuszragjában. Megtalálható a számiban és a volgai finnugor nyelvekben is határozószavakban, valamint ragelemként. A permi nyelveket – mint az akkuzatívusz kapcsán már láthattuk – meglehetősen jellemzi a szóvég lekopása. Ez történhetett a latívuszi **-k* esetében is, de a nyomát őrzi a szóvégen megmaradt magánhangzó, mely az udmurtban és a komiban az illatívusz jelölőjévé vált. Az obi-ugor nyelvekben jól kimutatható a **-k* (többnyire *γ*-vé réshangúsodva), egyrészt az esetrendszerben a transzlatívuszt jelöli, másrészt határozószavak, névutók őrzik. A magyarban a rag erősen megváltozott, vokalizálódott és a szóvégi magánhangzóval összeolvadva ma főképpen az egyes nyelvjárásainkban hallható, hosszú magánhangzóra végződő latívuszi határozószavakban mutatható ki, valamint összetett rag elemeként az *-ig* és *-nAk* ragok végén. A latívuszi **-k* reflexe a szamojéd nyelvekben is megtalálható. Vö.:

(10) finn *tänne'* (< **tänne**k***) 'ide', *sinne'* (< **sinne**k***) 'oda', vö. inkeri *ala-**k*** 'alá'
*opettaja-**k**si* 'tanárrá', *lähemmä-**k**si* 'közelebb <ide>'
számi *dei-**k**e* 'ide'
mari *ül-**k**ö* 'alá', *pel-**k**e* 'felé'
komi *ki-**e*** 'kézbe'
manysi *χuli-**γ*** 'hallá, *supi-**γ*** 'ketté, félbe'
hanti *to-**γ**i* 'oda'
magyar (nyelvjárási) *fel**ő*** 'felé', *mell**ő*** 'mellé'

A latívuszi *-*j* kevésbé lehetett elterjedt az alapnyelvben, mivel lényegesen kevesebb nyelvből mutatható ki, mint a *-*k* rag. A magyarban az *-á/-é,* illetve rövidült változatban az *-a/-e* végződés őrizheti a nyomát esetragok záróelemként, valamint határozószavak, névutók végén. A rokon nyelvekben pedig főképpen határozószavakban lehet kimutatni. Vö.:

(11) magyar *al**á**, fel**é**, od**a**, haz**a***
*házb**a**, asztalr**a**, világg**á***
finn *halk**i*** 'szét', *läp**i*** 'át'
mari *wes wer**e*** 'más helyre'
hanti *joɣ-**i*** 'haza'

A latívuszi *-*ń* (~ *-*n*) összetett ragok elemeként él tovább (12), határozószavakban is megőrződött (13), az *-*s* pedig elsősorban a finn-volgai nyelvek belső helyviszonyt kifejező helyragjaiban mutatható ki ragelemként (14), de eredeti latívuszi fukciója is megmaradt például a mordvinban esetragként, másutt pedig határozószavakban (15). Vö.:

(12) finn *talo-o**n*** 'házba'
észt *jõe-**n**i* 'vízig'
komi *wid-la**ń*** 'vízig'

(13) mari *pele-**n*** 'felé'
udmurt *kimi-**ń*** 'szembe'

(14) finn *talo-ssa* < **talo-**s**+*na* 'házban'
talo-sta < **talo-**s**+*ta* 'házból'
talo-on < **talo-**s**en* 'házba'

(15) finn *ulo-**s*** 'ki', *ylö-**s*** 'fel'
mordvin *kudo-**s*** 'házba'

2.1.3.2 Lokatívusz

A lokatívuszi *-*nV* talán a legegyértelműbb ősi esetragunk, folytatásai az egész uráli nyelvterületen megtalálhatók. Eredeti helyjelölő szerepe is többnyire megőrződött, ha nem is primér esetragként, de határozószavakban, összetett ragokban ma is lokatívuszi funkciót hordoz. Vö.:

(16) finn *koto-**na*** 'otthon, *taka-**na*** 'mögött'
*vede-ssä (< *vede-s+**nä**)* 'vízben'
számi *alla* (< **al-**na**)* 'alatt'
mordvin *ťeĺ-**ńa*** 'télen', *kudo-so (< *kudo-s+**no**)* 'házban'
mari *ül-**nö*** 'lenn', *ož-**no*** 'régen'
komi *ver-**Ïn*** 'erdőben'
udmurt *ot-**İn*** 'ott'
manysi *jol-**n*** 'lenn'
hanti *num-ə**n*** 'fent'

magyar *ki**nn**, fe**nn**, házba**n***
nyenyec *χu-**na*** 'hol', *to-χo**na*** 'tóban'

A **-t* lokatívuszragot illetően a kutatók sokáig úgy vélekedtek, hogy ugor eredetű lehet, mivel ezekben a nyelvekben él tovább helyjelölő szerepben (vö. manysi *kol-**t*** 'házban' *to-**t*** 'ott', hanti *χo-**t*** 'hol', magyar *i**tt**, o**tt**, oldal-**t**, Pécse-**tt***), de finnugor eredetét látszik igazolni, hogy a finn-volgai nyelvekben is kimutatható olyan határozószavakban, amelyek alapvetően tartam jelentésűek, tehát funkciójukat tekintve köthetők az eredeti lokatívuszi jelentéshez (vö. finn *ny-**t*** 'most', mordvin *veĺ-**t'*** 'nagyon').

2.1.3.4 Ablatívusz

Az uráli alapnyelvre rekonstruálható **-tA* ablatívuszrag a finn-permi és a szamojéd nyelvekben mutatható ki, az ugor nyelvekben ezzel szemben egy **-l* ablatívusz folytatásai jelentkeznek. Vö.:

(17) finn *ulko-a* (< **ulko-**ta***) 'kintről'
taka-a (< **taka-**ta***) 'mögül'
*talo-s**ta*** 'házból'
*pöydä-l**tä*** 'asztalról'
számi *vuol-**de*** 'alulról'
mordvin *al-**do*** 'alulról'
*kudo-**do*** 'házról'
*kudo-s**to*** 'házból'
nganaszan *koli-gətə* 'haltól'

manysi *jol-ə**l*** 'alulról'
*kol-nə**l*** 'házból'
hanti *ko-**Ĺ*** 'honnan', *tə-**Ĺ*** 'innen'
magyar *alól, felől, mögü**l***
*házbó**l**, földrő**l**, fátó**l***

Az uráli **-tA* és ugor **-l* ablatívuszragot a nyelvészek egy csoportja régebben összekapcsolta azon az alapon, hogy az *l* a *t* gyenge fokú párja lehet, történetileg tehát ezek közös eredetűek. E felfogás szerint a rag hangalaki szétválását az alapnyelvre feltételezett fokváltakozás eredményezte. Mivel azonban a fokváltakozás – mely valóban létezik ma is a finnségi, lapp és északi-szamojéd nyelvekben – a ma elfogadottabb álláspont szerint az alapnyelvre nem igazolható, a két ablatívuszrag is külön fejleménynek tekintendő.

2.1.3.5. A prolatívusz kérdése

A permi nyelvekben feltehetőleg az ún. prolatívuszragok őrzik az ősi **-tA* ablatívuszt. A prolatívusz olyan helyjelölő eset, mely a mozgás közben történő helyjelölést fejezi ki, például *megy az úton, úszik a vízen*. Az ilyen jellegű viszony kifejezésére a nyelvek külön morfológiai eszközzel rendelkezhetnek, mint például az orosz (***po** doroge*' 'az úton [mozgásban]'). Az uráli nyelveket vizsgálva azt látjuk, hogy a nyelvek egy csoportja a meglevő helyjelölő eseteit használja fel ennek kifejezésére, a másik csoportja (mordvin, permi, szamojéd) pedig rendelkezik prolatívuszi viszonyt kifejező esetraggal. A permiben egy *t ~ d* elemű esetrag használatos ilyen szerepben (vö. komi *tuj-e**d*** 'az úton', *d'erevna-**t**i* 'át a falun', udmurt *šur-**t**i* 'a folyó mentén'). Ennek eredetével kapcsolatban fel-

merült a lokatívuszi *-*t* raggal való összetartozása, valamint az ablatívuszi -**tV* raggal való kapcsolata, hiszen hangtani szempontból mindkettővel egyeztethető. A kérdés eldöntéséhez az uráli nyelvek prolatívuszi funkciójú kifejezésmódját kell megvizsgálni.

A magyarban erre a szerepre általában lokatívuszrag használatos (vö. *átmegy az út**on**, kinéz az ablak**on***), a többi rokon nyelvben azonban nem jellemző statikus (lokatívuszi) esetrag ilyen funkciójú használata. Az obi-ugor nyelvekben találni még példát a magyarhoz hasonló szemléletre (vö. manysi *ńar χōsi**t*** [Lok] 'a mocsár mentén'), de ott is meglehetősen általános a dinamikus rag használata, mint láthatjuk ezt az alábbi manysi találós kérdésben:

(18) manysi *isnas**nəl***[Abl] *at lāpi, āwinəl*[Abl] *at lāpi, nor-χal**nəl***[Abl] *lāpi. (konsəp)*
'Az ablakon nem fér át, az ajtón nem fér át, a gerenda között átfér. (fésű)'

A finnben a szintén ablatívuszi irányt jelölő *-sta/stä* elatívuszrag fejezi ki ezt a funkciót. Vö.:

(19) finn *ikkuna**sta** ulos* 'az ablakon ki'
*ove**sta** sisään* 'az ajtón be'
*ottaa käde**stä*** 'megfog, megragad valakit a kezénél'

Az eredetileg ablatívuszi szerepű partitívusznak is lehet hasonló funkciója. Vö.:

(20) finn *mennä tä**tä** tie**tä*** 'ezen az úton megy <végig>'

Az ablatívusz mellett a másik dinamikus irányjelölő esetrag, a latívusz is előfordul ilyen szerepben. A finnben a főképpen erre a funkcióra használatos *-(i)tse* határozószói végződés történetileg latívuszragot tartalmazhatott (vö. *ohitse* 'valami mellett el', *ylitse* 'valami felett el', *meritse* 'a tengeren át', *postitse* 'postai úton' stb.), és a mordvin *-va ~ -ga ~ -ka* prolatívusz is latívuszi eredetű, akárcsak a szamojéd nyelvek hasonló funkciójú esetragjai. Vö.:

(21) erza-mordvin *Viŕ**ga** jaki od ćora*. 'Egy fiatalember jár az erdőben.'
*Lomań ked'kske laŋ**ga** kundimim*. 'Megfogott a karkötőmnél.'

A fentiek alapján a permi nyelvek *t* elemű prolatívuszragjait történetileg feltehetőleg összekapcsolhatjuk az uráli **-tV* ablatívusszal.

Irodalom

Raun, Alo: Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax, in *The Uralic Languages* (ed. Sinor, Denis), E.J.Brill, 1988, 555–575.

Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Tankönyvkiadó, Budapest 1980, 30–33, 61–66.
Fokos Dávid: A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága, *NyK 65* (1963), 3–48.
Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 62–67, 118–128.
Havas Ferenc: A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In *Budapesti Uráli Műhely III*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003, 7–44.
Honti László: Az U/FU alapnyelv paradigmasorainak rekonstruálásáról, in *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 1996, 133–138.
Korhonen, Mikko: Remarks ont he structure and history of the Uralic case System, *JSFOu 83* (1991), 163–180.
Mikola Tibor: A *-t* tárgyrag eredetéhez, *NytudÉrt. 46* (1965), 57–62.
Rédei Károly: Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből – A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában, *NyK 93* (1992-1993), 79–93.
Rédei Károly: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *MNy 92* (1996) 129–138.

2.2. A számjelölés

Minden nyelv megkülönbözteti valamilyen módon az ’egy’ – ’nem egy’ szembenállását. A névszói kategóriában meglehetősen általános az egyes és többes szám közötti morfológiai különbségtétel, de korántsem univerzális. Vannak nyelvek, amelyek nem rendelkeznek a számkategória morfológiai jegyével, de az egység és többség fogalmát természetesen ezek a nyelvek is a névszókhoz tudják rendelni. Erre szolgálhat a kontextus, különféle mennyiségre utaló lexikális elemek használata vagy a reduplikáció, azaz a névszó megismétlése. A morfológiai számkategóriával rendelkező nyelvekben az egyes (szinguláris) és többes szám (plurális) különbségtétele mellett előfordulhat a kettős szám (duális) is, amely a megnevezett dolog ’kettő’ voltát fejezi ki. Duálissal találkozunk az uráli nyelvekben is, de akár az indoeurópai nyelvcsaládban is (a nyugati szláv nyelvek körében). Ennél lényegesen ritkább jelenség, de a nyelvészeti szakirodalom szerint létező kategória a hármas szám (triális), mely egyes indonéziai nyelvekben használatos, sőt egyes leírások szerint a világ nyelveiben előfordul a négyes szám is. Az uráli nyelvcsaládban a szamojéd, az obi-ugor és számi nyelvekben találkozunk a duális használatával. E számkategóriákkal kapcsolatban fontos még megjegyezni, hogy előfordulásukat egyfajta implikáció jellemzi, azaz nincs olyan nyelv, amelyben van kettős szám, de nincs többes szám.

Az uráli alapnyelvre *-*t* többesjelet lehet visszakövetkeztetni a finnségi, számi, volgai és szamojéd nyelvek alapján (a számiban szóvégen **t* > *k* hangváltozás ment végbe, a nyenyecben pedig a szóvégi *-*t* gégezárhanggá változott). Vö.:

(1) ’halak’
finn *kala-**t***
számi *guole-**k***
mordvin *kal-**t***
manysi *χul-**t***
nyenyec *χāĺe**’***
szelkup *qelЇ-**t***

A *-*t* többesjel nem őrződött meg a permi nyelvekben és a magyarban, valamint a mariban is csak az igeragokban mutatható ki.

Több rokon nyelvben találkozunk *-i* többesjellel, melyet szintén uráli korinak tartanak, vö.:

(2) finn *kalo-**i**-ssa* ’halakban’
észt *pu-**i**-s* ’fákban’
számi *mana-**i*** ’gyerekeknek a…’ [GenPl]
nyenyec *wād'-**i*** ’szavakat’

Az PU *-*i* (< *-*j*) mai szerepe alapján arra következtethetünk, hogy ez az alapnyelvben is a névszók függő esetében lehetett használatos. Mindez egyfajta funkciómegoszlásra utal: *-*t* jelölte a névszók alany esetének többes számát, a ragozott alakokban pedig a *-*j* > *-*i* volt a többesjel. A magyar -*i* birtoktöbbesítő jel is minden valószínűség szerint ez utóbbinak a folytatása, de birtoktöbbesítő szerepe már a magyar nyelv külön életében alakult ki.

Egyes rokon nyelvek birtokos személyragozása alapján feltételezhető, hogy az alapnyelvben is volt jel a birtok többségének jelölésére, ez pedig *-*n* lehetett, vö. finn (nyelvjárási) *tuva-n-s* 'szobáid', manysi *luw-an-əm* 'lovaim'. (A birtokos személyragozás számjelöléséről ld. a 2.4.2.4. részt!)

A permi nyelvekben és a mariban gyűjtőnévképzői eredetű másodlagos többesjelek használatosak, vö.:

(3) mari *piste-**wlak*** 'hársfák'
*kit-**šaməč*** 'kezek'
udmurt *gurt-**jos*** 'falvak'

E morfémák, melyek eredetüket tekintve 'nép, csoport, sor' jelentésű lexikális elemek voltak, grammatikalizálódás útján váltak többesjelekké. A magyar -*k* többes szám jelét is PU *-*kk* gyűjtőnévképzőből eredeztetik (vö. finn *kuusi* 'fenyő' ~ *kuusi-**kko*** 'fenyves'), de a szakirodalomban találkozhatunk azzal a felvetéssel is, hogy a finnugor korban már létezett egy **k* többesítő jel, mely nyomokban kimutatható a mordvinban és a finnben, valamint megőrizte a magyar (vö. finn *me* < ***mek*** 'mi', mordvin nyeljárási *ava-m* 'anyám' / *ava-mo-**k*** 'anyánk').

A duálist ma még használó nyelvek egy ősi *-*ka* duálisjel folytatását mutatják, mely jelet egyes nyelvészek genetikailag a 'kettő' számnév alapnyelvi alakjával kapcsolnak össze. Duális tehát az obi-ugorban és a szamojéd nyelvekben van, valamint a számi igeragozás és birtokos személyragozás őrzi nyomát. Vö.:

(4) manysi *χum-iɣ*
hanti *ku-**ɣən***
nyenyec *χasawa-**χa'*** '2 férfi'
számi *oabba-s* [Px3Sg] 'nővére' / *oabba-s-**ka*** [Px3Du] '2 nővére'.

A mai rokon nyelvek számhasználata, valamint az ősi számjelek megőrződése és mai funkciói alapján több kutató is úgy véli, hogy az alapnyelv korában a többes szám még nem lehetett megszilárdult kategória. Erre utalnak olyan vonások, amelyek szerint a számjel nélküli alakot ún. „numerus absolutus"-nak tarthatjuk, azaz numerus szempontjából indifferens formának. E vonások között tartjuk számon a számnév utáni egyes szám használatot (5) vagy egyéb olyan

kifejezéseket, melyben az egyes számban álló névszó valamiféle meghatározatlan többséget fejez ki (6), vö.:

(5) magyar *tíz ember*
finn *kymmenen miestä* [PartSg]
komi *das mort* [NomSg] 'tíz ember'

(6) magyar *jön a török ~ learatja a búzát ~ megfésüli a haját*
manysi *jomas nē* [Sg], *jomas χum* [Sg] *χalt*
'jó nők, jó férfiak között'

A számjelek eredetét illetően több elmélet is olvasható az uralisztikai szakirodalomban. A finn Ravila a **-t* eredetét illetően úgy vélekedik, hogy ez először az igék többes számát jelezhette, majd a kongruencia vihette át a névszói kategóriára. Ezt alátámasztja, hogy a mariban ma is az igén jelzik az alany többes számát (vö.: mari *kombo* [Sg] *čoŋγeštat* [Pl] 'a ludak repülnek'). Ravila álláspontját azonban kétségessé teszi az a tény, hogy a numeruskategória a névszók osztályában szokott létrejönni, és a kongruencia iránya általában éppen fordított irányú.

Mikola az uráli számjelek eredeti funkciójának a mellérendelés jelölését tartja, mivel a számjelek ilyen szerepe ma is meglehetősen általános rokon nyelveink egy részében. Az alábbi finn példákban a *-t* nem többséget fejez ki, hanem alapvetően a mellérendelő mondatrészeket jelöli meg ugyanazzal a jellel:

(7) finn *Hän on käynyt Helsinki**t*** [Pl] *ja Pietari**t*** [Pl].
'Bejárta Helsinkit és Pétervárt.'

*Siitäpä tuli, että koira**t*** [Pl], *ketu**t***[Pl], *sude**t***[Pl] *ja karhu**t***[Pl] *yhtenä metsää kävivät*.
'Azóta van, hogy a kutya, a róka, a farkas és a medve együtt járják az erdőt.'

E jelenséggel más nyelvekben is találkozunk, a mordvinban a *-t* többesjel, az obi-ugor nyelvekben pedig a duálisjel fordul elő gyakran ilyen szerepben. Vö.:

(8) mordvin *aťa**t***[Pl] *baba**t***[Pl] 'egy öregember és egy öregasszony'
manysi *ēkwa**γ***[Du] *ōjka**γ***[Du] *ōlsiγ* 'volt egy öregember és egy öregasszony'
hanti *ime**ŋen***[Du] *ike**ŋen***[Du] *ūsŋen* 'volt egy öregember és egy öregasszony'

A mellérendelés megjelölésének voltaképpen az a szerepe, hogy a nyelv alakilag is kifejezésre juttassa: az ugyanazzal a szuffixummal megjelölt mondatrészek ugyanabban a funkcióban állnak. Erre azért lehet szükség, mivel az uráli nyelvekben a jelöletlen szószerkezetek alárendelő (tárgyas vagy birtokos) viszonyt is kifejezhetnek. (Gyakorlatilag ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy az obi-ugor nyelvekben ma is általános, hogy a mellérendelő viszonyban álló alanyok mindegyike után ismétlődik az állítmány, azaz az ige elválasztja a

mellérendelet mondatrészeket vö. hanti *taŋkə wetəs, ńoχəs wetəs* 'mókust ölt, cobolyt ölt'.)

Az, hogy ezek a szuffixumok számjelekké válhattak, logikus következménye a nyelv kongruenciára való törekvésének. Az alanyokon megjelenő szuffixumot a kongruencia átvitte az állítmányra, és ezzel párhuzamosan a nyelvérzék számára elkezdett kialakulni számjelölő jelentése, hiszen az állítmányon ez a jel csak több alany esetén fordulhatott elő.

Irodalom

Raun, Alo: Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax, in *The Uralic Languages* (ed. Sinor, Denis), E.J.Brill 1988, 555–575

Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai,* Tankönyvkiadó, Budapest, 1980, 32, 66–68.

Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 67–68, 128–131.

Honti László: Der uralische Numerus Absolutus – was ist er eigentlich? *LU 31* (1995) 161–169.

Honti László: Wieviel Augen haben die Uralier? (Zur Funktionen der numeri im Uralischen.) In *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis* (ed. Ago Künnap), Tartu-Groningen, 1995, 73–87.

Mikola Tibor: Az uráli számjelek eredetének kérdéséhez, in *Uralisztikai tanulmányok 2. (Bereczki Emlékkönyv)*, Budapest, 1988, 283–288.

Ravila, Paavo: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *FUF 27* (41) 1–136.

Rédei Károly: A zürjén *-jas* és a votják *-jos* többesjel eredetéhez, *NyK 65* (63), 374–375

Rédei Károly: A protouráli **-t* többesjel eredete, in *Ünnepi könyv Mikola Tibor Tiszteletére*, Szeged, 1996, 260–264.

2.3. A névszó determinálása

A névszó determinálása, azaz határozottá tétele az uráli nyelvekben többféle módon valósulhat meg. Kifejezheti a névszó determinált voltát a szövegkörnyezet, a szórend, a determinálás megvalósulhat esetragokkal, birtokos személyragokkal, valamint ilyen szerepet tölthetnek be a névelők, mutató névmások és egyéb partikulák. (A mondat tárgyának határozottá tételére alkalmas a determinált igeragozás, vagy akár az akkuzatívuszi tárgy használata, szemben a jelöletlen tárggyal. Jelen fejezet a tárgy determinálásának kérdését nem tárgyalja.) Lássuk ezeket kissé részletesebben példák alapján!

2.3.1. Azokban a nyelvekben, melyekben a névszó határozottságát nem jelöli szabályszerűen sem névelő, sem más eszköz, meglehetősen gyakori, hogy csak a szövegkörnyezet utal az adott szó determinált voltára. (Legáltalánosabban a névszó akkor tekinthető határozottnak, ha a kontextusban már szerepelt, azaz a beszélő és a hallgató számára is ismert dolgot nevez meg. Természetesen nyelvenként ennél lényegesen összetettebb szabályrendszer irányítja azt, hogy mikor tekinthető egy adott névszó határozottnak vagy határozatlannak.) A kontextus determináló funkciójára számos rokon nyelvből hozhatnánk példát, álljon itt szemléltetésképpen egy manysi meséből egy részlet:

(1) manysi ***mātāpriś*** *ōli* ...'Volt egyszer egy egér….' ***mātāpriś*** *lāwi* ……'Az egér mondja…'

2.3.2. A névszó határozottá tételét szolgálhatja a szórend is. Vö.:

(2) finn *Missä* ***ravintola*** *on?* 'Hol van az étterem?'
Missa on ***ravintola****?* 'Hol van egy étterem?'

2.3.3. A finnben gyakran esetragok szembenállása fejezi ki a névszó determinált, illetve indeterminált voltát, és ez gyakran együtt jár a szórend megváltoztatásával is. Vö.:

(3) finn ***Lapset*** [NomPl] *kulkevat tiellä.* 'A gyerekek az úton mennek.'
Lapsia [PartPl] *kulkee tiellä.* 'Gyerekek mennek az úton.'

Isännän [GenSg] *pitää olla talossa.* 'A gazdának a házban kell lennie.'
Talossa pitää olla ***isäntä*** [NomSg]. 'A házban kell lennie gazdának.'

Kirjeiden [GenPl] *pitää tulla minulle.* 'A leveleket meg kell kapnom.'
Minulle pitää tulla ***kirjeitä*** [PartPl]. 'Leveleket kell kapnom.'

2.3.4. Az uráli nyelvcsalád jellemző vonásaként szokás számon tartani a birtokos személyragok determináló szerepét. Ez elsősorban az obi-ugor, permi, mari és szamojéd nyelveket jellemzi. Általában az egyes szám 3. személyű Px

funkciója a determinálás, de ritkábban a PxSg2 is előfordulhat ilyen szerepben. Az alábbi manysi példában a Sg3 személyű Px tölt be ilyen szerepet, és a szövegben világosan látszik annak anaforikus – azaz a már említett dologra utaló – determináló funkciója:

(4) manysi *akwriś, akwriś: tuťśaŋən χōt?* 'Anyóka, anyóka: hol a varrózacskód?
āmpən totwes Elvitte a kutya.
*āmp**e** χōt?* Hol a kutya (PxSg3: „kutyája")?
wōrn minas. Az erdőbe ment.
*wōr**e** χōt?....* Hol az erdő?….' (PxSg3: „erdője")

A következő mari példa a Sg2 személyű Px determináló szerepét szemlélteti:

(5) mari *užəš kugužan-üdər**əm*** [Akk-Sg]. 'Lát **egy** hercegnőt.
*kugužan-üdər**et*** [PxSg2] *məgəra….* '**A** hercegnő (tkp. hercegnőd) könnyezik….'

(Hasonló jelenség a magyarban is megfigyelhető, vö.: *A ravasz kereskedő**je**, már megint mit ki nem talált!*)

2.3.5. A névszó határozottságának jelölését szolgálhatják névmások és különféle partikulák is. A névmások közül főképpen a mutató névmás tölthet be ilyen szerepet. Jól ismert, hogy számos nyelvben a határozott névelő történetileg a mutató névmásból keletkezett. Egyes uráli nyelvekkel kapcsolatban a szakirodalomban felmerül, hogy a determináló szerepű mutató névmás valójában már névelőnek tekintendő (például finn, manysi), de ezek a feltevések egyelőre nem elfogadottak. A finnben különösen a beszélt nyelvet jellemzi a *se* 'az, ez' mutató névmás ilyen típusú használata, vö.:

(6) finn (beszélt nyelvi) *Tuli **yks** mies. **Se** mies sanoi…*
'Jött **egy** férfi. **A** férfi azt mondta…..'

A manysiban a partikulaszerű *aṅ* 'most, ez' elem tölthet be anaforikus funkciót, a szakirodalmak némelyike ezt névelőnek tartja. Vö.:

(7) manysi *χār-ojk puki jakteym! **aṅ** χār-ojka pukiriś pāliy ta jaktapawes…*
'A rénbika hasát felvágom! **A** rénbika hasacskája felvágatott…..'

2.3.6. A névszó determinálásának eszköze lehet a névelőhasználat. Az uráli nyelvek közül a magyarban alakult ki határozott és határozatlan névelő, illetve a mordvinban használatos még ún. határozott végartikulus, azaz olyan névelőszerű elem, amely a névszóhoz szuffixumszerűen kapcsolódik. (Ilyet használnak az északi germán nyelvek, a dán és a svéd, valamint több nyelv is a balkáni térségben, például a román és a bolgár.) A magyar és a mordvin artikulus mutató névmási eredetű (mordvin *kudoś* 'a ház' < *kudo* + *se* 'ház + az'). A mutató névmás névelővé válásának fontos ismérve: a névelő olyan szerepben is

előfordul, amely szerepben a névmás már nem állna. Eszerint a névelő a mutató névmásra jellemző deiktikus és anaforikus szerepen túl általános determinálásra is képes, mint például a következő mondatokban:

(8) *A Nap már lemenőben van.*
Feri a kocsmában van.
A skótok fukarok.

A fentiek alapján tehát az 2.3.5. pontban említett finn és manysi eseteknél akkor tekinthetnénk a mutató névmás vagy a partikula determináló szerepét névelőhasználatnak, ha azok az anaforikus használaton túl más szerepkörben is általánossá válnának, használatuk adott körülmények mellett kötelező jellegű lenne, megjelenésüket grammatikai szabályok határoznák meg.

Irodalom

Bereczki Gábor: *Chrestomathia Ceremissica*, Tankönyvkiadó, Budapest 1990.

Kálmán Béla: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, 1976.

Greenberg: *How Does a Language Acquire Gender Markers?* In *Universals of Human Language* (ed. Greenberg J. H.), Vol. 3., Stanford, California, 1978.

Himmelmann, Nikolaus P.: Articles, in *Language Typology and Language Universals I*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2001, 831–842

Laury, Ritva: *Se*n kategoriasta – onko suomessa jo artikkeli? [A *se* katgóriájáról – van-e a finnben már névelő?] *Virittäjä 100* (1996), 162–181.

Riese, Timothy: *Vogul. Languages of the World 158*. Lincom Europa, 2001.

Rombandeeva, E.I.: *Mansijskij (vogulskij) jazyk*, Moszkva, 1973.

Rombandeeva, E.I.: *Sintaksis mansijskogo (vogulskogo) jazyka*, Moszkva, 1979.

Hakulinen, Auli (ed.): *Iso suomen kielioppi* [A nagy finn nyelvtan], SKS, Helsinki, 2004, 1352–1363.

2.4. A birtokos személyragozás és a birtokos szerkezetek

Tipológiailag az uráli nyelvek a birtokos személyragot használó nyelvek közé tartoznak, azaz a birtokost a birtokszón egy erre a célra szolgáló szuffixummal jelölik meg. A birtokos szuffixummal (továbbiakban Px, posszesszív szuffixum) megjelölt szóalak a mondatban természetesen valamely mondattani szerkezet részeként jelenik meg. Az alábbiakban először áttekintjük a birtoklás kifejezésének tipológiáját, majd tárgyaljuk az egyes uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek birtokos személyragjainak történetét, végül bemutatjuk az uráli nyelvekben a mondattal, illetve a névszói szerkezettel kifejezett birtoklás eseteit (néhány esetben a magyar terminológia mellett közüljük az angol nyelvű szakirodalomban használt terminológiát is).

2.4.1. Birtoklás kifejezésének tipológiája

A birtoklás tipológiája során három szempontot szoktak vizsgálni:

1.) milyen a viszony a birtokos és a birtok között a birtokosnak a birtokhoz való kapcsolatában;

2.) milyen módon kódolják az egyes nyelvek a birtokviszonyt;

3.) ismerik e nyelvek a külső birtokost tartalmazó birtokos konstrukciót.

2.4.1.1. A birtoklást három fő csoportba sorolják aszerint, hogy milyen a viszony a birtokos és a birtok között a birtokosnak a birtokhoz való kapcsolatában. Ez a viszony lehet:

a) szerves vagy elidegeníthetetlen (inalienable) birtoklás. Ebben az esetben a birtokos (Posszesszor = Pr) és a birtok (Posszesszum = Ps) között a viszony időben állandó és a birtokos nem kontrollálja a birtoklást (= nincs szándék), azaz [+IdőStabil], [–Kontroll]. A birtoklás esetében ezt a két kognitív, szemantikai összetevőt szokás értelmezni: IS és K. Az így jelölt fő területek: rokonsági viszonyok, rész-egész viszony (pl. test és részei).

b) szervetlen vagy elidegeníthető (alienable) birtoklás. Ebben az esetben a birtokos és a birtok közötti viszony időben állandó és a birtokos kontrollálja a birtoklást, azaz [+IdőStabil], [+Kontroll]. Ebbe a csoportba az adás, a vétel, a vásárlás stb. révén birtokolt dolgok kifejezése tartozik.

c) ideiglenes (temporary) birtoklás. Ebben az esetben a birtokos és a birtok közötti viszony időben korlátozott, de kontrollált, azaz [–IdőStabil], [+Kontroll]. Ide olyan esetek tartoznak, mint az angolban az alábbi kifejezésben:

(1) *Look out! He's got a knife!* 'Vigyázz! Kés van nála!'

Az egyes nyelvek a háromféle birtoklás kódolására alkalmazhatnak három, két vagy akár egyetlen rendszert. Az angol például mind a három kódolására ugyanazt a rendszert használja. A magyarban el szokás különíteni az elidegeníthetetlen és az elidegeníthető birtoklás kifejezését:

(2) *Péternek kék a haja.*
Péter barna hajú.

Az uráli nyelvek esetében a birtokviszony ilyen jellegű vizsgálatára csak korlátozottan került sor, ezért a továbbiakban erre részletesen nem térünk ki.

2.4.1.2. Annak alapján, hogy a birtokviszonyt miképpen kódolja a nyelv, két fő tipológiai csoportot különítenek el:

a) a birtoklás kifejezése mondattal (predicative possession):

(3) angol *John has a motorcycle.*
magyar *Péternek van egy motorja.*
finn *Petrillä on mottoripöyrä.*
udmurt *PetӦrlen motorӦz vań.*

b) a birtoklás kifejezése névszói szerkezettel (adnominal possession):

(4) angol *John's motorcycle*
magyar *Péter motorja*
finn *Petrin mottoripöyrä*
udmurt *PetӦrlen motorӦz*

2.4.1.2.1. A mondattal kifejezett birtoklás (predikatív birtoklás) fő típusai:

a) tranzitív konstrukció vagy *habeo-szerkezet* (HAVE posszeszív). Ebben az esetben a mondat állítmánya a birtoklás tényét kifejező olyan ige, amely mellett a birtokos (Pr) az alany, a birtok (Ps) a tárgy modattani szerepét tölti be. Az ige jelentése a 'birtokol' jelentésen kívül lehet pl. 'tart', 'csinál', hord' stb. is.

(5) nganaszan *Nakürä kuäd'ümu ńüä hontӦ*
három-Akk fiú-Akk gyerek-Akk birtokol-SubjSg3
'Három fiú gyereke van.'

b) intranzitív konstrukció. Ebben az esetben a birtoklást olyan egzisztenciális mondat fejezi ki, amelynek állítmány 'van', 'létezik', 'jelen van', 'itt/ott van' jelentésű ige. Ebben a szerkezetben általában a birtokot kifejező NP tölti be az alany szerepét. A birtokost kifejező NP pedig valamely más mondatrészi szerepben van (ennek eldöntése nyelvenkét történhet). Az intranzitív konstrukció fajtái:

(bi) birtoklás kifejezése helyviszonnyal (Lokációs Posszeszív). Ebben az esetben a mondat alanya a birtokot kifejező NP, a birtokost kifejező NP pedig valamilyen lokatívuszi esetbe vagy datívuszba kerül. A mondatértékű birtoklás kifejezésének ez a módja jellemző Eurázsia, Észak-Afrika és Polinézia nyelveire. Néhány példa:

(6) mongol *Na- dur morin bŭi.*
én -Lok ló van-Sg3Praes
'Nekem lovam van.'
finn *Minu-lla on hevonen.*
én -Lok van-Sg3Praes ló
'Nekem lovam van.'

(bii) birtoklás kifejezése topikalizálással (Topikos Posszeszív). Ebben a szerkezetben a birtokost kifejező NP a társalgási topik a mondatban (jellemző a délkelet-ázsiai, ausztronéz és pápua nyelvekre).

(7) tondano *si tuama si wewean wale rua*
N.Sg ember TOP létezik ház kettő
'Az embernek két háza van.'

(biii) Birtoklás kifejezése mellérendelő szerkezettel (Mellérendeléses Posszesszív). A szerkezet nyelvtani alanya a birtokost kifejező olyan NP, amelyen jelölve van a (tag)mondatok közötti egyidejűség. Az ezt kifejező elemek eredetileg 'is', 'szintén', 'amikor' 'és' jelentésű elemek voltak. Ezt a birtoklástípust angolul with-Possesive-nek is nevezik.

(8) daga (pápua) *Orup da agoe deu.*
ember egy szolga -VAL/IS
'Egy embernek van egy szolgája.'

c) Genitívuszos konstrukció (Genitívuszos Posszesszív). Ebben a szerkezetben a birtokot kifejező NP az alany, és a mondatban a névszóval kifejezett birtoklásszerkezetben szokásos kódolással látják el a birtokost:

(9) avar *Dir mašina b-ŭgo.*
Én-Gen autó van-Praes
'Nekem van egy autóm.'

nagnaszan *D'amaku bajka"a mat- u tăičü*
madár öreg-Nom sátor-PxSg3 itt-van-SubjSg3
'Madár apónak sátra van.'

d) Tranzitiváló konstrukció (Tranzitiváló Posszesszív vagy HAVE-kapcsolás): a szerkezetben a mellérendelésre szolgáló konjunktív markert klitikumként vagy inkorporálással kopulálják a létigével kifejezett állítmányba. Az így újjá formált állítmány úgy viselkedik, mint egy tranzitív ige:

(10) luganda (Nigéria, északkeleti bantu)
o- li- na ekitabo.
2Sg-van-VAL/IS könyv
'Neked van egy könyved.'

Az ige újra analizálása történik tehát ilyenkor, s ennek eredményeképpen a birtokost kifejező NP lesz az alany, a birtokot kifejező NP pedig a tárgy.

e) Melléknevesítő konstrukció (Adjektiváló Posszesszív). A konstrukcióban a birtokot kifejező NP a birtokszó jelzője lesz:

(11) tiwi (Ausztrália) *awa mantani täraka*
mienk barát wallaby
'A mi barátunknak van egy wallabyje.'[1]

Megjegyzés:
A birtoklás mondatértékű kifejezéseinek bemutatása során megfigyelhettük, hogy kapcsolat van a birtoklás kifejezése és a mellérendelés egyes formái között. A fent ismertetett tipológia alapján állapították meg azokat az implikatív univerzálékat, amelyek összekapcsolják a birtoklást és a mellérendelést. Három implikatív univerzálét fogalmaztak meg:

1) Ha egy nyelv ismeri a birtoklás helyviszonnyal történő kifejezését (Lokációs Posszesszív), akkor az a nyelv a relatív idejű cselekvést kifejező mondatokat is ezen a módon szerkeszti. Ez azt jelenti, hogy az ilyen nyelv rendelkezik azzal a képességgel, hogy az egyik tagmondat állítmányát nem-finit, alárendelt mondatrész formában fejezze ki.

Példa lehet erre a lett nyelv:
a) birtoklás

(12) *Tev-am ir maja.*
apa-Dat van-Sg3Praes ház
'Az apának van egy háza.'

b) egyidejű cselekvés

(13) *Man sienu ved - dam -ai ŭznaca lietŭs.*
Én-Dat széna-Akk behord-Pcp.Praes-Dat lejön-Sg3.Praet eső
'Miközben hordtam be a szénát, eleredt az eső.'

Ennek az implikatív univerzálénak azonban vannak ellenpéldái: orosz, modern arab, héber, kelta stb.

2) Ha egy nyelv ismeri a birtoklás topikalizálással történő kifejezését, akkor az a nyelv ezt fogja alkalmazi a relatív idejű cselekvés hátttereként.

3) Ha egy nyelv ismeri a birtoklás mellérendelő szerkezettel történő kifejezését, akkor az a nyelv ezt a konstrukciót fogja elsősorban (és olykor kizárólagosan) alkalmazni az egyidejű cselekvések kifejezésére. Azaz: az ilyen nyelvek az időviszonyt is kifejező mondatok kódolása során preferálják a mellérendelést.

Megfigyelés az is, hogy a nyelvek a felé a tranzitív konstrukció vagy *habeo-szerkezet*-féle megoldás felé törekszenek, amely nem mutat párhuzamokat az egyidejű cselekvés kódolásával.

[1] A wallaby egy kistermetű kengurufaj.

2.4.1.2.2. A névszói szerkezettel kifejezett birtoklás típusai:

a) Az egymással közvetlenül határos (juxtapositional) birtokos szerkezetben (ennek neve Posszesszív NP) semmiféle markert nem alkalmaznak. Az ilyen nyelvekben a birtokost és a birtokot kifejező szó közvetlenül követi egymást és fejezi ki a birtokviszonyt.

b) Testes elemet (markert) tartalmazó konstrukciók esetében háromféle megoldás lehetséges:

(bi) jelölés csak az egyik elemen

ia) a meghatározó elem kapja a markert

ib) az alárendelt elem kapja a markert

(bii) jelölés mindkét elemen, kettős jelölés: mind a meghatározó, mind az alárendelt elem markerrel van ellátva (izafet szerkezet). Egyesek csak azt a szerkezetet tartják izafetnek, amelyikben a birtokos nem névmás.

2.4.1.3 Külső és belső birtokos

Szokás a birtokviszony tárgyalásakor megkülönböztetni külső és belső birtokost tartalmazó konstrukciót (external and internal possessor constructions).

Külső birtokost tartalmazó konstrukció az olyan konstrukció, amely a birtokos és a birtok közötti szemantikai viszonyt úgy kódolja, hogy a) a birtokos (Pr) az igével áll közvetlen grammatikai viszonyban és b) elkülönül attól az összetevőtől, amely a birtokot fejezi ki, továbbá c) bár a birtokos az ige argumentumaként van kódolva, a birtokost kifejező frázis nem tartozik az igető közvetlen argumentumkeretébe. A hagyományos birtokos szerkezet felépítése tehát:

[Birtokos Birtok]

A külső birtokos tartalmazó birtokos szerkezet felépítése:

[Birtokos] [Birtok]

A külső birtokos kódolásának lehetséges megoldásai:

a) Nincs külső birtokos (finn *Lapsen tukka leikattiin.* 'Levágták a gyerek haját.')

b) Van külső birtokos, amit kódolni lehet

(bi) KEDVEZMÉNYEZETT (másként: RECIPIENS) módjára (Dat, angol nyelvű terminusa: indirect object): *A kutya beleharapott **a szomszédnak** a lábába.*

(bii) lokatívuszi esetben álló elemként, például a finnben adesszívuszraggal

c) A külső birtokos kifejezhető még az alábbi módokon (ezeket csak felsoroljuk, bár néhányra példát is mutatunk):

(ci) Viszonyörökléssel, amelynek eredménye kettős tárgy vagy kettős alany konstrukció lesz:

(14) koreai *Mihi-nun* [*Peter-uy* (**ecey*) *meli-lul*] *ttayli-ess-ta*
Mihi-TOP Péter- Gen tegnap fej-Akk megüt-Past-Dekl
'(*Tegnap) Mihi ütötte Péter fejét.'

Mihi-nun [*Peter-lul*] (*ecey*) [*meli-lul*] *ttayli-ess-ta*
Mihi-Top Péter- Akk tegnap fej- Akk megüt-Past-Dekl
'(Tegnap) Mihi Pétert fejbe ütötte.'

Mary-ka ku namwu-lul kaci-lul cal- ass-ta
Mari- Nom az fa- Akk ág- Akk vág-Past-Dekl
'Mari faágakat vágott.'

(cii) A birtok inkorporálásával

(15) guarani *A- johei-ta pe-mit#rova*
Sg1-mos-Fut az-gyerekarc
'Meg fogom mosni annak a gyereknek az arcát.'

A- hova-hei-ta pe-mit#
Sg1-arc- mos-Fut az-gyerek
'Meg fogom mosni annak a gyereknek az arcát.'
tkp. 'meg fogom arcmosni azt a gyereket'

2.4.2. Birtokos személyjelölő szuffixumok az uráli nyelvekben

Az uráli nyelvekben a birtokos személyragok/jelek a nekik megfelelő személyes névmásokból keletkeztek. A személyes névmások rekonstruált alakjai:
PU * *me, *te, *se*

Az PU korra rekonstruált Px rendszer a következő lehetett:

	Sg	Du	Pl
1.	**-m(V)*	**-mV+Du*	**-mV+Pl*
2.	**-t(V)*	**-tV+Du*	**-tV+Pl*
3.	**-s(V)*	**-sV+Du*	**-sV+Pl*

A birtokos személyragok történetének tárgyalása során a megválaszolandó kérdések a következők:
2.1 Hogyan és mikor agglitunálódtak a személyes névmások? Másképpen megfogalmazva: miért a névszók *után* álltak ezek a személyes névmások? A kérdés azért merül fel, mert az uráli nyelvekben a determináló megelőzi a determináltat, és ismereteink szerint az ősi szórend is SOV volt.

2.2 Magyarázandók mindazok a problémák, amelyek egyes Px-ok hangalakjával kapcsolatban merülnek fel, például a finnben és a magyarban.

2.3 Jelölik-e a Px-ok a birtokos többségét, és ha igen, hogyan jelölik?

2.4 Jelölik-e a Px-ok a birtok többségét, és ha igen, hogyan jelölik?

2.4.2.1. Miért a névszók után álltak a személyes névmások, amikor az uráli nyelvekben a determináló megelőzi a determináltat?

Egyes vélemények szerint a Px-gá agglutinálódó névmás eredetileg hátravetett jelző volt. E szerint az eredeti kifejezés jelentése 'a ház tudniillik az enyém' lehetett, azaz egyfajta magyarázó kifejezés volt. A névmások sajátos viselkedését alátámasztani látszik az a megfigyelés, hogy a mai magyarban a névszót tartalmazó NP-ben, illetve névmást tartalmazó NP-ben eltérő a tárgy (O) és az állítmány, ige (V) sorrendje:

– ha a tárgy névmás, akkor mindig követi az állítmányt, az igét, a sorrend: VO (*Péter lát valamit, Péter látja azt*);

– ha a tárgy névszó, akkor az ige ragozásától függően vagy megelőzi az állítmányt, az igét, és a sorrend OV (*Péter házat lát*), vagy követi az igét, tárgyas ragozásban: *Péter látja a házat*, és ilyenkor a szórend: VO).

Felmerült az a megoldás is, hogy a birtokos jelölése a birtokon klitikumként jelenik meg, azaz a testes elem funkciója nem más, mint annak jelölése, hogy az adott birtok kihez tartozik. Ebben az esetben érthető egy ragozó nyelvben a klitikum jobbról való csatlakozása. Véleményünk szerint ez a megközelítés elfogadhatóbb.

2.4.2.2. Az egyes birtokos ragok hangalakjával kapcsolatos problémák

Ha áttekintjük a magyar Px-okat, azt látjuk, hogy az *-m* morféma kettős funkciójú: a PxSg1 kifejezése mellett szerepe van az igeragozásban is, s az egyes szám első személy kifejezésére szolgál (VxSg1).

A második személyű toldalék esetében szintén alaki egybeesést találunk, *-d* alakú a PxSg2 és a VxSg2 is. Ebben az alakban is magyarázni kell a várt **-t* helyetti *-d*-s alakot.

Ha azt tételezzük, hogy az agglutinálódás a magyar nyelv külön életét megelőzően, de mindenféleképpen az ősmagyarban bekövetkezett zöngésedés és spirantizálódás előtt zajlott le, akkor a várható fejlődés

a **-mV* esetén:

**hodu- +*me*

V-+ -mV > m. *-Vv-* (vö. fi. *sydäme-* > ma. *szív*), azaz

mai magyar (az én) **hadav* 'hadam'

a **-tV* esetében:

**hodu- +*te*

V-+ -tV > m. *-Vz*, azaz mai magyar (a te) **hadaz* 'hadad'

a *-*sV* esetében:

**hodu- +*se*

V-+ -sV > m. *-V-*, azaz mai magyar (az ő) *hada.*

Mindezek fényében arra a következtetésre juthatunk, hogy a személyes névmások agglutinálódása a magyar nyelv külön élete előtt, azaz az ősmagyar előtt nem következhetett be, mert a mai nyelvi adatok nem felelnek meg az általános hangváltozások után várt alakoknak. A kései agglutinálódást látszik erősíteni az az érv is, hogy a PxSg3 magánhangzós alakja csak a névmásokat is érintő szó eleji mássalhangzó-változások lezajlása utáni agglutinációval magyarázható. Azaz: ha az agglutinálódás kései, akkor a mai alakok jól magyarázhatók.

A finnugor nyelvek Px-jainak alaki egyezése azonban azt sugallja, hogy az agglutinálódás már korábban megtörténhetett. Ebben az esetben azonban magyarázni kell, hogy a Sg1 és Sg2 alakok mássalhangzója miért nem vett részt a hangtani változásokban (miközben a PxSg3 esetében a változás lezajlott, ugyanis mint fentebb láttuk, a szó belseji **-s-* hang is eltűnt a magyarban.)

Az az általános elv adhat magyarázatot, mely szerint a morfémák, és különösen a testesebb (több hangból álló) morfémák esetében nem minden esetben úgy zajlanak le a hangtani változások, mint egy funkciótlan szó belseji vagy szóvégi hang esetében. Az észtben például a szóvégi *-n* rendszerszerűen lekopik, de ez Sg1-ben nem történt meg, mert ott ennek az elemnek grammatikai funkciója van. Mint látjuk, ennek az elvnek a Sg3 alak ellent mond, hiszen ennek esetében lezajlott a rendszerszerű hangváltozás. Ha elfogadjuk a fenti elvet, abban az esetben az elmaradt hangváltozások érthetővé válnak.

Még ezek után is magyarázandó a PxSg2 zöngés, *-d-* alakja. Magyarázatként javasolták annak megfontolását, hogy az obi-ugor adatok alapján feltételezhető egy eredeti **-n* a *-*t* mellett a 2. személyben, és ez az eredeti **-nt-* a magyarban szabályosan *-d-* lett.

A hipotézisek mellett legelfogadhatóbb magyarázatul mégis az szolgálhat a jelenlegi alakokra, hogy mind az **-m-*, mind a **-t-* esetében a funkcionális érték, a grammatikai hangsúlyozottság volt az ok, ami miatt azok nem vettek részt a spirantizálódásban, hanem megőrizték eredeti zárhangú voltukat. Majd az eredeti **-t* zöngésült, aminek oka a kialakult *-t* tárgyraggal megjelölt TÁRGY mondatrésztől való megkülönböztetése is lehetett. A harmadik személyű Px esetében ez a funkcionális és grammatikai hangsúlyozottság nem volt olyan jelentős, ezért végbemehetett a hangváltozás.

A finn esetében a problémát az okozza, hogy bár a VxSg1 és VxSg2 ragok azonos eredetűek a megfelelő Px-kal, az alakjuk mégis eltérő:

(16) *mene-n* 'megyek' ~ *talo-ni* 'házam'
mene-t 'mégy' ~ *talo-si* 'házad'

azaz a Vx-ok végén nincs magánhangzó, míg a Px-ok végén van.

Ezt magyarázták úgy, hogy mivel a Px-ok végén található magánhangzók lekopásával a létrejövő új forma a névszóragozásban megtalálható alakokkal

esett volna egybe (**talom* 'házam' ~ *talom* 'a házat', **talot* 'házad' ~ *talot* 'házak'), a magánhangzó megőrződött A finn régiségben és a nyelvjárásokban (Iiti) ma is megfigyelhető alak a vokális nélküli, eredeti *m*-t tartalmazó forma:

(17) finn (régi irodalmi) *weickosemi* ~ mai finn *veikkoseni*
finn iiti *tupam* 'szobám'

Mint később látni fogjuk, a mai finn Px-ok egy hosszan tartó egységesülési folyamat eredményeként jöttek létre. A mai *-ni* alak két korábbi morfémából jött létre: **-n* +*-mV* > **-nni* > *-ni*. A PxSg2 *-si* alakjának magyarázata egy nem túl régi változás: a finn nyelv története során (az időszámításunk kezdete táján) a szóvégi **-ti* hangkapcsolatok explozívája spirantizálódott, és *-s-* lett, azaz *-ti* > *-si* változás zajlott le (vö. **käti* > *käsi*, de *käte-* 'kéz').

Problémát szokott okozni az obi-ugor nyelvek PxSg2 eleme, mivel annak alakja ezekben a nyelvekben *-n*. Egy plauzibilis magyarázat szerint ennek oka lehet, hogy az obi-ugor nyelvekben a 3. személyű névmás kezdőhangja és az ebből keletkezett, 3. személyre utaló végződések *-t*-vé változtak (a manysiban minden nyelvjárásban, a hantiban a déli és az észak-déli átmeneti nyelvjárásokban). Ennek funkciózavar lehetett volna a következménye, amit kiküszöbölendő a 2. személyben a *-t* hang helyére annak nazális képzésű homorgán párja lépett. Annak vannak nyomai, hogy az obi-ugorban is ismert volt a *t-* kezdetű 2. személyű névmás (az indeterminált ragozás 2. személyű *-t* elemű toldalékai).

2.4.2.3. Hogyan jelölik a birtokos többségét?

A birtokos többségének jelölésére (*kezünk, kezetek*) a legáltalánosabb mód az, hogy az egyébként is használt többesszámjel megjelenik a Px-on is. Vö.:

(18) magyar *házun**k***, HB. *isemü**k**üt*
finn *–mme', -nne', -nsa'* (ezen alakok a helyesírásban nem jelölt gégezárhangra végződnek) azaz: *-nne'* < **-nte'* < **-ntek (-k* > *'*.

A mai finn rendszer azután alakult ki, miután elveszítette a jelentőségét az **-n* többes jel (ami a több birtokra utalhatott, ld. alább). A lappban is ezt a struktúrát figyelhetjük meg (itt van duális is). A mordvinban általánosan a *-t* többesszám-jel használatos, azonban éppen a Px-ok paradigmájában feltűnik egy *-k* elem is:

(19) mordvin PxSg1 *-m* PxPl1 *-nOk*
2 *-t* 2 *-ŋk**
3 *-zO* 3 *-st*

kudo-st 'az ő házuk'
(a *-t* többesszám-jel figyelhető meg, előtte illeszkedés miatt *-s-*)
ava-nok 'anyánk' (ebben az alakban a *-k* a többesjel jelenik meg)
**-ŋk* < **-ntek* (a *-te-* kiesése után, *-k* előtt igazodással *-ŋ-*)

2.4.2.4. Hogyan jelölik a birtok többségét?

Ha a mai nyelvállapotot figyeljük meg, azt találjuk, hogy egyes uráli nyelvek eltérően jelölhetik, ha egyáltalán jelölik a birtok többségét. A birtok többségének jelölésére a magyarban, a szelkupban egy *-i-* többesszám-jel szolgál, a komiban és az udmurtban, a hantiban a hagyományosan, az abszolút paradigmában használt többesszám-jele szerepel a morfémasorrendbe illesztve, a finn nem jelöli a birtok többségét (nominatívuszban és akkuzatívuszban), a manysiban, mordvinban egy *-n* többesjel nyomai lelhetők fel.

(20) magyar *lov-am* ~ *lov-aim*
szelkup *Átä-ly* 'réned' ~ *Átä-i-ly* 'rénjeid'
udmurt *val-my* 'lovunk' ~ *val-jos-my* 'lovaink'
finn *hevose-ni* 'lovam' ~ *hevose-ni* 'lovaim'
nyj. *tuva-n-s* 'szobáid'
manysi *luw-äm* 'lovam' ~ *luw-an-äm* 'lovaim'

A kép változatos, de a balti-finn, a mordvin, a mari és a permi nyelvek mai Px paradigmája alapján azt mondhatjuk, hogy korábban e nyelvek elődjében egy PU eredetű *-n-* többesszám-jel szolgált a birtok többségének jelölésére.

2.4.2.5. Az esetrag és a Px sorrendjének lehetőségei

A ragok és a Px-ok kapcsolódási sorrendje a következő lehet:

1. Cx + Px *talossani* (fi, lp, md, szam)
2. Px + Cx *házamban* (ugor nyelvek)
3. Cx + Px / Px + Cx (permi nyelvek, mari)

Az utóbbi csoport esetében úgy vélték, hogy az ősi ragokat a Px követi, az újabb ragok viszont követik a Px-ot.

Vannak azonban ezzel szemben ellenpéldák is:

(21) mari *kiδe-tä-m* 'kezedet' (sorrend: tő + Px + Akk)
kiδe-mä-n 'a kezemnek a ...' (sorrend: tő + Px + Gen)

Az *-m* és az *-n* ősinek tartott akkuzatívusz-, illetve genitívuszrag, s mégis követik a Px-ot és a szóvégen állnak!

A feltehető eredeti sorrend a tő+esetrag lehetett, s ezt a morfémakomplexumot követhette a Px. Emellett szól, hogy még az ugor nyelvekben is találunk olyan alakokat, amelyekben megtalálható a Cx+Px sorrend. Ilyenek az önálló, Px-gal ellátott határozószók és névutók. Ezek eredetileg határozóragos névszók voltak:

(22) magyar *ala-tt-am*
manysiÉ *am p#lt-um* 'én felé-m'
hantiÉ *ma èośa-m* 'én hozzá-m'.

S ugyanezt a sorrendet találjuk a magyar és a komi Px-os főnévi igenevek esetében is. A főnévi igenév képzőjében pedig latívuszi esetragot találunk: magyar *menni-e*, komi *munnÏ-d* 'menned'. A névutós szerkezetekben azonban a Px a szerkezet névszói tagjára került, s ezt követte a toldalék szerepű névutó, vö. mai magyar *házam mögött*. Feltehető, hogy ez az ugor nyelvekre jellemző szerkesztésmód váltotta ki a ragos alakokban a toldalékok sorrendjének cseréjét. Mindezt segíthette az a folyamat, amelynek során eredeti névutókból ragok váltak.

2.4.3. A mai uráli nyelvek birtokos személyragjai

2.4.3.1. Volgai nyelvek

A mai mariban a Px-ok a következők:

	Sg	Pl
1.	*-m, -em*	*-nV* < ősmari **-nm3*
2.	*-t, -et*	*-tV, -δa*
3.	*-šV, -žV*	*-št,- çštç*

Arra, hogy korábban a mariban is kifejezték a birtok többségét a PxPl1 mai végződése utal, amely eredeti **-nm3*-re megy vissza, ahol az *-n* eredeti többesjel (másképp ugyanis nem magyarázható a Px *-n-* eleme).

A mari többes számú Px-ok végére a rokon nyelvek alapján egyesek egy eredeti FU **-k* többesszám-jelet tételeznek fel. Erre nincs semmiféle fonetika magyarázat, ellenben megfigyelhető, hogy a PxPl3-ben a FU **-t* többesjel jelenik meg.

A mordvinban ez az *-n* szintén megjelenik:

(23) mordvin *kudo-m* 'házam ~ *kudo-n* 'házaim'
kudo-zo 'háza' ~ *kudo-nzo* 'házai'

2.4.3.2. Permi nyelvek

Az udmurt mai paradigmája:

	Sg	Pl
1.	*-e, -¿*	*-m¿*
2.	*-ed, -¿d*	*-d¿, -t¿*
3.	*-ez, -¿z*	*-z¿, -s¿*

A megfelelő komi paradigma:

	Sg	Pl
1.	*-Ij, -I*	*-n¿m*
2.	*-¿d*	*-n¿d*
3.	*-¿s*	*-n¿s*

Feltűnő különbség figyelhető meg e két rokon nyelv többes számú paradigmái között. A komi többes számú alakokban található egy *-n-*, ami eredetileg a birtokos többségére utaló többesszám-jel volt, az *-m, -d,* és az *-s* személyrag. Mindezek alapján az őspermire egy olyan rendszer rekonstruálható, amelyben a birtok többségét külön paradigmában jelölték.

Egy birtok esetén a paradigma:

	Sg	Pl
1.	**-m3*	**-mek*
2.	**-t3*	**-t3k*
3.	**-s3*	**-s3k*

Több birtok esetén pedig:

	Sg	Pl
1.	**-n3m3*	**-n3mek*
2.	**-n3t3*	**-n3t3k*
3.	**-n3s3*	**-n3s3k*

lehetett.

A mai nyelvek PxSg1 végződései a permiben rendszeres szóvégi mássalhangzó-lekopás eredményeként születtek: jelöltségüket az eredeti **-m* lekopása után is megőrizték. Kérdés, hogy miért a Sg1 személyű alakok végződése kopott le. Erre magyarázat nincs, csak feltételezhetjük, hogy az **-m* morfémának a névszóragozásban betöltött akkuzatívusz szerepe okozhatta. (Tipológiai megfigyelés, hogy a személyjelölő paradigmákban vagy a Sg1 vagy a Sg3 alak lehet jelöletlen.) A komi PxSg1 *-j* eredetileg kedveskedő, kicsinyítő képző volt és az ezen az alakon ráértett vokatívuszi szerepéből értékelődhetett át a birtokos jelévé.

A rekonstruált permi többes számú alakok végén a **-k* FP többesszám-jel állt, amely a birtokos többségét jelölte és mára lekopott. A folyamat nyilván azután zajlott le, amikor már a PxSg toldalékok végéről a magánhangzó lekopott. A **-k* többesszám-jelet megtaláljuk a mordvinban, finnben és a lappban is.

2.4.3.3. A balti-finn Px-ok

A korai közfinnre felteszik az egyes és a többes szám mellett a duális meglétét is. Ennek alapján a korai közfinnre rekonstruált rendszer a következő volt:

Egy birtok esetén:

	Sg	Du	Pl
1.	**-me*	**men*	**-mAk*
2.	**-te*	**ten*	**-tAk*
3.	**-sA*	**-sAn*	**-sAk*

Több birtok esetén:

	Sg	Du	Pl
1.	**-ne*	**nen (< *mnen)*	**-nAk (< *mnAk)*
2.	**-nte*	**nten*	**-ntAk*
3.	**-nsA*	**-nsAn*	**-nsAk*

A mai finn rendszer paradigmakeveredés után állt elő. A többes szám első és második személyű mai alakoknak nincs közvetlen rekonstruált előzménye, azok a duálisi és a többes számú alakoknak a keveredéséből jöttek létre (vö. a toldalék *-e-* vokálisát, amely vokális a többes számú alakokban nem volt megtalálható). A harmadik személyű alakokban ma is megtaláljuk mind a személyre utaló *-sA*, mind a birtok többségére utaló *-n* szuffixumot. A mai *-nsA* toldaléknak a nyelvjárásokban van a többes szám végződésére nem utaló alakja is: *talonsa* (az irodalmi nyelvi alakban a *-nsA* toldalék végén megtalálható a nyoma a többesszám-jelnek, amire a következő szó első mássalhangzójának geminálódása utal).

A finnben az *-n* többesítő jel elvesztette ugyan a funkcióját, de van nyelvjárás, ahol még él:

(24) finn iitti *tupa-s* 'szobád' ~ *tuva-n-s* 'szobáid'
elimäki *sarka-nna* 'darócaim'
sippola *poika-nna* 'fiaitok'

A birtok többségét jelölő **-n* többesszám-jel PU eredetű, és ott is ez volt a funkciója.

2.4.3.4. Obi-ugor nyelvek

E nyelvek erőteljesen tagoltak nyelvjárásilag. Ezért itt csak egy-egy paradigmát adunk közre ezekből a nyelvekből, az érdeklődő tanulmányozza e nyelvek nyelvtanait a teljesebb kép érdekében.

A manysi paradigma:

SgPx		DuPx		PlPx	
s#li-m	*kol-^{u}m*	*s#li-m-en*	*kol-m-en*	*s#li-uw*	*kol-uw*
s#li-n	*kol-än*	*s#li-j-in*	*kol-en*	*s#li-n*	*kol-an*
s#li-te	*kol –e*	*s#li-t-en*	*kol-en*	*s#li-anäl*	*kol-anäl*

A (vahi) hanti paradigma:

	PxSg	PxDu	PxPl
1Sg	*kut-çm*	*kat-çylam*	*kat-lam*
2Sg	*kut-çn*	*kat-çylan*	*kat-lan*
3Sg	*kut-çl*	*kat-kçl*	*kat-çl, kat-çllç, kat-lal*
1Du	*kut-çmçn*	*kat-çylamçn*	*kat-lamçn*
2Du	*kut-çtçn*	*kat-çylÏn*	*kat-lÏn*
3Du	*kut-çtçn*	*kat-çylÏn*	*kat-lÏn*
1Pl	*kut-%y*	*kat-çyl%y, kat-çyloy*	*kat-l%y*
2Pl	*kut-çtçn*	*kat-çylÏn*	*kat-lÏn*
3Pl	*kut-Ïl, kut-çtÏl*	*kat-çylal*	*kat-lal*

2.4.3.5. A magyar birtokos személyragok

	Sg	Pl
1.	*-Vm*	*-Vnk*
2.	*-Vd*	*-tVk*
3.	*-V*	*-Vk*

A magyar esetében a rekonstruált ősi alakok:

	Sg	Pl
1.	**-m3*	**-m3k3*
2.	**-t3* > **-d3*	**-t3k3*
3.	**-3i*	**-k3*

A rekonstruált ősmagyar formák közül a PlPx3 alakja igényel további magyarázatot. Van olyan vélemény, amely szerint, ebben az alakban nem találjuk meg a harmadik személyű névmás reflexét, a puszta többesszám-jel foglalódott le sajátos funkcióban, és kapta meg ráértéssel a PxPl3 szerepet. E szerint a vélemény szerint, ezt az támasztja alá, hogy a *-k* előtti magánhangzó mind a régiségben, mind a nyelvjárásokban mindig rövid. Márpedig, ha névmás is szerepelt volna, akkor annak etimologikus hosszúságával kellene találkoznunk. A *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tehát tőséghangzó, amely később a toldalékhoz vonódott, és előhangzóvá vált.

2.4.3.6. Szamojéd nyelvek

A szamojéd nyelvek esetében három paradigmát mutatunk be. Meg kell jegyezni, hogy a szamojéd nyelvekben a Px rendszer meglehetősen összetett: az egyes esetragokkal összekapcsolódott Px-ok sajátos alakokat kaphatnak, amelyek utalnak a szóban forgó esetre is, azaz nem mindig különül el határozottan a Px és az esetrag. A szamojéd nyelvekben az abszolút tő utáni és a ragozott alakokban megtalálható Px-ok igen nagy változatosságot mutatnak. Ennek oka egyrészt, hogy az akkuzatívusz *-m* ragját követő PS PxSg2 – mivel nem intervokalikus helyzetben volt – nem szenvedte el a fentebb ismertetett hangváltozást. A genitívuszi *-n* után a genitívusz hatására alakulnak ki az *-n-* kezdetű Px-ok (ilyen például a nyenyec Px1SgGen *-n, -ń*, Px1DuGen – *ńi'*, Px1PlGen *-na"*, illetve a szelkup GenPxSg1-*nӇ*, amelyben a genitívuszi *-n* és a Px *-m*-je realizálódik egy hangban, s a példák még sorolhatók).

nyenyec

	Sg	Du	Pl
1.	*-w / -mi*	*-mi'*	*-wa'*
2.	*-r / -l*	*-ri'*	*-ra'*
3.	*-da / -ta*	*-di'*	*-do'*

szelkup

	Sg	Du	Pl
1.	*-m/-p* *-mӇ*	*-mӇj*	*-mӇt/-mӇn*
2.	*-l* *-lӇ*	*-lӇj*	*-lӇt/-lӇn*
3.	*-t* *-tӇ, -čӇ*	*-tӇj* *-čӇj*	*-tӇt/tӇn* *-čӇt/čӇn*

nganaszan

	Sg	Du	Pl
1.	*-MƏ*	*-MI*	*-MU"*
2.	*-RƏ*	*-RI*	*-RU"*
3.	*-TU*	*-TI*	*-TU"*

A szamojéd nyelvek esetében a PxSg3 alakok mássalhangzója szabályos hangtani változás eredményeképpen alakult ki. Ismert, hogy a U **s* a PS-ben **t* lett. Ennek a változásnak a következtében homonímia állt elő a Px rendszerben: PxSg2 **-t* ~ PxSg3 **-t*. Nominatívuszban a toldalék előtt a szótő magánhangzóra végződött, így a *-VtV-* mássalhangzója egy *-VδV-* közbülső állapot után *-l*-ben vagy *-r*-ben állapodott meg, és így kiküszöbölődött a zavaró homonímia.

Mindezek alapján a PS birtokos személyragrendszert a következőkben lehet rekonstruálni:

		Sg	Du	Pl
SgNom	1.	*-mç*	*-miń*	*-mɲt*
	2.	*-lç/-rç*	*-liń/-riń*	*-lɲt/-rɲt*
	3.	*-tn*	*-tiń*	*-tɲn*
		Sg	Du	Pl
egyéb esetek	1.	*-mç*	*-miń*	*-mɲt*
	2.	*-tç*	*-tiń*	*-tɲt*
	3.	*-tn*	*-tiń*	*-tɲn*

2.4.4. A birtoklás kifejezésére szolgáló önálló szerkezettípusok az uráli nyelvekben

Az uráli nyelvek ismerik mind a mondattal (predikatív birtoklás), mind a névszói szerkezettel (adnominal possession) kifejezett birtoklást. E szerkezeti típusok közös vonása, hogy két szerkezeti tagja van: a birtokos (Pr) és a birtok vagy birtokolt (Ps). Mint fentebb láttuk, mindkét szerkezeti tag lehet jelölt vagy jelöletlen. A nyelvek különböznek abban, hogy a két szerkezeti tag közül melyiket és milyen módon teszik jelöltté, illetve hogy kötelező-e mindkét tagnak mindig jelen lennie a felszíni szerkezetben, a megnyilatkozásban.

A lehetséges megvalósulások az uráli nyelvkben (itt nem választjuk szét a két szerkezeti típust):

1) Kettős jelöletlenség: ebben az esetben sem a Pr, sem a Ps nincs morfoszintaktikailag jelölve (ennek problémáiról részletesebben alább):

(25) magyar *háztető* (szóösszetétel!)
udmurt *škola sad* 'iskolakert' (szószerkezet?)
hantiSal *jäŋk laŋkep* 'jégrianás (tkp. jég hasadéka)' (szószerkezet?)

2) Marker (jelölés) az egyik elemen:

a) marker a birtokost kifejező elemen: ebben az esetben a Pr kap a birtoklás tényére utaló jelölést:

(26) magyar *Péteré*
finn *pojan kirja* 'a fiú könyve'
pojalla on kirja 'a fiúnak van könyve'
sinun kirja 'a te könyved (tkp. te+Gen könyv) [beszéltnyelvi változat]

b) marker a birtokot kifejező elemen: ebben az esetben a Ps kap a Pr személyére utaló jelölést:

(27) magyar *az én könyv-em*
az apa kalap-ja

hantiP (*mä*) *imp-äm*
én kutya-PxSg1
'az én kutyám'

hantiVj *räť* *ɔγ-çl*
öregember fej-PxSg3
'az öregember feje'

3) Kettős jelölés: mind a Ps, mind a Pr kap birtokviszonyra utaló jelölést:

(28) magyar *a háznak a teteje*
a háznak teteje van
nekem könyvem van
finn *sinun kirjasi* 'a te könyved'
udmurt *školalen sadez* 'az iskola kertje'
gondЇrlen kutemez ' a medve (meg)fogása'.
školalen sadez vań 'az iskolának kertje van'

Láthatjuk, hogy az egyes uráli nyelvek többféle megoldást is alkalmazhatnak (vö. finn, magyar, udmurt).

A keletkezett jelzős szerkezetben a Pr a jelző és a Ps a jelzett szó, s a szerkezet jelentése: '*x-nek az y-ja'*, s a szerkezet egésze mint mondatrész illeszkedik a mondatba, s csak speciális, elliptikus szerkezetekben állhat önállóan, illetve szövegmondatként jelenhet meg így.

(29) magyar *Ez kinek a könyve? Péteré*
vö.: finn *Kenen kirja? Petrin.*
udmurt *Kinlen kńigajez? PetЇrlen.*

Ha az így létrejövő szerkezet a mondatban alany funkciójú, akkor birtoklásmondat jön létre:

(30) magyar *Péternek sok könyve van.*
vö.: udmurt *PetЇrlen tros kńigajez van.*

E mondat kiinduló alanya ui. a [*Péternek sok könyve*] szerkezet, állítmánya pedig a létige. Ez a probléma az uráli nyelvekben részletes mondattani vizsgálat tárgya nem volt. A magyarból ismerünk magyarázatot arra az ellentmondásra, hogy bizonyos mondatokban a datívusszal jelölt Pr olyan igék vonzatának

látszik, amelyeknek szótári leírása nem tartalmaz datívuszi vonzatot (azaz külső birtoklásról van szó), pl.:

(31) magyar *Jánosnak elveszett a könyve.*

Ezt a felfogást követve ebben az esetben a Pr a birtokjeles Ps vonzataként fogható fel. Tudjuk azonban, hogy főnévi alaptagnak általában nem szokott vonzata lenni, hacsak nem igéből vagy melléknévből képzett főnév. A jelen esetben a Ps-on megjelenő birtokos személyrag (*könyv**e***) az, ami vonzatot ír elő a főnévnek. E felfogás szerint a Px-nak éppen ez a funkciója: azt jelöli, hogy az őt viselő főnévi alaptaghoz vonzat is tartozik. A Pr vonzat ebben a szerkezetben vagy determináns, vagy bővítmény lehet. Kizárólag a bővítményként való értelmezés magyarázza azt az ellentmondást, hogy a birtoklásmondatban miért kell az ige alanyi és datívuszi vonzatát egyeztetni, mivel az egyeztetés minden esetben alaptag és vonzat, illetve alaptag és módosító együvé tartozását hivatott kifejezni. A probléma az uráli nyelvekre kiterjesztve még vizsgálatot igényel. (A finnben valószínűleg más megoldással van dolgunk: a *pojalla on paljon kirjoja* 'a fiúnak sok könyve van', tkp.: 'a fiúnál sok könyv van' vagy a *minulla on paljon kirjoja* 'nekem sok könyvem van', tkp.: 'nálam sok könyv van' mondatokban az alany és a bővítmény nincs egyeztetve, azaz valószínűleg nincsenek egymással közvetlen viszonyban).

2.4.4.1. A mondattal kifejezett birtoklás (predikatív birtoklás) fő típusai az uráli nyelvekben

a) tranzitív konstrukció vagy *habeo-szerkezet* (HAVE posszesszív). Ebben az esetben a mondat állítmánya a birtoklás tényét kifejező ige, amely mellett a birtokos (Pr) az alany, a birtok (Ps) a tárgy modattani szerepét tölti be. Az ige jelentése a 'birtokol' jelentésen kívül lehet pl. 'tart', 'csinál', hord' stb. is. Az uráli nyelvek közül a következőkben találunk a szerkezetre példát: magyar, manysi, hanti, finn, szelkup, nganaszan.

(32) ngnaszan *Nakürä kuäd'ümu ńüä hontÏ*
három-Akk fiú-Akk gyerek-Akk birtokol-SubjSg3
'Három fiú gyereke van.'

hantiVj *mä t'i- min mustçm ni t%jekalÏm*
én ilyen szép nő birtokol-PastVxSg1
'Nekem olyan szép feleségem volt.'

b) Intranzitív konstrukció. Általánosan elterjed az uráli nyelvek között az a szerkezet, amelyben a birtoklást olyan egzisztenciális mondat fejezi ki, amelynek állítmánya 'van', 'létezik', 'jelen van' jelentésű ige. Ebben a szerkezetben általában a birtokot kifejező NP tölti be az alany szerepét. A birtokost kifejező NP pedig valamely más mondatrészi szerepben van (ennek eldöntése nyelvenkét történhet). Az intranzitív konstrukciókban alkalmazott

birtokos szerkezetek eltérhetnek az adott nyelv birtokos jelzős szerkezetétől (a.) vagy megegyezhetnek azzal (b.).

a. A birtoklásmondatban szereplő birtokos szerkezet eltér a birtokos jelzős szerkezettől

a.1. [lapp és finnségi nyelvek]:

(33) finn

poja-n kirja	*poja-lla on kirja*
fiú -Gen könyv	fiú -Adess van könyv
'a fiú könyve'	'A fiúnak könyve van.'
minu-n kirja- ni	*minu-lla on kirja*
én -Gen könyv-PxSg1	én- Adess van könyv
'az én könyvem'	'Nekem könyvem van.'

A birtokos jelölése a birtoklásmondatban adesszívusz (a jelzős szerkezetben genitívusz).

Azt is megfigyelhetjük, hogy a finnben a birtokos jelzős szerkezetben névszót követő birtokszón nincs birtokos személyjel (Px).

a.2 [magyar]

(34)

a fiú könyv-e	*a fiú-nak könyv-e van*
Det fiú könyv-PxSg3	Det fiú-Dat könyv-PxSg3 van
az én könyv-em	*nek -em könyv-em van*
Det én könyv-PxSg1	Dat -PxSg1 könyv-PxSg1 van

Mind a Pr, mind a Ps jelölt a birtoklásmondatban, mivel abban a birtokos a birtok bővítményeként esetet kap (datívusz). A névszói birtokos szerkezetben ezzel szemben jelöletlen a birtokos (a magyarban a kettős jelölés is létezik, ld. b.2.2.).

Megfigyelhető, hogy a magyar esetében a birtokos jelzős szerkezetben a névszóval és a névmással alkotott szerkezet azonos.

a.3 [nganaszan]

A birtokos mindig nominatívuszban áll a birtoklásmondatban, függetlenül attól, hogy a birtokos névszó (35a) vagy névmás (35b), illetve attól is, hogy a mondatban benne van vagy nincs a *täiśa* 'ott/itt van' (< *tä* mutató névmás + *iśa* létige) kopula (35c):

(35a) nganaszan *ńenača"a käburudaräku hoδür-tü.*
nagy serpenyő minta-PxSg3
'Egy nagy serpenyőre hasonlító mintája van.'

(35b) *maaď'a mänä täräď'i ńim-ä?*
miért én ilyen név-PxSg1
'Miért van nekem ilyen nevem?'

(35c) *ďamaku bajka”a ma -tu tӓičü.*
madár öreg sátor-PxSg3 itt-van-Imp-Sg3-Subj
’Madár apónak van sátra.’

Mivel a nganaszanban a személyes névmásnak nincs genitívusz-, illetve akkuzatívuszragos alakja, ezért a birtokos jelzős szerkezetben eltér egymástól a névszói és a névmási birtokos alakja: a névszói birtokos ilyenkor is alanyesetben van, míg a névszó genitívuszragot kap:

(36) nganaszan *tӀbӀjku mjačikӓ hoajhü”ӓ*
fiú-Gen labda kipukkad-Perf-Sg3-subj
’Kipukkadt a fiú labdája.’

b. A birtoklásmondatban szereplő birtokos szerkezet azonos a birtokos jelzős szerkezettel. Ennek három változata van:

b.1 Mindkét szerkezetben eredeti genitívuszragos a Pr. Mivel jelen idő kijelentő módban ezekben a nyelvekben elmaradhat a létige a birtoklásmondatból is, ezért csak a szövegkörnyezet alapján lehet azonosítani a tényleges szerkezetet azokban az esetekben, amikor a mondatban nincs igei állítmány. A Ps Px-gal jelölt.

(37) mordE *erźa-ń uľneś ajgoro-zo*
erza-Gen volt mén- PxSg3
’az erzának volt egy ménje’

erźa-ń ajgoro-zo
erza-Gen mén- PxSg3
’az erza ménje’

vede-n kan
víz- Gen kán
’a víz ura’

b.2 Mindkét szerkezetben határozói eredetű esetrag van és a birtoklásmondatban a létigét minden esetben ki kell tenni:

b.2.1 [permi nyelvek]

(38) udmurt *pi-len kńiga- jez*
fiú-Adess könyv-PxSg3
’a fiú könyve’

pi-len kńiga- jez vań
fiú-Adess könyv-PxSg3 van
’a fiúnak könyve van’

mӏna-m kńiga- je
én-AdessPxSg1 könyv-PxSg1
’az én könyvem’

mӏna-m kńiga- je vań
én-AdessPxSg1 könyv-PxSg1 van
’nekem könyvem van’

Megfigyelhető, hogy a permi nyelvek esetében a birtokos jelzős szerkezetben a névszóval és a névmással alkotott szerkezet azonos legyen.

b.2.2 [magyar] Ez a *a fiúnak a könyve ~ a fiúnak könyve van* esete. A magyarban a két szerkezet azonossága csak névszói birtokossal fordulhat elő. A

névszói birtokos is csak abban az esetben kaphatja meg a datívuszragot, ha a névszói birtokos bővítménye a birtokszónak, azaz azonosító birtokviszony esetén nem jelenhet meg a rag: **Kecskemétnek a városa ~ Kecskemét városa*.

A névmási birtokos mindig csak nominatívuszban állhat, azaz nincs **nekem a könyvem*.

2.4.4.2. Izafet szerkezet az uráli nyelvekben

A szigorúan vett izafet olyan szerkezet, amelyben a birtokos nem (személyes) névmás, és mind a birtok, mind a birtokszó morfológiailag jelölt. Ilyen szerkezetet a balti-finn nyelvek és a lapp kivételével minden uráli nyelvben találunk, azaz a volgai, a permi, az ugor és a szamojéd nyelvekben. Megjegyzendő, hogy a nem szigorúan vett izafet, azaz amikor névmás is lehet a birtokos, a balti-finnben is megvan:

(39) finn *häne-n auto-nsa*
ő-Gen autó-PxSg3
'az ő autója'

Az összes uráli nyelv közül a magyar használja a legkövetkezetesebben a birtokszó jelölését: a magyarban a Px semmilyen körülmények között nem hagyható el a birtokszóról. A többi uráli nyelv ebben a tekintetben ma már megengedőbb. Ezekben a nyelvekben az izafet szerkezetet topikalizáló szerepűnek tartják.

Az uráli nyelvek közötti jelenlegi megoszlást (mármint hogy a balti-finnben és a lappban nincs szigorúan vett izafet) azzal magyarázzák, hogy a finnségi nyelvekben és a lappban megőrződött az eredeti uráli **-n* genitívuszrag, míg a többi nyelvben nem. Amennyiben ez így van, ez elégséges ok lehetett az izafet szerkezet kialakulására/megőrzésére.

Ez azt is jelenti, hogy az uráli nyelvek izafet szerkezete lehet eredeti uráli kori vagy az egyes nyelvek/nyelvágak külön életében lezajlott változások eredménye, attól függően, hogy miként vélekedünk a PU kori **-n* genitívuszragról.

Amennyiben ősi ragnak tartjuk, akkor a Px-os jelölés majd az izafet az egyes nyelvágak külön életében alakulhatott ki s ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy a török nyelveknek jelentős szerepük volt az izafet szerkezet kialakulásban az eredeti genitívuszrag eltűnése után.

A mai balti-finn genitívuszragot azonban tarthatjuk egy specializálódott használatú eredeti helyhatározói ragnak. Feltehető, hogy a birtokviszonyt a birtokszóhoz járuló Px jelölte s tette egyértelművé a birtokviszonyt (mint ma is a nganszanban, illetve a magyar vonzat szerepet is ez magyarázhatja). Ebben az esetben nem volt szükség a birtokviszony jelölésére egy erre a célra specializálódott esetragra. Ez lehet az oka annak a változatosságnak, amit a birtokos jelölésekor fentebb láttunk. A török nyelveknek ebben az esetben is jelentős szerepük volt az eredeti szerkezet izafet szerkezetté alakulásában, illetve megerősítésében.

2.4.4.3. Az uráli nyelvek mondatértékű és a névszói szerkezettel kifejezett birtoklásnak tipológiai besorolása

Az uráli nyelvekben a tipológiai csoportok közül a tranzitív szerkezet, illetve az intranzitív szerkezetek közül a helyhatározós esettel és a genitívusszal kifejezett birtoklásmondat figyelhető meg. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk az egyes nyelvekre/nyelvágakra jellemző típusokat.

	Tr=Habeo	Intr	
		Lok/Dat	Gen
Finn		+ (Adess -l)	
Lapp			
norvég lapp		+ (Iness/Elat)	
Volgai			
mari			+
mordvin			+
Permi			
udmurt		+ (Adess -l)	
komi		+ (Adess -l)	
Magyar		+ (Dat)	
Obi-ugor			
manysi	+	+ (PP)	
hanti	+	+	
Szamojéd			
nganaszan	+		
szelkup		+ (PP)	

Megfigyelhetjük egyrészt, hogy bár a volgai nyelveken kívül a balti finn nyelvek, a lapp és a szamojéd nyelvek is ismerik az ősi genitívuszragot, azt nem használják a mondatértékű birtoklás kifejezésére (szemben a volgai nyelvekkel). Másrészt azt látjuk, hogy a volgai a nyelveket leszámítva az uráli nyelvekre egyértelműen jellemző típus a birtoklás helyviszonnyal való kifejezése a birtoklásmondatban.

A névszói szerkezettel kifejezett birtoklás esetében az alábbi képet kapjuk:

Nyelv	Pr+ Ps–		Pr– Ps–	Pr– Ps+	Pr+ és Ps +	
	Gen	Lok			Gen	Lok
Finn	+				(+névmás)	
Lapp	+					
Volgai						
mordvin	+			+	+	
mari			+	+ (–élő)	+ (+élő)	+ (–élő)
Permi						
udmurt			+	+		+
komi		(+ SgPl3)	+	+		+
Magyar				+		+
Obi-ugor*			+	+		+
Szamojéd						
északi	+					
dél					+	

* A hantiban létezik a *law-əl tur* 'lova torka' tkp. 'lova torok' féle megoldás is.

Láthatjuk, a kép igen változatos: az uráli nyelvek körében minden lehetséges tipológiai változat előfordul, továbbá egy nyelven belül is többféle lehetőséggel találkozunk. A birtokos szerkezet megalkotásának módja attól is függ, hogy a birtokos (Pr) névszóval vagy névmással van kifejezve. Erre példa a finn, ahol a névszóval kifejezett birtokos mellett nem állhat Px-gal jelölt birtok, míg a névmási birtokos – legyen bár harmadik személyű – minden esetben Px-ot is követel magának. Az észt és a beszélt finn nyelv már más szerkezetet tartalmaz: a genitívuszi birtokos mellett a birtokszó mindig Px nélküli, függetlenül attól, hogy a birtokost névszóval vagy névmással fejezik ki.

A táblázatból az is leolvasható, hogy csak a genitívusszal rendelkező nyelvekben ismert a birtokos szerkezetben a birtok jelöletlensége. A komi és az udmurt is ezt erősítik. Ezekben a nyelvekben ugyanis az eredeti lokatívuszi rag ma, leíró szempontból genitívusznak minősíthető (hogy mégis lokatívusznak jelöltük a táblázatban, annak oka az, hogy a permi nyelvekben az akkuzatívuszban álló birtokszó előtt a birtokosnak ablatívuszi esetben kell állnia, azaz a birtokos szerkezetben két esettel jelölhetjük a birtokost, s a második esetben szereplő ablatívusz szerepe nem korlátozódik csupán a genitívuszi funkcióra). Az, hogy a nem genitívuszos nyelvekben mindig jelölt a Ps, azt sugallja, hogy az uráli nyelvekben elsődleges fontosságú volt a birtok megjelölése, és csak másodlagos a birtokosé. Ez erősíti azt a fejezet elején hangoztatott véleményt, hogy a Px-ok a birtokszavakon klitikumként már nagyon korán megjelenhettek és agglutinálódhattak.

Befejezésül meg kell említeni, hogy a permi nyelvekben, a mariban és az obi-ugorban feltesznek olyan névszóval kifejezett birtokos jelzős konstrukciókat is, amelyekben sem a Pr, sem a Ps nem jelölt. Az ilyen szerkezetek nem mondanak ellent a tipológiának, hisz ismert az egymással közvetlenül határos (juxtapositional) birtokos szerkezet, amelyben semmiféle markert nem alkalmaznak. Ilyenkor a birtokost és a birtokot kifejező szó közvetlenül követi egymást és így fejezi ki a birtokviszonyt.

Közelebbről megvizsgálva a permi adatokat azonban azt találjuk, hogy azok valójában nem szószerkezetek – ahogy azt a helyesírásuk sugallná –, hanem szóösszetételek (mint a hasonló jelentésű magyar szavak: udmurt *pukon kuk* 'székláb'). Összetétel voltuk mellett olyan érveket lehet felsorolni, hogy

a) a szerkezetek morfológiailag zártak, azaz a főnévi jelző nem állhat többes számban (nincs tehát **pukonjos kuk*) és nem veheti fel a kijelölő szerepű determinánst (**pukonez kuk*), szemben a melléknévi jelzővel (*gordez pukon* 'a piros szék, azaz a székek közül éppen a piros)

b) a szerkezet elé tett melléknévi jelző nem vonatkozhat a közvetlenül utána álló főnévre (azaz a *gord pukon kuk* jelentése nem 'a piros szék lába', hanem 'piros székláb')

c) a számnévi jelző is a melléknévi jelzővel megegyező módon viselkedik (*kÏk pukon kuk* 'két székláb' és nem 'két szék lába')

d) a főnévi jelző és a jelzett szó közé nem ékelődhet más jelző (**pukon gord kuk* 'szék piros lába').

A kérdés részletes kutatás tárgya még nem volt, és a mariban van példa arra, hogy az ilyen szerkezet nem zárt morfológiailag: többes számú jelzői tag is szerepelhet a szerkezetben. Indokolt tehát az uráli nyelvek mindkét tagján jelöletlen birtokos szerkezeteinek vizsgálata.

Irodalom

Benkő Loránd: Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs, in *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*, Hrsg.: Gläser, Ch.–Pusztay J. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 12., Wiesbaden, 1979, 57–64.

Benkő Loránd: A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből, *MNy* 84 (1988), 24–31.

Erdődi József–Sz. Kispál Magdolna: *Nyelvünk finnugor (uráli) alak- és mondattani sajátságai,* Finnugor Jegyzetek XX., Budapest, 1973.

É. Kiss Katalin: A birtokos szerkezete, in É.Kiss–Kiefer–Siptár: *Új magyar nyelvtan.* Osiris, Budapest, 1999, 82–88.

Häkkinen, Kaisa: *Suomen kielen historia 1*, *Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa* [A finn nyelv története 1, A finn nyelv hang- és alaktani rendszerének történelmi alapjai], Turku, 2002.

Honti László: *Chrestomathia Ostiacica,* Budapest, 1986.

Honti László: Az uráli birtokos szerkezetek, kézirat, székfoglaló előadásként elhangzott 2004. december 6-án, MTA, Budapest. http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000302.pdf

Huumo, Tuomas: Paikallissijan kieliopillistuminen datiivi-genitiivin funktioon: uralilaisen *n*-sijan ja itämerensuomalaisen adessiivin kehityksen vertailua [Helyhatározóesetek grammatikalizálódása datívuszi-genitívuszi funkcióban: az uráli *n*-elemű eset és a balti-finn adesszívusz fejlődésének összevetése], *Sananjalka*, 37 (1995), 55–79.

Kálmán Béla : *Chrestomathia Vogulica*, Budapest, 1976.

Kálmán Béla: A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben. In Bereczki Gábor–Domokos Péter (szerk.): *Uralisztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)*, Budapest, 1983, 193–206.

Kangasmaa-Minn, Eeva: Genetiivin funktioista [A genitívusz funkcióiról], *Sananjalka*, 14 (1972), 27–35.

Kangasmaa-Minn, Eeva: Genitiv und Lativ, Adjektiv und Plural, *FUF* 40 (1973), 74–87.

Kangasmaa-Minn, Eeva: On the Possessive Constructions in Finno-Ugric, *NyK*, 86 (1984), 118–123.

Kangasmaa-Minn, Eeva: Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet [Finn-ugor birtoklási viszonyok], in Saarinen, Sirkka–Luutonen, Jorma–Herrala, Eeva (toim.): *Systeemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-*

vuotispäiväksi 14, 5. 1993. Turun Yliopiston Suomalaisen ja Yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku, 1993, 46–54.
Keresztes László: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, 1990.
Koptevskaja-Tamm, Maria: Adnominal possession, in Haspelmath, M., E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (eds.), *Language Typology and Language Universals*, v. 2, Berlin, Walter de Gruyter, 2001, 960–970. p.
Kozmács István: *Az udmurt (votják) nyelv alapjai*, Budapesti Finnugor Füzetek 16. Budapest, 2001.
König, Ekkehard: Internal and external possessors, in Haspelmath, M., E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (eds.), *Language Typology and Language Universals*, v. 2, Berlin, Walter de Gruyter, 2001, 970–979. p.
Nikolaeva, Irina (2002): The Hungarian external possessor in a European perspective, in *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts.* Studia Fenno-Ugrica Groningana 2. Eds.: Blokland, Rogier–Hasselblatt, Cornelius. Maastricht, 272–285.
Rédei Károly: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest 1978.
Stassen, Leon: Predicative possession, in Haspelmath, M., E. König, W. Oesterreicher & W. Raible (eds.), *Language Typology and Language Universals*, v. 2, Berlin, Walter de Gruyter, 2001, 954–960.
Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 179–299.
Tauli, Valter: *Structural Tendencies in Uralic Languages,* Uralic and Altaic Series 17. London–The Hague–Paris, 1966.
Wagner-Nagy Beáta (szerk.): *Chrestomathia Nganasanica,* Studia Uralo-Altaica, Supplementum 10. Szeged–Budapest, 2002.
Winkler, Eberhard: Az uráli nyelvek habeo-szerkezetének történetéhez, *Folia Uralica Debreceniensia*, 10 (2003), 195–207.

2.5. A melléknév fokozása

A melléknevek egyik legfontosabb univerzális tulajdonsága a fokozhatóság, mégsem fokozható minden melléknév. A melléknevek szemantikai csoportjainak megállapításakor és jellemzésekor a fokozhatóság az egyik fő szempont: a melléknevek két nagy szemantikai csoportja, a minősítő és a viszonyító mellékneveké a fokozhatóság szempontjából különbözik.

A relatív minőséget kifejező melléknevek általában fokozhatók, az abszolút minőséget kifejezők pedig nem. A minősítő melléknevek általában relatív tulajdonságokat neveznek meg, ezért nagy részük fokozható (*bátor, fekete, erős, fontos, nagy, szép*). A minősítő melléknevek némelyike abszolút tulajdonságok megnevezésére szolgál (*néma, vak, angol, orosz*). Ezek nem fokozhatók. Az abszolút tulajdonságokat jelölő minősítő melléknevek többsége egyébként összetett szó (*csontsovány, hófehér, ősrégi, tökrészeg*).

A viszonyító melléknevekre a konkrét jelentés jellemző (*erdei, ottani, tavalyi, városi, kétszobás, ötéves, parkettás*). A viszonyító melléknevek többnyire olyan tulajdonságokat neveznek meg, amelyeknek nincsen kisebb vagy nagyobb foka. Ezeket tehát általában nem fokozhatjuk. A viszonyító melléknevek legtöbbször képzett szavak.

A melléknévnek univerzálisan három foka különböztethető meg: az alapfok (pozitívusz), a középfok (komparatívusz) és a felsőfok (szuperlatívusz). Az alapfok a jelöletlen kategória, és csak a nem alapfokkal való szembeállításban nyilvánul meg. A közép- és a felsőfok közül az utóbbi a jelöltebb, kifejezésmódja sokszor a középfokra épül.

A mai uráli nyelvekben a közép- és felsőfok kifejezése két alapvető módon történik: morfológiai eszközökkel, azaz fokjelekkel, illetve szintaktikai eszközökkel, vagyis külön fokjelek nélkül. Az uráli, illetve a finnugor alapnyelvre feltehetően az utóbbi módszer volt jellemző: az alapnyelv alaktani eszközt a szembeállításra és kiemelésre nem ismert, a hasonlítás kifejezésére egy olyan szerkezetet használt, amelyben a melléknév alapfokban állt, másik eleme (amihez viszonyítunk) pedig ablatívuszragot vett fel. Az uráli nyelvek egy részében utóbb kialakultak a fokozás morfológiai jelölői. A morfológiai jelölésmód több esetben kombinálódott a szintaktikai kifejezésmóddal, azaz a fokjellel ellátott melléknév mellett ablatívuszragos névszó áll.

2.5.1. A középfok

Az összehasonlítás kifejezésének egyik módja az egyszerű szembeállítás. Ekkor sem középfokjel, sem szintaktikai eszközök nem használatosak a fokozás kifejezésére:ű

(1) hanti *jənk-χul* ***ār****, mola toχləŋ voʕ* ***ār****?*
vízi hal **sok** vagy szárnyas állat **sok**?
'Vízi hal vagy szárnyas állat van több?'

Az összehasonlítást szintaktikai (nem morfológiai) eszközökkel fejezi ki számos uráli nyelv. A legáltalánosabb eszköz erre a melléknév alapfoka mellett álló ablatívuszragos névszóval vagy névutóval alkotott szerkezet.

Ha a mondatban szerepel az, amivel összehasonlítunk, azaz viszonyításos középfokot kifejező szerkezetben az alapfokú melléknév mellett álló névszóhoz ablatívuszrag járul, mint a (2)-ben és (3)-ban, vagy utána ablatívuszi funkciójú névutó áll, mint (4)-ben:

(2) erza-mordvin *kize ťeľe-**d'e*** *paro*
a nyár a tél-Abl jó
'A nyár jobb a télnél.'

(3) nganaszan *tā* *banka-**ta*** *χirəgə*
rénszarvas kutya -Abl nagy
'A rénszarvas nagyobb a kutyánál.'

(4) hanti *torəm* ***ewçlt*** *wul*
isten PPAbl nagy
'az istennél nagyobb'

Ha a mondatban nincs kifejezve, hogy mihez hasonlítunk, vagyis abszolút középfokot kifejező szerkezetben a melléknév alapfoka mellett egy mutató névmás áll ablatívuszraggal ellátva (5) vagy a melléknév valamilyen nyomatékosító elemet (6) vesz fel (l. hanti *-pe*):

(5) erza-mordvin *śe-**d'e*** *mazij*
az-Abl szép
'szebb'
(6) hanti *enə* ***-pe*** *χoç*
'idős-Partic ember'
'idősebb ember'

A melléknév elé is járulhatnak nyomatékosító szerepű módosítószók: pl. a manysi *äri* 'fölös, sok, még':

(7) manysi *n#t kwäläп* ***äri*** *maunenet*
nők házai **még** szépek
'A nők házai szebbek.'

A komi nyelv ablatívusz helyett elatívuszt használ a viszonyításos középfokot kifejező hasonlító szerkezetekben, azaz amihez viszonyítunk, elatívuszragot vagy elatívuszragos névutót kap:

(8) komi *puÏs kerka-**Ïś*** *ÊuÊÏd*
a fa a ház -Elat magas
'A fa magasabb a háznál.'

Néhány uráli nyelv a középfokot morfológiai eszközzel, azaz fokjellel fejezi ki. A magyar (9), a balti-finn nyelvek (10) és a számi (11) egy *-mp* vagy erre visszavezethető középfokjelet használ az összehasonlítás kifejezésére. A balti-finn *-mpi (-mpa-/-mpä-)* és a számi *-b* középfokjel közös fejlődés eredménye, a magyar azonban tőlük függetlenül, párhuzamos fejlődés eredményeképpen alakult ki.

(9) magyar *fiatal**abb***
(10) finn *nuore**mpi*** 'fiatalabb'
(11) számi *nuora**b*** 'fiatalabb'

A magyar, a balti-finn és a számi középfokjelnek a szamojédban is van megfelelője. Például:

(12) nyenyec *pīŕće**mb**oj* 'magasacska' (vö.: *pīŕće* 'magas').

Ezek a középfokjelek egy nyomatékosító, illetve kiemelő szerepű PU **-mp* névmásképzőből erednek. Az **-mp*-nek kettős funkciója volt: egyfelől két dolog közötti választás kifejezése, másfelől a szembeállítás (vö.: 4.1.3. rész). Ezt jól mutatják a következő finn névmások:

(13) finn *ku**mp**i* 'melyik a kettő közül?'
finn *jo**mp**i-ku**mp**i* 'valamelyik a kettő közül'

Egyes vélemények szerint ugyanez az *mp* elem található meg több közelre, illetve távolra utaló névmási eredetű határozószóban. Például:

(14) mari *te**mb**al* 'ez az oldal'
mari *to**mb**al* 'az az oldal'

Az ilyen típusú szavakban az *m* elem mutató névmási szerepű, a *p* pedig egy 'másik' jelentésű névmási elem. Más vélekedések szerint azonban *m* kezdetű mutató névmás nincs, mert ez több nyelvben az egyes szám 1. személyű személyes névmásra van lefoglalva. Egy *p* elemű névmás kimutatása viszont minden bizonnyal megállja a helyét. Erre utalnak a következő példák:

(15) hanti *-pa/-pä* 'másik'
mari *pak* 'máshová' (a *-k* latívuszrag)
mari *palna* 'máshol' (a *-lna* lokatívuszrag)
magyar *bal* 'másik (kéz)'
udmurt *pallan* 'bal'

Az uráli **-mp* névmásképzőre visszavezethető középfokjelen kívül léteznek még más középfokjelnek minősíthető elemek is. Ilyen például a manysi *-nuw,* amely feltehetőleg kicsinyítő képzőből keletkezett:

(16) manysi *man'**nuw*** 'kisebb'
manysi *elal'**nuw*** 'előrébb'

A *-nuw* mellékneveken és határozószavakon kívül igén is előfordulhat mint a feltételes mód jele:

(17) manysi *min**nuw*** 'men**ne**'

Egyes kutatók összefüggést látnak a középfok és feltételes mód között. Szerintük a manysi középfokjel a feltételes mód *-nuw* jeléből származik, ami viszont deminutív (kicsinyítő) funkciójú denominális névszóképzőre megy vissza.

A komi *-ÊÏk* középfokjel 'nagyon' jelentésű módosítószóból ered. A hanti *-čək (-šək)* morféma pedig a komi középfokjel átvétele:

(18) komi *bur**ÊÏk*** 'jobb'
hanti *χowa**čək*** 'hosszabb'

Az udmurtban a *-ges/-gem* szuffixum használatos a melléknév középfokának a kifejezésére. A *-ges* és a *-gem* egymás fakultatív variánsai. A *-ges* morféma bármely fogalmi szófaj elemén megjelenhet, és a szó jelentésének megfelelő kisebb vagy erőteljesebb mértéket fejez ki.

(19) udmurt *kuź**ges**/kuź**gem*** 'hosszabb'
*taizlÏ no ug **-ges** ik oskiśkÏ*
annak is NegVSg1 még hisz
'annak még kevésbé hiszek'

A mari *-rak* (a keleti irodalmi nyelvben), *-rak/-räk* középfokjel (a nyugati irodalmi nyelvben) a csuvasból származik. Amihez hasonlítunk valamit, az ablatívuszban vagy annak megfelelő névutóval áll. Például:

(20) mari *kü)çk**rak*** 'rövidebb'

Az ablatívuszi vonzat számos magyar nyelvjárásban is megőrződött. Például:

(21) magyar ***től**em magasabb*

A magyar példa egyben azt is mutatja, hogy a morfológiai jelölésmód kombinálódhat a szintaktikai kifejezésmóddal, azaz az ablatívuszragos névszó és a középfokjellel ellátott melléknév együtt is állhat hasonlító szerkezetekben.

A középfok kifejezésére a mariban, a permi és az obi-ugor nyelvekben olyan morfémákat alkalmaznak, amelyek egyben különféle szemantikával rendelkező képzők is. Ezek a képzők kicsinyítő, korlátozó, emocionális-kiemelő és erősítő szerepűek, más vélemény szerint pedig erősítő-kiemelő és kicsinyítő-korlátozó

funkciójúak. Az udmurt *-ges/-gem* középfokjel moderatív (korlátozó) jelentést kifejező képző is, amely komi nyelvjárásokban is megtalálható *-gem* alakban. Például:

(22) udmurt *gord**gem*** 'pirosas',
udmurt *ĺĺz**ges*** 'kékes',
komi nyj. *gĭr**gem*** 'nagyobbacska'.

A mari *-rak (-rak/-räk)* is kifejez mind moderatív, mind kicsinyítő jelentést.

Természetesen nem lehet kizárni egy módjelnek a középfok jelévé való átértékelődését, mint ahogy a manysi alapján tartották, de természetesebb azt feltételezni, hogy közvetlenül a kicsinyítő képző vált a középfok jelévé. A középfok és a kicsinyítés közeli volta ugyanis kétségtelen. Ennek megfelelően a manysi *-nuw* jelet a PFU**-n* deminutív képzőre vezetik vissza.

A középfok szintaktikai eszközökkel való kifejezésmódja, azaz a melléknév alapfoka mellett álló ablatívuszragos névszóval vagy névutóval alkotott szerkezet tekinthető ősibbnek.

Egyes vélemények szerint a balti-finn, számi és magyar középfokjel párhuzamos fejlődés eredménye, ezek a középfokjelek egy olyan összetett képzőre mennek vissza, amely térbeli vagy időbeli szembeállítást fejezett ki. Ezzel szemben mások szerint bár az **-mp* középfokjel a finnugor alapnyelvben még nem létezett, kialakulásának folyamata már az uráli alapnyelvben megkezdődött. Megint mások szerint az **-mp* képző már a finnugor alapnyelvben is kifejezett összehasonlítást. Olyan összetett képzőnek is tekintik az uráli **-mp*-t, amely a középfok jelölőjévé vált több uráli nyelvben, de e szerint az elképzelés szerint a képző első *m* eleme a *-me* képzős denominatív igék folyamatos melléknévi igenevével függ össze.

2.5.2. A felsőfok

Míg a melléknév középfoka általában két dolog közötti összehasonlítás, szembeállítás kifejezésére szolgál, addig a felsőfok kettőnél több dolog közüli kiemelést fejez ki. Erre a mai uráli nyelvek többsége különféle szintaktikai eszközöket használ.

A viszonyításos felsőfoknak alapvetően két fő formája van. Az egyik a 'minden', 'mindenki', 'összes' jelentésű szavak használata; ezek többnyire ablatívuszragot kapnak. Ezt a melléknév alapfoka követi. A komi nyelv a középfokhoz hasonlóan ablatívusz helyett elatívuszt használ a viszonyításos felsőfokot kifejező szerkezetekben: amihez viszonyítunk, vagyis a 'minden', 'mindenki', 'összes' jelentésű szavak elatívuszragot kapnak. Például:

(23) erza-mordvin *veśeme **-d'e** / śeχ **-t'e** mazij*
minden-Abl / mindenki-Abl szép
'legszebb'

komi *stav* ***-ӧś*** *mića*
összes-Elat szép
'legszebb'
komi *bӧdӏn* ***-ӧś*** *bur*
minden-Elat jó
'legjobb'

Az abszolút felsőfokot egyes nyelvek a melléknév reduplikációjával vagy különböző fokozó értelmű szavak ('igen', 'nagyon', 'rendkívül' stb.) használatával fejezik ki. Reduplikáció esetén az első melléknév többnyire ablatívuszban (esetleg enklitikus nyomosító partikulával együtt), az ismétlődő melléknév pedig alapfokban áll. Például:

(24) erza-mordvin *mazij* ***-d'e*** *-jak* *mazij*
a szép-Abl-is szép
'legszebb'

Fokozó értelmű módosítószók használata esetén a fokozó szót szintén alapfokú melléknév követi:

(25) erza-mordvin ***pek/vel't'*** *mazij*
nagyon/rendkívül szép
'legszebb'

moksa-mordvin ***kl'ok*** *maźi*
nagyon/rendkívül/egészen szép
'legszebb'

komi ***medśa*** *bur* ~ ***med****bur*
hadd jó
'legjobb'

Egyes uráli nyelvekben létezik külön felsőfokjel: pl. a magyarban a *leg*-A-*bb,* a finnben az *-in (-impa-, -impä-).* Mindkettő képzésmódja a középfokra alapul: a magyarban a középfokjel a *leg-* prefixummal, a finnben pedig egy *-i-* elemmel egészül ki. Például:

(26) magyar ***leg****fiatal****abb****,*
finn *nuor****in*** 'legfiatalabb'

A *leg-* prefixum kialakulásáról két nézet van. Az egyik szerint téves szóhatármegvonással keletkezett a *teljesleg/egészleg jobb* típusú szerkezetekből. A másik szerint a *le* határozószó *-g* latívuszragos alakjának tekinti a *leg* szót, amely eleinte helyhatározószó, később pedig nyomatékosító szerepű határozószó lehetett, majd ebből vált a felsőfok jelévé. Valószínűleg egyik magyarázat sem tartható kielégítőnek.

A balti-finn felsőfokjel eredetileg **-ma-/*-mä-* volt, amelyhez analógiás hatásra a középfokjelből került a *p*. A finnben lévő *-i-* elem későbbi fejlemény, ezért nincs meg a számiban.

A számiban is létezik külön felsőfokjel, a *-mus* és ennek hangalaki variánsai:

(27) számi *nuora**mus*** 'legfiatalabb'

A *-mus* végződésből csak az *-m* a tulajdonképpeni felsőfokjel (ez a középfokjelben is meglévő *m* elemmel azonos), az *-us* pedig csupán melléknévi végződés, melynek *s* elemét a **ks* vagy **ńč* névszóképzőre vezetik vissza.

Irodalom

Abondolo, Daniel (ed.): *The Uralic Languages*, London – New York 1998.

Balázs János: A *leg-* felsőfokjel eredete. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára* (szerk. Bárczi Géza–Benkő Loránd), Budapest 1956, 127–133.

Balázs, János: Die Entstehung des Komparativzeichens **-mpa*. *Funktionswerte der Pronominalität*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1973, 214–218.

Bereczki Gábor: A névszójelek. *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Universitas Könykvkiadó, Budapest 1998, 84–87.

Collinder, Björn: *Comparativ Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist och Wiksell, Stockholm 1960.

Fuchs, D. R.: Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen. *FUF* 30 (1949), 147–230.

Lengyel Klára: A melléknév, in Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2000, 142–151.

Majtinskaja, K. E.: Stepeni sravnenija. Istoriko-sopostavitel'naja morfologija finno-ugorskih jazykov, Nauka, Moskva 1979, 138–164.

Majtinskaja, K. E.: Sravnitel'naja morfologija finno-ugorskih jazykov, in *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Voprosy proishozhdenija i razvitija finno-ugorskih jazykov*, Nauka, Moskva 1974, 214–382.

Majtinskaja, K. E.: Uchastie zaimstvovannyh elementov v razvitii form stepenej sravnenija v finno-ugorskih jazykah, *SFU* 14 (1978), 81–85.

Punttila, Matti: *Nominien superlatiivisuuden ilmaiseminen. Vertailun typologiaa ja Kymenlaakson tiennon murteiden tarkastelua* [A főnevek szuperlatívuszának kifejezése. Összehasonlító tipológiai és a Kymenlaakso vidéki nyelvjárások vizsgálata], Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1985.

Raun, Alo: On Semantic Components in Finno-Ugric Comparison. *Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics*, Indiana University, Bloomington 1971, 98–121.

Raun, Alo: Zur Komparation der Substantive im Finnisch-ugrischen, *FUF* 30 (1949), 242–247.
Ravila, Paavo: Über das finnisch-ugrische Komparativsuffix, *FUF* 24 (1937), 29–58.
Sinor, Denis (ed.): *The Uralic Languages*. *Description, history and foreign influences*, Leiden – New York – Kopenhavn – Köln 1988.
Sipőcz Katalin: A melléknévfokozás kifejezési lehetőségei a vogul nyelvben, in Bereczki András–Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*, Budapest 1996, 235–240.

3. AZ IGE

3.1 Igeragozás

3.1.1. Igeragozási típusok a mai uráli nyelvekben

Az uráli nyelvek között akad, amelyik az indeterminált[2] mellett determinált igeragozást is megkülönböztet, így az igei személyragokkal nemcsak az alany számára és személyére tud utalni, hanem a tárgy számára és személyére is.

Tárgyas ragozás a balti-finn nyelvekben nem mutatható ki. A permi nyelvekben vannak arra utaló jelek, hogy egy esetleges régebbi nyelvállapotban, ha korlátozott mértékben is, de volt lehetőség a tárgyas és a tárgyatlan igealakok megkülönböztetésére, és igen feltételesen ugyan, de a mariban is kimutathatók olyan igealakok, amelyek a tárgy igén történő kifejezésére engednek következtetni. Determinált igei paradigma a mordvinban, az obi-ugor nyelvekben, a magyarban, illetve a szamojéd nyelvekben különül el. Ez utóbbi nyelvcsalád északi ágában azonban nemcsak két, mind morfológiailag, mind funkció szerint megkülönböztethető konjugációt ismerünk, hanem hármat, mivel minden északi-szamojéd nyelvben előfordul a reflexív-mediális igeragozás is. Ehhez legalábbis szerepkörét tekintve igen közel áll a magyar ikes ragozás, illetve a balti-finnben kimutatható, reflexívként kategorizált, többnyire mediális szemantikájú igéken előforduló igeragok rendszere. Mivel mind a tárgyas, mind a reflexív-mediális ragozás (esetenként nem teljes paradigmák!) egyes uráli nyelvekben előfordulnak, másokban nem, mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy alapnyelvi igekategóriákról/ragozástípusokról kell-e beszélnünk, vagy az egybeesések csupán a véletlennek köszönhetők.

Az uralisztikában a tárgyas ragozás alapnyelvi eredetére vonatkozó szakirodalom meglehetősen nagy. Egyes kutatók szerint már az alapnyelvben is megvolt a határozott tárgy igeraggal történő kifejezésének a lehetősége. Más nyelvészek elfogadják a tárgyas igeragozás alapjainak a meglétét, míg van olyan nézet is, amely (a mordvin alapján) főleg belső fejleménynek tartja a determinált paradigma kifejlődését, és az uráli alapnyelvre kizárólag a Sg3 igeragot tartja az igei személyragok közül valószínűsíthetőnek. A reflexív-mediális ragozás erede-

[2] A fejezetben az igeragozási típusok elnevezéseiként az indeterminált, a determinált, ill. reflexív-mediális terminusok szerepelnek. Ezt a három kategóriát magyar terminológiával élve *alanyinak*, *tárgyasnak*, és *visszahatónak* nevezhetjük. Elterjedt az ezzel párhuzamos *szubjektív*, *objektív*, illetve *reflexív* megnevezés is. Az utóbbi ragozási típusba azonban nem csupán a valódi visszaható igék tartoznak, hanem a mediálisok is. Ezért megnevezésére a reflexív-mediális terminust használjuk.

ténak felderítésére is történtek már kísérletek az uralisztikában, de ez a probléma sokkal kevésbé számít kutatottnak, mint a determinált ragozásé.

Az uráli nyelvek az alapján, hogy milyen konjugációtípusokkal rendelkeznek, négy csoportba sorolhatók. Az első csoportot azok a nyelvek alkotják, amelyekben csak egy konjugáció található meg: az indeterminált (pl. lapp). A következő csoportba tartoznak az indeterminált és determinált ragozással rendelkező nyelvek (pl. mordvin). A harmadikba az indeterminált és reflexív-mediális igeragozásokat megkülönböztető nyelvek tartoznak (pl. vepsze), a negyedikbe pedig azok a nyelvek, amelyekben az indeterminált, a determinált, és a reflexív-mediális konjugációk egyaránt megtalálhatók (pl. nganaszan).

3.1.1.1. A csak egyféle igeragozással rendelkező uráli nyelvek

Annak az eldöntése, hogy a ma élő uráli nyelvek közül melyik rendelkezik csak egy igei paradigmával, problematikus. Ha ugyanis az irodalmi nyelveket vizsgáljuk (amely nyelv esetében ilyen létezik), egészen más eredményt kapunk, mint akkor, ha az egyes nyelvjárások adatait is figyelembe vesszük (pl. észt). Nem ritka ugyanis sem a determinált, sem a reflexív-mediális ragozások esetében, hogy az egyes nyelvekben nem teljes paradigmákat találunk, hanem csak néhány olyan – sokszor nyelvjárási – igealakot, amely a ragozás (legalábbis részleges) meglétére enged következtetni. Az uráli nyelvek igeragozásainak áttekintésekor ezért felhasználjuk mind a nyelvjárási adatokat, mind pedig a nem teljes paradigmákat, és ezeket az adott igeragozás meglétének a bizonyítékaként kezeljük.

A fenti kiegészítések figyelembevételével elmondható, hogy az egyetlen uráli nyelv, amelyben csak egy konjugációtípus található meg, a lapp. Mégis ebbe a csoportba sorolom a finnt, a karjalait, a permi nyelveket és a marit is. A permi nyelvek és a mari esetében ugyanis a mai nyelvállapotban semmiképp sem különíthető el két, funkciója szerint különböző ragozási típus, az ide tartozó baltifinn nyelvekben és nyelvjárásokban pedig nincs valódi reflexív-mediális ragozás, hanem csak a reflexivitásra utaló képzők és az igeragok összekapcsolódásával létrejövő igei végződések, amelyek nem tekinthetők önálló igei paradigmának.

Az egyes nyelvek igeragozását nem mutatjuk be részletesen, így az összehasonlításban csak a jelen idő indikatívuszi (a szamojéd nyelvek esetében aorisztosz indikatívuszi) alakok szerepelnek.

3.1.1.1.1. A lappban egy igeragozási típus figyelhető meg.
gārrât ‘befűz, összefűz’

Sg	**1.**	*gārâm*
	2.	*gārâk*
	3.	*garra*
Du	**1.**	*gārri*
	2.	*gārrâbæt'te*
	3.	*gārrâbâ*

Pl	**1.**	*gārrâp*
	2.	*gārrâbēttit*
	3.	*gārrik*

3.1.1.1.2. A komiban és a udmurtban a mai nyelvállapotban egy igei paradigma van meg:

komi *śet-* ‘ad’

Sg	**1.**	*śeta*
	2.	*śetan*
	3.	*śete*
Pl	**1.**	*śetam*
	2.	*śetanniç, śetad*
	3.	*śeteniç*

udmurt *miçç-* ‘menni’

Sg	**1.**	*miçśko*
	2.	*miçśkod*
	3.	*miçe*
Pl	**1.**	*miçśkom(iç*
	2.	*miçśkodiç*
	3.	*miço*

Bár a mai nyelvállapotban sem a komi, sem a udmurt nem rendelkezik determinált igealakokkal, történetileg mégis kimutatható, hogy a tárgyas igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődőben lehetett, de ez a folyamat később megrekedt. Az említett folyamat a mordvin determinált ragozás kialakulásának egyik lehetséges módjához hasonlóan (l. 2.1.3.) a permi nyelvekben is a múlt időben, 3. személyben indulhatott el, és eredetileg a cselekvés perfektív-rezultatív voltával függhetett össze.

3.1.1.1.3. A mariban az eddigiektől eltérően két konjugációtípus különböztethető meg, de ennek funkcionális jelentősége az újabb szakirodalom szerint nincs. E szerint a nézet szerint az első konjugációba a mássalhangzós tövű igék tartoznak, a másodikba a magánhangzós tövűek. Mégis megemlítendő az az erősen vitatott elmélet, mely szerint az első konjugációba tartozó igék többségükben intranzitívok, a másodikba tartozók pedig inkább tranzitív igék. Ez alapján a permi nyelvekhez hasonlóan a mariban sem zárható ki, hogy a tárgy jelölésének az igén legalábbis a lehetősége kezdett kialakulni. Így a második konjugációban, a praeteritum imperfektum Sg3-ban jelentkező *š*-ragos igealak egy régebbi nyelvállapotban a tárgyas, illetve a tárgyatlan igék esetleges megkülönböztetésére szolgálhatott.

Mivel azonban a mai nyelvállapotban igen bizonytalan az igék, illetve a konjugációtípusok ilyenféle megosztásának a jogosultsága, a marit a permi nyelvekhez hasonlóan a csak egyféle, azaz indeterminált igeragozást ismerő uráli nyelvek csoportjába sorolhatjuk.

tolam ‘jövök’; *ilem* ‘élek’

		keleti nyelvjárás		nyugati nyelvjárás	
		I. konjugáció	**II. konjugáció**	**I. konjugáció**	**II. konjugáció**
Sg	**1.**	*tolam*	*ilem*	*tolam*	*əlem*
	2.	*tolat*	*ilet*	*tolat*	*əlet*
	3.	*toleš*	*ila*	*toleš*	*əlä*
Pl	**1.**	*tolənа*	*ilena*	*tolənа*	*əlenä*
	2.	*tolðа*	*ileða*	*tolðа*	*əleðä*
	3.	*tolət*	*ilat*	*tolət*	*əlät*

3.1.1.1.4. Az egyféle konjugációval rendelkező uráli nyelvek csoportjába sorolható balti-finn nyelvek közül a finnből idézünk példákat:

istua ‘ül, leül’

Sg	**1.**	*istun*
	2.	*istut*
	3.	*istuu*
Pl	**1.**	*istumme*
	2.	*istutte*
	3.	*istuvat*

A balti-finn nyelvek többségében találunk olyan igealakokat, amelyekben az igeragok egy reflexív képzőelemmel összekapcsolódva speciális igei végződéseket alkotnak. Ezek a végződések azonban világosan szegmentálhatók, és nem értékelhetők egy önálló reflexív-mediális ragozás meglétének a bizonyítékaiként. Az ilyen igealakokat karjalai (tihvini nyj.) példákkal szemléltetjük:

Sg1	*istuočen* ‘leül+ReflVxSg1’
Sg2	*šuoriečet* ‘készülődik+ReflVxSg2’
Sg3	*istuočču* ‘leül+ReflVxSg3’
Pl1	*luadiečemma* ‘átöltözik+ReflVxPl1’
Pl2	*eľätteľiečetťä* ‘él (valahol)+ReflVxPl2’
Pl3	*kattuačetaa* ‘beburkólózik / betakarózik +ReflVxPl3’

3.1.1.2. Az indeterminált – determinált konjugációkat megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvek közül kétféle – indeterminált és determinált – igeragozással az obi-ugor nyelvek mellett a mordvin, a szelkup, valamint esetleg két, mára kihalt déli-szamojéd nyelv, a mator, és a kamassz rendelkezik.

3.1.1.2.1. A manysi és a hanti determinált igealakok kifejezik az alany számát és személyét, valamint a tárgy számát, ugyanakkor a tárgy személyét pontosabban nem határozzák meg. A determinált ragozás mindkét obi-ugor nyelvben csak néhány (főként északi) nyelvjárásban található meg teljes paradigmában.

manysi *toti* ‘hoz’

	Indeterminált	**Determinált**		
		egy tárgy	**két tárgy**	**több tárgy**
Sg1	*totēγ^{u}m*	*totil^{u}m*	*totijaγ^{u}m*	*totijan^{u}m*
Sg2	*totēγən*	*totilən*	*totijaγən*	*totijan*
Sg3	*toti*	*totite*	*totijaγə*	*totijane*
Du1	*totimen*	*totil^{u}men, totilamen*	*totijaγmen*	*totijanamen*
Du2	*totēγən*	*totilən*	*totijaγən*	*totijan*
Du3	*totēγ*	*totiten*	*totijaγen*	*totijanen*
Pl1	*totew*	*totiluw*	*totijaγuw*	*totijanuw*
Pl2	*totēγən*	*totilən*	*totijaγen*	*totijan*
Pl3	*toteγət*	*totijanəl*	*totijaγanəl*	*totijanəl*

hanti *tu-, tuγ* ‘hoz’

	Indeterminált	**Determinált**		
		egy tárgy	**két tárgy**	**több tárgy**
Sg1	*tulə̂m*	*tuliɕ̂*	*tulə̂γlam*	*tullam*
Sg2	*tuwə̂n*	*tuliɕ̂*	*tulə̂γlan*	*tullantul*
Sg3	*tuwê1*	*tultə̂*	*tulγə̂l*	*tulə̂l(lê)*
Du1	*tulmə̂n*	*tuliɕ̂ên*	*tulə̂γlamên*	*tullamə̂n*
Du2	*tulêtə̂n*	*tulə̂tə̂n*	*tulə̂γliɕ̂*	*tulliɕ̂*
Du3	*tulγə̂n*	*tulə̂tên*	*tulə̂γliɕ̂*	*tulliɕ̂*
Pl1	*tuloɸ̀*	*tuluγ*	*tulə̂γloɸ̀*	*tulloɸ̀*
Pl2	*tultə̂γ*	*tulə̂tên*	*tulə̂γliɕ̂*	*tulliɕ̂*
Pl3	*tuwə̂lt*	*tuliɕ̂*	*tulə̂γlal*	*tullal*

3.1.1.2.2. A szamojéd nyelvek közül a déli-szamojéd ág három nyelvében, a szelkupban, a kamasszban, és a matorban találunk kétféle konjugációt.

A két szelkup paradigma a következő:

tü- ‘megjön’ : qo- ‘talál’

	Indeterminált	Determinált
Sg1	*tüñak*	*qoñam*[3]
Sg2	*tüñantiÇ*	*qoñal*
Sg3	*tüña / tüñiÇ*	*qoñiÇÇ*
Du1	*tüñej*	*qoñej*
Du2	*tüñiÇÇ*	*qoñiÇÇ*
Du3	*tüñåqi*	*qoñiÇÇ*
Pl1	*tüñiÇiÇ*	*qoñiÇiÇ*
Pl2	*tüñiÇÇ*	*qoñiÇÇ*
Pl3	*tüñåtiÇ*	*qoñåtiÇ*

A kamasszban szintén két konjugáció különíthető el egymástól: az indeterminált és a determinált. A kamasszban a források szerint főként az indeterminált igeragozás volt használatos, és a determinált személyragok még tranzitív igéken is csak ritkán jelentek meg. A két ragozási sor a következő:

*k̯ånàzêtÀ*megy’, *k̯ussêtÂ* ‘megöl’

	Indeterminált	Determinált
Sg1	*k̯´å£êåm*	*kuᵿᴸl’ĭm*
Sg2	*k̯´å£êå£*	*kuᵿᴸl’u£*
Sg3	*k̯´å£êiçk̯´å£êå, ®a£à*	*kuᵿᴸl’uda, kuᵿᴸl’uêa*
Du1	*k̯´å£êêb©iç*	*kuᵿᴸl’ūb©iç*
Du2	*k̯´å£êê£©iç*	*kuᵿᴸl’ū£i¼ç*
Du3	*k̯´å£êêg©iç*	*kuᵿᴸl’ūdi¼ç*
Pl1	*k̯´å£êêbaò*	*kuᵿᴸl’ūba²*
Pl2	*k̯´å£êê£a², ®a££o£a²*	*kuᵿᴸl’ūla²*
Pl3	*k̯´å£êię²*	*kuᵿᴸl’ūdŭn*

[3] A szelkupban a személyragok a *-ñV-* koaffixum segítségével kapcsolódnak az igetőhöz.

A matorban azon az alapon lehet elkülöníteni két igeragozási típust, hogy bár maguk a szigorú értelemben vett igeragok nem sorolhatók be egynél több ragozási sorba, előttük esetenként mégis más-más praesensjel szerepelhet.

Mivel a mator nyelvből teljes paradigmákkal nem rendelkezünk (a fennmaradt anyagok alapján csak a Sg1, valamint a Sg3 igei személyragok állapíthatók meg biztosan), néhány kiragadott példával szemléltetjük a mator igeragozást:

dxáder-g-amí 'megy+VxSg1'
adym-g-a 'látszik+VxSg3'
apsysapsy-ámí 'húst süt+VxSg1'
kadí-ámí 'megöl+VxSg1'

3.1.1.2.3. Az uráli nyelvek közül a legösszetettebb tárgyas paradigmával a mordvin rendelkezik. Az erzában és a moksában a tárgynak mind a száma, mind a személye kifejezhető igeraggal. Az igealakok morfológiai felépítettsége az erzában és a moksában egyforma, de mivel a két nyelvjárásban előforduló igealakok közt mégis figyelhető meg különbség, mind az erza-mordvin, mind a moksa-mordvin paradigmákat bemutatjuk.

erza-mordvin *palams* 'csókol'

	Indet.	**Det Sg3**	**Det Pl3**	**Det Sg2**	**Det Pl2**	**Det Sg1**	**Det Pl1**
Sg1	*palan*	*palasa*	*palasiń*	*palatan*	*palatadiź*	–	–
Sg2	*palat*	*palasak*	*palasiť*	–	–	*palasamak*	*palasamiź*
Sg3	*pali*	*palasi*	*palasińźe*	*palatanzat*	*palatadiź*	*palasamam*	*palasamiź*
Pl1	*palatano*	*palasińek*	*palasińek*	*palatadiź*	*palatadiź*	–	–
Pl2	*palatado*	*palasink*	*palasink*	–	–	*palasamiź*	*palasamiź*
Pl3	*paliť*	*palasiź*	*palasiź*	*palatadiź*	*palatadiź*	*palasamiź*	*palasamiź*

moksa-mordvin *palams* 'csókol'

	Indet.	**Det Sg3**	**Det Pl3**	**Det Sg2**	**Det Pl2**	**Det Sg1**	**Det Pl1**
Sg1	*palan*	*palasa*	*palasajńe*	*palaťä*	*palaťädäź*	–	–
Sg2	*palat*	*palasak*	*palasajť*	–	–	*palasamak*	*palasamašť*
Sg3	*palaj*	*palasi*	*palasińe*	*palatanza*	*palaťädäź*	*palasamań*	*palasamaź*
Pl1	*palatama*	*palasašk*	*palasašk*	*palaťädäź*	*palaťädäź*	–	–
Pl2	*palatada*	*palasašť*	*palasašť*	–	–	*palasaašť*	*palasamašť*
Pl3	*palatajť*	*palasaź*	*palasaź*	*palaťädäź*	*palaťädäź*	*palasamaź*	*palasamaź*

A mordvinban a rendkívül bonyolult determinált ragozás kiépülésének három lehetséges alapja van. Az egyik az igető és egy agglutinálódott harmadik személyű személyes névmás (esetleg mutató névmás) kapcsolatából alakuló múlt

idejű igealak, amely a ragtalan igealakkal (agglutinálódott névmással nem rendelkező, tehát tárgyra nem utaló igetővel) állt oppozícióban. A mordvin determinált paradigma kiépülésében ugyancsak fontos szerepe volt az egyes szám második személyű, első személyre utaló imperatíusz igealaknak és egy participiumképzőnek is, amely minden bizonnyal tartalmazott egy palatális szibilánst.

3.1.1.2.4. A fentiekből látható, hogy azokban az uráli nyelvekben, amelyekben a tárgyas ragozás megtalálható, az igealakok morfológiai felépítettsége nagymértékben hasonló, de a paradigmák, igeragok között nem vonható olyan egyértelmű párhuzam, amely a determinált igeragozási rendszer alapnyelvi meglétét alátámasztaná. Mindez azonban nem áll ellentétben azzal a feltevéssel, hogy a determinált ragozásnak legalábbis a kezdeményei már az alapnyelvben megtalálhatók voltak.(A determinált igeragozás esetleges alapnyelvi eredetéről 3.1.5.)

3.1.1.3. Az indeterminált és reflexív-mediális igeragozást megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvcsalád balti-finn ágának néhány nyelvében különböztethetjük meg az indeterminált mellett a reflexív-mediális igeragozást. Bár a reflexív-mediális igeragozás paradigmája ezekben a nyelvekben gyakran nem teljes, és ilyen igealakokkal sokszor csak mint nyelvjárási adatokkal találkozunk, kétségkívül a mai nyelvekben is élő jelenségről van szó.

Bizonyítottnak mondható, hogy egyes balti-finn nyelvekben, nyelvjárásokban (pl. vepsze, déli-észt) viszonylag nagy számban fordulnak elő olyan igék, amelyek ragozása (legalább) kijelentő mód egyes, illetve többes szám harmadik személyben különbözik az irodalmi nyelvben használatostól:

déli-észt

	Indeterminált	**Reflexív-mediális**
Sg3	*anùD* ‘ad’	*kazvazà*nő’
Pl3	*anùva″*	*kazvaze″*
Sg3	*nägè* ‘lát’	*nezęsà*emelkedik’
Pl3	*nägèvä″*	*nezęàzę″*
Sg3	*tulè«*‘jön’	*sal’isà*szeret’
Pl3	*tulèvą”*	*sal’ìzę”*

vepsze *pesta : pestas* ‘mos : mosakszik’

	Indeterminált	**Reflexív-mediális**
Sg1.	*pezen*	*pezemoi*
Sg2.	*pezed*	*pezetoi*
Sg3.	*pezeb*	*pezese«*
Pl1.	*pezemei«*	*pezemoiž*
Pl2.	*pezetei«*	*pezetoiš*
Pl3.	*pestas*	*pezesoi»*

3.1.1.4. A három konjugációtípust megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvek közül a magyar, a nyenyec, az enyec, és a nganaszan rendelkezik három konjugációtípussal: indeterminálttal, determinálttal, valamint reflexív-mediálissal. A magyar, illetve az északi-szamojéd igeragozási rendszerek természetesen nem állnak egyértelmű párhuzamban egymással, de mint a továbbiakból látható lesz, sok közös vonás is kimutatható bennük.

3.1.1.4.1. A magyarban az indeterminált ragozás mellett megtalálható a determinált ragozás, amely a cselekvés harmadik személyű határozott tárgyára utal. Ha az alany egyes szám első személyben áll, a *-lak* bennfoglaló igeraggal kifejezhető a második személyű tárgy is.[4]

A reflexív-mediális igeragozási típust a magyarban az ikes ragozás képviseli. (Mint a továbbiakból is látható lesz, nem a magyar nyelvészeti hagyományban reflexív és mediális igeként számon tartott igék és az ikes ragozású igék csoportját tartjuk azonosnak. A magyar nyelvészetben ugyanis mind a reflexív, mind a mediális igék csoportja szemantikailag jóval behatároltabb az egyszerűen csak intranzitívként osztályozott ikes ragozású igék körénél.)

	Indeterminált	**Determinált**		**Reflexív-mediális**
		harmadik személyre utaló	**második személyre utaló**	
Sg1	*nézek*	*nézem*	*nézlek*	*késem*
Sg2	*nézel/írsz*	*nézed*	–	*késel*
Sg3	*néz*	*nézi*	–	*késik*
Pl1	*nézünk*	*nézzük*	–	*késünk*
Pl2	*néztek*	*nézitek*	–	*késtek*
Pl3	*néznek*	*nézik*	–	*késnek*

Amint az a táblázat adatai alapján is látható, a magyarban a reflexív-mediális ragozási típus paradigmája nem teljes: ragjai csak egyes szám első és harmadik személyben különböznek az indeterminált konjugáció ragjaitól.

3.1.1.4.2. Az északi-szamojéd nyelvekben az indeterminált mellett szintén megtalálható a determinált és a reflexív-mediális ragozás is. A determinált ragozás morfológiáját tekintve igen hasonló az obi-ugor nyelvekben lévőhöz, tehát alkalmas a harmadik személyre utaló tárgy számának a kifejezésére. Az enyecben és a nyenyecben a többi, determinált paradigmával rendelkező uráli nyelv-

[4] Bár a magyar nyelvészeti hagyomány szerint a *-lak* bennfoglaló igerag nem a tárgyas paradigma része, funkciója alapján mégis idetartozónak tekintjük.

hez képest különbséget jelent, hogy (ha előfordul az igén) a múlt idő jele nem előzi meg az igei személyragokat, hanem utánuk következik.

A reflexív-mediális igeragozás az uráli nyelvek közül az északi-szamojéd nyelvekben figyelhető meg a legteljesebb formában. A nyenyec, enyec és nganaszan nyelvekben önálló és teljes paradigmát alkot, amely világosan elkülönül a másik két ragozástól.[5]

(Tundrai) nyenyec:

	Indeterminált	**Determinált**			**Reflexív-mediális**
	nūś ‘áll’	*madaśu* ‘vág’			*ťoŕeś* ‘felkiált’
		egy tárgy	**két tárgy**	**több tárgy**	
Sg1	*nūdm'*	*madaŭw*	*madaŭaxajun*	*madaŭjn*	*ťoŕejuw"*
Sg2	*nūn*	*madaŭu*	*madaŭaxajud*	*madaŭjd*	*ťoŕejan*
Sg3	*nū*	*madaŭda*	*madaŭaxajuda*	*madaŭjda*	*ťoŕej"*
Du1	*nūńi'*	*madaŭńi'*	*madaŭaxajuńi'*	*madaŭjńi'*	*ťoŕejńi'*
Du2	*nūďi'*	*madaŭďi'*	*madaŭaxajuďi'*	*madaŭjďi'*	*ťoŕejďi'*
Du3	*nūxu'*	*madaŭďi'*	*madaŭaxajuďi'*	*madaŭjďi'*	*ťoŕejxa'*
Pl1	*nūwa"*	*madaŭwa"*	*madaŭaxajuna"*	*madaŭjna"*	*ťoŕejna"*
Pl2	*nūda"*	*madaŭda"*	*madaŭ(ña)xajuda"*	*madaŭjda"*	*ťoŕejda"*
Pl3	*nū"*	*madaŭdo'*	*madaŭ(ña)xajudo'*	*madaŭjdo'*	*ťoŕejad"*

nganaszan *koδu-tê-* ‘(meg)öl’

	Indeterminált	**Determinált**			**Reflexív-mediális**
	koδu-tê- ‘megöl’	*koδu-tê-* ‘megöl’			*koδu-tê-* ‘megöli (magát)’
		egy tárgy	**két tárgy**	**több tárgy**	
Sg1	*koδutêndum*	*koδutêtumê*	*koδutêtugêińê*	*koδutêndańê*	*koδutêtanê*
Sg2	*koδutênduŋ*	*koδutêturê*	*koδutêtugêiťê*	*koδutêndaťê*	*koδutêndañ*
Sg3	*koδutêtu*	*koδutêtuδu*	*koδutêtugêiťü*	*koδutêndaťü*	*koδutêtaδê*
Du1	*koδutêtumi*	*koδutêtumi*	*koδutêtugêińi*	*koδutêndańi*	*koδutêtani*
Du2	*koδutêturi*	*koδutêturi*	*koδutêtugêiťi*	*koδutêndaťi*	*koδutêndati*
Du3	*koδutêtugêj*	*koδutêtuδi*	*koδutêtugêiťi*	*koδutêndaťi*	*koδutêndati*
Pl1	*koδutêtumu"*	*koδutêtumu"*	*koδutêtugêińü"*	*koδutêndańü"*	*koδutêtanu"*
Pl2	*koδutêturu"*	*koδutêturu"*	*koδutêtugêiťü"*	*koδutêndaťü"*	*koδutêndatu"*
Pl3	*koδutêndu"*	*koδutêtuδuñ*	*koδutêtugêiťüñ*	*koδutêndaťüñ*	*koδutêndatê"*

[5] Mivel teljes enyec reflexív ragozási példa nem áll rendelkezésünkre, az igealakok felépítése pedig megegyezik a nyenyecével, enyec példákat nem közlünk.

3.1.2. Az uráli nyelvekben megtalálható konjugációtípusok használata és funkciói

3.1.2.1. A determinált ragozás

Az uráli nyelvekben a determinált ragozásnak igen változatos funkciói mutathatók ki. A használatra vonatkozó szabályok, szabályszerűségek nyelvenként eltérőek, és az uralisztika mai állása szerint – talán a magyar és a mordvin kivételével – nem kellőképpen tisztázottak.

A magyarban a nyelvtanok tanúsága szerint akkor kell indeterminált ragozást használni, ha a mondatban nincs tárgy, vagy csak határozatlan tárgy van, determinált ragozást pedig akkor, ha a mondatban határozott tárgy szerepel. (Ez a szabály kevés kivétellel valóban alkalmazható.)

A mordvinban részleges és határozatlan teljes tárgy esetében indeterminált ragozás használatos. Ha a mondatban határozott teljes tárgy szerepel, akkor folyamatos cselekvés esetén vagy indeterminált, vagy determinált, befejezett cselekvés esetén pedig determinált ragozás fordulhat elő.

Az obi-ugor és a szamojéd nyelvek determinált ragozására vonatkozó szakirodalom kevés és ellentmondásos. Korábbi vélemények szerint a manysiban és a hantiban a magyarhoz hasonlóan a ragozási típus megválasztása a mondatbeli tárgy határozottságával vagy határozatlanságával áll kapcsolatban, az újabb irodalom alapján viszont valószínűnek látszik, hogy sokkal inkább a mondat aktuális tagolásától függ. Így indeterminált ragozás akkor jelentkezik, ha a mondatban csak egy topik van (az alany), a direkt tárgy pedig a pragmatikai fókusz része. Determinált ragozás akkor jelentkezhet, ha a mondatban két topik van (az alany és a topikalizálódott direkt tárgy), és a fókuszban kifejezetten a cselekvés/történés, vagyis az ige áll. Kivételt képeznek a fenti szabályok alól azok a mondatok, amelyekben minden mondatrész fókuszban van, illetve azok, amelyek kontrasztív fókuszt tartalmaznak. Ez utóbbiaknál a direkt tárgy nyilvánvalóan nem topik, mégis a determinált igeragozás használatos.

A szamojéd nyelvekben a determinált ragozás használata még kevésbé tisztázott. A szelkupban a két meglévő igeragozás nem annyira a determináltsággal, illetve indeterminált sággal állhat kapcsolatban, hanem talán inkább az igék vagy esetleg a nyelvi szituáció tranzitivitásával.

Az északi szamojéd nyelvek közül a tundrai nyenyecben az eddigi kutatási eredmények azt mutatják, hogy az igeragozás megválasztása a nyelvi szituáció tranzitivitásával mutat összefüggést. Így minél magasabb tranzitivitású szövegkörnyezetben fordul elő az ige, annál nagyobb valószínűség szerint ragozzák determinált ragozás szerint.

3.1.2.2. A reflexív-mediális ragozás funkciója

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben az eddig reflexív-mediálisnak nevezett igeragozási típus előfordul, az említett konjugáció szerint ragozható igék rendszerint olyan nyelvi szituációkban fordulnak elő, amelyek beletartoznak a következő jelentéstani csoportok valamelyikébe:

- saját testtel, tudattal kapcsolatos (gyakran intenzív) cselekvések, történések
- (természetükből fakadóan) kölcsönös igék, társas cselekvések igéi
- állapotváltozás (kezdés, végződés, mozgás); (intenzív) állapotban levés

A „mediális" fogalmának számos értelmezése létezik a nyelvészetben – ezek közül a legkézenfekvőbb az „alapmediális", vagyis az az ógörög (formai szempontok alapján meghatározható) igekategória, amelyről a jelenség a nevét is kapta. Más megközelítések szerint a mediális tisztán szemantikai jelenségnek tekintendő. A generatív nyelvészetben is történtek – elsősorban funkcionális szemléletű – kísérletek a mediális mibenlétének feltárására.

Elmondható, hogy a – tágan értelmezett – mediális igenembe olyan igék tartozhatnak, amelyeknél az ige jelentése nem lépi túl az alany szemantikai határait, vagyis a cselekvés vagy történés alapvetően az alanyra vonatkozik, vagy az alany (mint kiindulópont és gyakran egyben végpont) fontosságát hangsúlyozza.

3.1.2.3. A mediális a világ nyelveiben alapvetően háromféleképpen fejeződik ki. A nyelvek egy részében a mediális az igén morfológiailag nem jelölt. Ebbe a típusba tartozik többek között az angol, ahol ugyanannak az igének a tranzitív, illetve intranzitív változata fejezi ki a tranzitív szituációban történő cselekvést, valamint a mediális szituáció cselekvéseit/történéseit. Pl.:

(1) *I open the door. : The door opens.* 'Kinyitom az ajtót'. : 'Az ajtó kinyílik.'
John reads the book easily. : The book reads easily. 'John könnyen olvassa a könyvet.' : 'A könyv könnyen olvasható (olvasódik).'

Ebben az esetben az ige maga nem tekinthető eredendően mediálisnak, hanem csak a mediális szituációban kapja meg ezt a szerepet.

A második csoportba azok a nyelvek tartoznak, amelyekben a mediális és a reflexív kategóriák formailag nem különülnek el egymástól, tehát ugyanaz a nyelvi elem fejezi ki mindkettőt. Ide tartoznak pl. a német és az északi-szamojéd nyelvek.

(2) német *Er sieht sich.* 'Látja magát.' – reflexív
Er fürchtet sich. 'Fél.' – mediális

Tnyenyec *śacawej masi"* (Refl-medVxSg2) 'mosakszik' - reflexív
ja xiďaxad pudabtej" (Refl-medVxSg3) 'A liszt kiszóródott az edényből.'
– mediális értelmű

Az ilyen típusú nyelveknél sokszor nehéz eldönteni, hogy mediális vagy reflexív igékkel állunk-e szemben: a legtöbb esetben csak a kontextus segítségével dönthető el a kérdés.

A harmadik csoportba tartoznak azok a nyelvek, amelyeknek elkülönült jelölőelemeik vannak a mind a reflexív, mind a mediális kifejezésére. Ez a típus

két további alosztályra bontható. Az elsőbe azok a nyelvek sorolhatók, amelyekben a visszahatást, illetve a medialitást kifejező nyelvi elemek történetileg függetlenek egymástól, a másodikat pedig azok alkotják, amelyekben ezek a jelölések etimológiailag rokonságban állnak egymással. Ez utóbbi típusra példa az

(3) orosz *On u t om i l sebá.* 'Kimerítette magát.'
On u t om i lsá. 'Kifáradt, kimerült.'

Az elsőre a magyart hozhatjuk példának, ahol a reflexív : mediális szembenállást a történetileg rokonságban nem álló *maga*, és az ikes ragozás adja (változatos képzőkkel, vagy pedig a mediális *-ik* rag nélküli, pusztán képzős kifejezési módjával).

3.1.3. Összefoglalás: alapnyelvi eredetűek-e a mai uráli nyelvekben megfigyelhető igeragozási típusok?

Mint az az uráli nyelveknek a ragozási rendszerük alapján elvégzett csoportosításából és rövid bemutatásából kitűnik, a nyelvcsaládba tartozó nyelvek igeragozási rendszerei igen változatosak, de amellett, hogy számos különbség figyelhető meg közöttük, sok párhuzamosságot is találhatunk. A fenti példákból látszik, hogy a legtöbb uráli nyelv többféle konjugációval rendelkezik, és azoknak a nyelveknek a többségében is, amelyekben – legalábbis funkcionálisan – csak egy igeragozási típus található meg, kimutatható, hogy egy régebbi nyelvállapotban elindulóban lehetett egy olyan folyamat, amely a kétféle (indeterminált és determinált) ragozás elkülönítésének a lehetőségére utal.

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben funkcionálisan is kétféle igeragozás figyelhető meg, elmondható hogy az indeterminált paradigma Sg3 alakja a másik – determinált, reflexív-mediális, vagy mindkét – konjugáció Sg3 igealakjához képest jelöletlen, amiből arra következtethetünk, hogy ha az alapnyelvben már létezett többféle igeragozás, akkor az igetőhöz agglutinálódott, grammatikalizálódott, az igén a személyt és számot jelölő szuffixum mindig a nem indeterminált igealakokhoz kapcsolódott. Ez a harmadik személybeli jelöletlen : jelölt szembenállás teremthette meg annak az alapját, hogy a Sg3 mellett a többi számban és személyben is ehhez hasonló oppozíció alakulhasson ki az alapnyelvi eredetű személyes névmások morfologizációjával keletkezett, illetve az egyéb elemekkel jelölt igealakok között. Megerősíti az elmondottakat, hogy azoknak az uráli nyelveknek a többségében, ahol elkülönül egymástól a determinált és az indeterminált, illetve a reflexív-mediális és az indeterminált konjugáció, ugyancsak megfigyelhető az indeterminált kategóriának a másikhoz viszonyított jelöletlen(ebb)sége[6]. (Az indeterminált és reflexív-mediális ragozásokat megkülönböztető balti-finn nyelvekben az indeterminált, egyes szám harmadik személyű

[6] A hantiban ez nyelvjárásonként igen eltérően jelentkezik: egyes nyelvjárásokban egyáltalán nem mondható el, hogy a Sg3 determinált igeragok testesebbek lennének az indeterminálta knál. Példaként nizjami nyelvjárási adatot adunk meg.

igerag – legalábbis történetileg – nem zérómorféma, ám mindenképpen elmondható, hogy kevésbé jelölt a megfelelő, testesebb reflexív-mediális igei személyragnál.)

magyar	*tör*	*tör**i***
manysi	*toti* ‘hoz+ Ø IndetVxSg3’	*toti**te*** ‘hoz+DetVxSg3’
hanti	*mă**t*** ‘ad+IndetVxSg3’	*mă**tte*** ‘ad+DetVxSg3’
mordvin	*lovny* ‘olvas+IndetVxSg3)	*lovnosy* ‘olvas+DetVxSg3’
nyenyec	*mada°* ‘elvág+ Ø IndetVxSg3’	*mada**da*** ‘elvág+DetVxSg3’
enyec	*kazā* ‘megöl+ Ø IndetVxSg3’	*kometa**za*** ‘szeret+DetVxSg3’
nganaszan	*koδu-têtu* ‘megöl+ Ø IndetVxSg3’	*koδutêtu**δu*** ‘megöl+DetVxSg3’
szelkup	*tüŋa* ‘megjön+koaff. + Ø indetVxSg3’	*čattiŋ**ti**ŋ*Ç lelő+DetVxSg3’
észtD	*tulè«*‘jön+IndetVxSg3’	*kōle«*ă meghal+Refl-medVxSg3’
vepsze	*pezeb* ‘mos+IndetVxSg3’	*peze«*se«mosakszik+Refl-medVxSg3’
magyar	*hall*	*hall**ik***
nyenyec	*pudabta°* ‘(ki)szór+ Ø IndetVxSg3’	*pudabte**y°q*** ‘(ki)szór+Refl-medVxSg3’
enyec	*manā* ‘mond+ Ø IndetVxSg3’	*nεbrεz* ‘(oda)fut+Refl-medVxSg3’
nganaszan	*koδutêtu* ‘megöl+ Ø IndetVxSg3’	*koδutêtani* ‘megöli magát+Refl-medVxSg3’

Az uralisztikában (az általános nyelvészethez hasonlóan) elfogadott az a vélekedés, hogy az igei személyragok névmások, legtöbbször pedig személyes névmások morfologizálódott és az igetövekhez kapcsolódott alakjai[7]. Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben egynél több igei paradigma van, az igeragok sokasága miatt nyilvánvaló, hogy nem csupán személyes névmási, hanem más eredetet is fel kell tételeznünk. A személyes névmás mellett az igeragoknak mutató névmási, és képzői előzményei is lehetnek (pl. mordvin, finn, magyar). Az uráli nyelvekben megtalálható igeragok azonban nem is minden esetben vezethetők vissza az alapnyelvig: igen gyakori, hogy az egyes nyelvek már önálló életük során új igeragokat fejlesztenek ki, vagy a paradigmák között ragkölcsönzés történik.

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben a tárgyas ragozás megtalálható, az igealakok morfológiai felépítettsége nagymértékben hasonló, de annyira semmi-

[7] Hangsúlyozandó, hogy az igeragozás (igeragozások) ilyen típusú kifejlődése nem csupán uráli sajátosság. Azokban a nyelvekben, ahol igeragozás vagy esetleg többféle igeragozási típus is kialakult, a fejlődés (itt nem részletezett) alapelvei megegyeznek az uráli nyelvekben is megfigyelhetőkkel. Az uráli nyelvek igeragozásaiban tehát nem az az elv számít uráli örökségnek, hogy bizonyos névmások igékhez agglutinálódtak, hiszen ez az uráli nyelvek mellett a világ más, igeragozással rendelkező nyelveire is egyaránt jellemző. Az uráli nyelvekben megtalálható igeragozások alapnyelvi eredetére vonatkozó kérdések tehát arra irányulnak, hogy azok az elemek, amelyek a mai uráli nyelvekben ilyen szerepben megtalálhatók, uráli eredetűek-e, illetve hogy a kérdéses elemek agglutinálódása még az alapnyelvben elkezdődhetett-e.

képpen sem, hogy az egyes nyelvek paradigmáit, esetleg igeragjait egyértelműen azonos alapra lehessen visszavezetni. Az uráli nyelvtudományban jelenleg az a nézet számít elfogadottnak, hogy az indeterminált mellett a determinált igeragozásnak legalábbis a kezdeményei már az alapnyelvben megvoltak, de maguk a determinált paradigmák már az egyes nyelvek külön életében fejlődtek ki.

Az uralisták véleménye egységesnek látszik abban a tekintetben, hogy a nyelvcsalád felbomlásakor az uráli nyelvek keleti csoportjában a tárgyas ragozás kifejlődőben volt. Így, ha teljes paradigmája még nem is különült el, a harmadik személyben már mindenképpen létezett, és a tárgyas ragozás innen kiindulva terjedt tovább a többi személyre, még később számra is. Ez a harmadik személyű szuffixum minden bizonnyal vagy a PU **s¡¨* Sg3 személyes névmás, vagy annak tárgyragos alakja lehetett, amit **s¡ť*-ként rekonstruálhatunk. A harmadik személyű személyes névmás agglutinációjával létrejött, tárgyra utaló igealak így oppozícióba kerülhetett a hozzá képest jelöletlen, tárgyra nem utaló igealakkal. Ezzel is magyarázható, hogy az uráli nyelvekben a többi számban és személyben is a megfelelő személyes névmásokból létrejött igei személyragok inkább a determinált paradigma számára foglalódtak le, az indeterminált ragozás ragjai között pedig gyakran találunk nem névmási eredetűeket. Természetesen nem minden uráli nyelv indeterminált igeragjaival kapcsolatban mondható el, hogy a determináltakkal szemben gyakrabban nem névmási eredetűek: az északi-szamojéd nyelvekben például a determinált és az indeterminált igeragok ugyanazoknak az alapnyelvi személyes névmásoknak a különbözőképpen módosult folytatásai.

Bár az uraliszikában elfogadott nézet az alapnyelvi indeterminált : determinált ragozás (legalább Sg3-beli) szembenállása, meg kell említenünk a magyar indeterminált és determinált oppozíció kialakulásával kapcsolatos, ettől némiképp eltérő magyar nyelvészeti álláspontot is. A magyar történeti nyelvészet ugyanis, annak ellenére, hogy egyetért azzal a nézettel, hogy a determinált paradigma igeragjai az uráli személyes névmásokból alakultak ki, az indeterminált : determinált oppozíció kialakulását jóval későbbre, a korai ősmagyar korra teszi. Eszerint a felfogás szerint az uráli személyes névmások morfologizálódásával létrejött paradima egyfajta általános ragozás lehetett, és csak az ősmagyar kor elején kialakult nyelvi állapotban kezdett a tárgyra utalni. Az ősmagyar kor elején a magyarban a tárgy minden bizonnyal jelöletlen volt, hiszen sem az uráli eredetű **-m* tárgyrag nem volt már meg benne, sem a mai tárgyrag, a *-t* nem állandósult még ilyen szerepben. Ha azonban a közlésben határozott tárgy szerepelt, szükségessé vált ennek morfológiai jelölése is. A determináltságot egyrészt a tárgy ragja, másrészt pedig az igei személyragok kezdték jelölni: az uráli Sg3 indeterminált (Ø -morféma) : determinált (Sg3 igei személyrag) oppozícióból kiindulva a többi személyben is a határozott tárgyra kezdtek utalni a már meglévő igei személyragok, az indeterminált paradigma számára pedig újak alakultak ki.

Az uráli nyelvcsaládnak, mint láttuk, eddig három, egymástól meglehetősen messze eső ágából sikerült kimutatni olyan igeragozási típusokat, amelyek egy (tágan értelmezett) reflexív-mediális igecsoport igéihez kapcsolódnak, és

legalábbis funkciójuk szerint rokonságba hozhatók egymással. Ez a tény mindenképpen felveti azt a kérdést, hogy vajon csupán véletlen egyezésről beszélhetünk ezzel a ragozási típussal kapcsolatban, vagy esetleg (a determinált ragozáshoz hasonlóan legalább az alapjait tekintve) feltételezhetünk-e alapnyelvi eredetet.

Mind a balti-finn, mind a szamojéd reflexív-mediális igéket, illetve ragozásukat érintő kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a közös, alapnyelvi eredetnek hangtani akadálya nincs. A determinált ragozás kifejlődésével megegyezően a reflexív-mediális paradigma is a harmadik személyű igealakokon keresztül, fokozatosan alakulhatott ki, először a többi személybe, később számba, és igemódokba sugárzódva át. A balti-finn nyelvekben a harmadik személyű reflexív-mediális személyragok (Sg)*-*kse(n)*, illetve (Pl) *-*kset* alakban rekonstruálhatók, amelyekben a -*k*-elem a jelen időre utal, a -*sen* a személyragként agglutinálódott alapnyelvi Sg3 személyes névmás, a Pl3-ban jelentkező -*t*- elem pedig többesjel. A *-*sen* / *-*set* ragok a balti-finn nyelvekben jelentésük szerint mediálisok voltak. Az északi-szamojéd nyelvekben a harmadik személyű személyragokat rekonstruálva hasonló eredményre jutunk, vagyis a PS (Sg)*-*tVn*, valamint (Pl)*-*tVt* alapalakra visszavezethető elemeket találunk. Ezek a szamojédban szabályos folytatásai a PU **sVn* / **sVt* névmásoknak. Egyes kutatók a szamojéd reflexív-mediális ragozással rokon jelenségnek tartják a magyar ikes ragozást is, ugyanis az -*ik* igerag kapcsolatba hozható az északi-szamojéd nyelvek megfelelő reflexív-mediális igeragjaival. A magyar ikes ragozás idekapcsolása annak ellenére, hogy funkciójában a fentiekkel párhuzamos jelenségnek tekinthető, illetve, hogy az -*ik* személyrag **s¡¨* személyes névmásból és *-*kk*- nyomósító elemből (esetleg névmásképzőből) való eredeztetése legalábbis hangtanilag elképzelhető lenne, csak úgy engedhető meg, ha nem vagy csak részben értünk egyet az ikes ragozás kialakulásáról a magyar történeti nyelvészetben elfogadott állásponttal. A magyar nyelvészeti felfogás szerint ugyanis az ikes ragozás alapja a mondat aktuális tagolásának a megváltozása, az -*ik* rag pedig a Pl3 indeterminált igei személyrag átértékelődésével jött létre. Az ikes ragozás elkülönülése a determinált és az indeterminált ragozás különválásához hasonlóan a korai ősmagyar korban, de még az előtt történhetett meg, és ugyancsak az akkoriban jelöletlen tárggyal hozható összefüggésbe. Ez tette ugyanis lehetővé, hogy a Pl3 cselekvő igéből Sg3 mediális ige legyen. (Az ábra E. Abaffy 1991: 126 alapján készült.)

Fa	*törik.*	→	*Fa*	*törik.*
tárgy (O)	Pl3 cselekvő ige		alany (S_u)	Sg3 mediális ige

Amennyiben elfogadjuk ezt az okfejtést, el kell fogadnunk azt is, hogy a magyar ikes paradigma nem jöhetett létre előbb, mint az ősmagyar kor korai szakasza, és így el kell vetnünk azt, hogy rokonságban áll a fent bemutatott balti-finn, illetve északi-szamojéd reflexív-mediális kategóriákkal.

Lényeges azonban, hogy az uralisztikában nem általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint az ikes ragozás -*ik* ragja a határozott ragozás Pl3 -*ik* ragjá-

ból származik. Ennek oka egyrészt az, hogy az esetleges alapnyelvi származtatásnak hangtani akadálya nincs, másrészt az, hogy a mai magyar nyelvben nagyon kevés példát találunk, amely a fenti elméletet támasztaná alá. Ha ugyanis valóban csak ragozásukban különböző kauzatív–mediális igepárokat keresünk a magyarban, akkor a *hall–hallik*, *tör–törik*, illetve *szeg–szegik* mellett nemigen találunk ilyeneket. Mindezek ismeretében bár meggyőzőnek és logikusnak tekinthető az ikes ragozással kapcsolatos, magyar nyelvészeti hagyományban elfogadott álláspont, mégsem hagyható figyelmen kívül az, hogy az ikes ragozással funkciójában megegyező ragozási rendszereket, magukat a ragokat tekintve pedig legalább az Sg3-ban hangtanilag problémamentesen levezethető egyezéseket találunk az uráli nyelvcsalád számos nyelvében. Ezek alapján a reflexív-mediális igeragozás kezdeményeit, vagy legalább kialakulásának a lehetőségét is feltételezhetjük az alapnyelvre.

Irodalom

Az igeragozás története

E. Abaffy Erzsébet: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd (ed.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*: *A korai ómagyar kor és előzményei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 133–159.

Farkas, Gyula: Zur Entstehung der ungarischen Konjugation (Die ik-Verba), *Ural-Altaische Jahrbücher* 28 (1956), 252–264.

Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1973

Hajdú Péter: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

Havas Ferenc: Tárgyas ragozás és medializáció, in *Budapesti Uráli Műhely* 4. (*Uráli grammatizáló*), MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005, 147–185.

Helimskij, Evgenij Arnoľdovič: Drevnejšie vengersko – samodijskie jazykovye paralleli, Nauka, Moskva, 1982.

Honti László: Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményeiről, *Urálisztikai tanulmányok* 7., Budapest, 1996, 127–132.

Honti László: Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről, *NyK* 96 (1998–1999), 106–119.

Janhunen, Juha: Samoyedic, in Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*, London and New York, Routledge, 1998, 457–479.

Janhunen, Juha: On the structure of Proto-Uralic, *FUF 44* (1982), 23–42.

Keresztes, László: Development of Mordvin definite conjugation,= *MSFOu* 233**.**, Helsinki, SUS, 1999.

Keresztes László: Gondolatok a mordvin determinatív ragozás kialakulásáról, *NyK* 96 (1998–1999**)**, 90–105.

Körtvély, Erika: Verb conjugation in Tundra Nenets, = *SUA* 46., Szeged, 2005.

Labádi Gizella: A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben, *NyK* 69 (1967), 419–423.

Lehtinen, Tapani: Imperfekt, Analogie und die Entstehung der Reflexivkonjugation der ostseefinnischen Spachformen Ingermanlands, *FUF* 55 **(**1999**)**, 93–115.
Mészöly Gedeon: Az ikes ragozás -ik - ragjának eredete, *NyK* 51 (1941), 1–13.
Mikola, Tibor: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor (ed.): *The Uralic languages*, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln, 1988, 219–263.
Mikola Tibor: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez, *NyK* 96 (1998–1999), 120–123.
Posti, Lauri: The Origin and Development of the Reflexive Coniugation in the Finnic Languages, *Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum* 1., 1980, 111–144.
Rédei, Károly: Über die Finnougrische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe, *JSFOu* 82 (1989), 193–209.
Rédei Károly: Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról, *NyK* 96 (1998–1999), 124–128.

A determinált igeragozás

Lindvall, Ann: Transitivity in Discourse. A Comparison of Greek, Polish and Swedish = *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 37., Lund, 1998.
Nikolaeva, Irina: Syntaktische Analyse der objektiven Konjugation im Ob-Ugrischen, *Congressus Nonus Internationalis Fennougristarum* 5., Tartu, 2001, 454–472.
Nikolaeva, Irina: Secondary topic as a relation in information structure, *Linguistics* 39 **(**2001**)**, 1-49.
Pusztay János: Determináltság a konjugációban: magyar – jurák-szamojéd összevetés, *Colloquia Contrastiva* 7., Szombathely, 2001, 69–73.
Ristinen, Elaine K.: Some remarks on the Function of the Subjective and Objective Conjugations in Samoyedic, *JSFOu* 72 (1973), 337–347.
Ristinen, Elaine K.: Observations on the Functions of the Conjugations in Samoyedic, *Uralica* 1973/1., 11–38.
Skribnik, Elena: Pragmatic structuring in Northern Mansi, *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars* 6., Tartu, 2001, 222–239.

A mediális

E. Abaffy Erzsébet: A mediális igékről, *MNy* 74 (1978), 280–293.
E. Abaffy Erzsébet: A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezésmódjai, *MNy* 75 (1979), 329–331.
Forgács, Tamás: Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen, *FUF* 52 (1994), 135–154.
Gremsperger László: Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése, *MNy* 75 (1979), 62–68.

Havas Ferenc: A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások, *Budapesti Uráli Műhely* 3., 2003, 5-44.
H. Tóth Tibor: A magyar igenemek kérdéséhez, *MNy* 92 (1996), 269–286; 415–439.
Károly Sándor: A magyar intranzitív és tranzitív igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális-funkcionista és történeti vizsgálata), *ÁNyT* 5 (1967), 189–218.
Kemmer, Suzanne: *The middle voice*, Amsterdam-Philadelphia, Benjamins, 1993
Komlósy, András: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1., Mondattan*, Budapest, 1992, 299–528.
Komlósy, András: A mediális igékről – a műveltetés fényében, in Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 2001, 19–66.
Mikola, Tibor: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen, *NyK* 86 (1984), 398–403.
Posti, Lauri: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä, *Virittäjä* 1961/4., 351–365.

3.2. Igeidő és aspektus

3.2.1. Bevezetés

A fejezet elsődleges célja, hogy bemutassa az uráli, a finnugor és a szamojéd alapnyelvre rekonstruálható időjeleket. Ezeket a leánynyelvek adataival illusztráljuk, illetve levezetjük az időjeleket, és bemutatjuk az egyes leánynyelvek igeidő- és aspektusrendszerét.

A finnugor nyelvek alapvetően ún. 'tense' jellegűek, ami könnyíti az alapnyelvi igeidő-rendszer rekonstrukcióját, mivel az egyes rekonstruált igeidőkhöz kikövetkeztetett (rekonstruált) morfológiai markert tudunk kapcsolni (ebben az értelemben a zéró marker, azaz a jelöletlen igeidő is marker). Külön hangsúlyozzuk a magyar időjelek eredetét, tekintettel az ugor nyelvekre is. A szamojéd nyelvekben, szemben a finnugor nyelvek többségével – noha mindegyik szamojéd nyelvben található több-kevesebb időjel – az aspektusos jelleg a domináns. Az aspektusok többnyire jelöletlen formában találhatók meg. Az aspektus esetében bemutatjuk a főbb szembenállásokat (perfektív – imperfektív, momentán – duratív).

3.2.2. Alapfogalmak

Igeidőt és aspektust nehéz egymástól függetlenül vizsgálni (ahogy a modalitást is nehezen lehet elválasztani ezektől). Valójában nem is lehet, és nem is szabad az aspektust az igeidőrendszertől elválasztani. E két (három) rendszer szoros interakcióban áll egymással: ha az egyik rendszerben valami módosul, annak változása hatással van a másik két részrendszerre is. Megfigyelhető, hogy az egyes nyelvekben az egyik részrendszer a domináns, s így – természetszerűleg – a másik kevésbé prominens.

3.2.2.1. Az igeidő hely, helyzet grammatikalizálódott időkifejezése a mondatban. Az igeidő grammatikai idő, amely az esemény külső időszerkezetével van kapcsolatban. Az igeidőrendszer deiktikus rendszer, amelynek két alapvető komponense van:

(1) a deiktikus pontok:

– az eseményidő: a megnyilatkozásban leírt esemény ideje;

– a beszédidő: a beszélő megnyilatkozásának az ideje;

– a referenciaidő: viszonyítási alapot nyújt az eseményidő számára abban az esetben, amikor az eseményidőnek az időtengelyen való elhelyezéséhez nem elegendő a beszédidő ismerete.

Ezek a deiktikus kategóriák nem feltétlenül pontszerűek, hanem intervallumot is jelölnek, a pontszerű időszerkezet az időintervallum speciális esete.

(2) irány és távolság: a referenciaidő, az eseményidő és a beszédidő kapcsolatának iránya és egymástól való távolsága.

Az igeidők tehát térben helyezik el az eseményeket egy rögzített temporális referenciaponthoz képest, majd irány és távoliság alapján meghatározzák a kapcsolatot az esemény és a referenciapont között. Ezt a temporális pozíciót nevezzük eseménykeretnek, míg a kontextuális, temporális referenciapontot az idő helyének (tense locus).

3.2.2.2. Abszolút és relatív igeidő

Megkülönböztetünk abszolút és relatív igeidőt. Abszolút időről akkor beszélünk, amikor az eseményidőt a beszédidővel hozzuk kapcsolatba. A relatív igeidő esetében az eseményidőt a referenciaidőhöz kell viszonyítani. Relatív igeidő jellemzően alárendelő mellékmondatban jelenik meg, mint például finn pluszkvamperfektum:

(1) finn *He* ***ol -i -vat*** *kotona jo kello 6, koska he* ***ol -i -vat lähte-neet*** *jo kello viisi.*
ők van-Imperf-VxPl3 otthon már óra hat mivel ők van-Imperf-Pl3 indul -PcpPl már óra öt

'Már hat órakor otthon voltak, mivel már ötkor elindultak.'

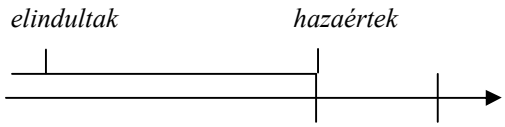

referenciaidő eseményidő beszédidő

A mai magyarban nincsen morfológiailag jelölt relatív igeidő. A relatív igeidőt a magyarban időhatározók segítségével fejezhetjük ki. Időhatározó nélküli kifejezés csak abszolút igeidőt jelölhet.

3.2.2.3. Vektoriális rendszerek kódolása

Az igeidőrendszer lehet vektoriális és metrikus[8]. Az uráli nyelvekben vektoriális időrendszer van: az igeidő egy zéróponttól (jelen) való konkrét távolságot mutat (←múlt, jövő →). A három deiktikus igeidő (múlt, jelen, jövő) elméletileg hatféle módon kódolható:

(1) Hármas rendszer: múlt ~ jelen ~ jövő (azaz múlt, jelen és jövő különböző módon van kódolva, pl. a litvánban, udmurtban).

(2) Kettes rendszerek:

a) múlt/jelen ~ jövő (azaz múlt és jelen ugyanúgy kódolva, a jövő ezektől eltérő módon): gyakori az amerikai indián és az óceániai nyelvekben,

b) jelen/jövő ~ múlt,

c) múlt/jövő ~ jelen.

[8] A metrikus rendszerre nem térünk ki részletesen. Röviden összefoglalva: a metrikus rendszerben *ma : nem ma*; *tegnap : nem tegnap* és/vagy négy vagy négynél több intervallum megkülönböztetése lehetséges. Pl. a nigériai grebo nyelvben: *ne du-e bla* 'én apróra.török ma rizst' mondatban az *-e* 'ma' vonatkozhat a ma bármely részére, pl. 'ma reggel rizst törtem apróra' vagy 'ma este rizst fogok apróra törni'.

(3) Egyes rendszer: múlt/jelen/jövő (azaz mindhárom ugyanúgy van kódolva).

(4) Zéró rendszer: múlt, jelen és jövő nincs kódolva.

Ezek közül a világ nyelveiben csak négy típus található meg, ugyanis sem a (3), sem a (2c) rendszer nem mutatható ki. Úgy tűnik, hogy a (4) rendszer létezik, de igen ritka (ezt találjuk a pidzsin és kreol nyelvek esetében, és a burmai és a gyirbal nyelvet is igeidő nélküli nyelvként tartják számon). Ezekben a nyelvekben az aspektus és/vagy a modális rendszer nagyon erőteljes. A világ nyelveiben tehát az (1), azaz a hármas rendszer, valamint a (2ab), azaz a múlt/nem-múlt és a jövő/nem-jövő (reális – irreális) időt megkülönböztető kódolás található.

3.2.2.4. Az aspektus a mondatban kifejezett cselekvés, folyamat vagy esemény időbeli lefolyásának módját fejezi ki, azaz a mondat belső időszerkezetével van kapcsolatban. Az aspektus lehet pontszerű vagy tartós, a tartós esemény rendelkezhet végponttal, de lehet végpont nélküli is. Az igeaspektus az ige lexikailag meghatározott (temporális) jelentésének hozzájárulása a mondat aspektuális értékéhez. Az igeaspektust gyakran együtt kezelik az akcióminőséggel, amely valamely ige jelentésének morfológiailag kifejezett járulékos módosulása. Az aspektus így – szemben az igeidővel – nem deiktikus.

3.2.2.4.1. Aspektus > < akcióminőség

Az aspektussal összefüggésben az akcióminőségről is szót kell ejteni. Aspektus és akcióminőség elkülönítése azonban nem egyszerű, azt mondhatjuk, hogy elméletfüggő. Az uralisztikában – a rekonstrukció szempontjából – legcélszerűbb az akcióminőséget derivációs kategóriaként kezelni. Derivációs kategóriakánt az akcióminőség az igék morfológiailag kifejezett módosulásai. Az akcióminőségképzők az igetövekhez kapcsolódva módosítják az ige alapjelentését.

3.2.2.4.2. Lexikális – grammatikai aspektus

A rekonstrukció szempontjából a problémát az jelenti, hogy az aspektus nem feltétlenül jelölt morfológiailag. Így például a magyarban csak a befejezett aspektus jelölt (az igekötővel), a folyamatos aspektus viszont sohasem az. A befejezett aspektusú igét tartalmazó mondat nem lehet folyamatos aspektusú mondat, ellenben folyamatos aspektusú igét tartalmazó mondat lehet befejezett aspektusú mondat:

(2) magyar	*Péter a labdát **rúgta**.*	folyamatos ige – folyamatos mondat
	*Péter a labdát a kapuba **rúgta**.*	folyamatos ige – befejezett mondat
	*Péter **berúgta** a labdát.*	befejezett ige – befejezett mondat

Megjegyzendő, hogy igekötős (befejezett aspektusú) ige is fejezhet ki folyamatos (progresszív) aspektust, de mindig csak egy másik esemény kereteként:

(3) ***Rúgta be** a labdát, amikor az ellenfele hátulról letaglózta.*

3.2.3. Uráli nyelvek rendszere

Talán a grammatikának ez az a területe – a TAM (tense-aspect-mood – idő-aspektus-mód) kategóriák –, amelyen az uráli nyelvek a legnagyobb változatosságot mutatják: morfológiai markerektől (időjelek, akcióminőségképzők) kezdve, igemódosítókon (határozószók) és perifrasztikus kifejezéseken át a lexikai aspektusig nagyon sokféle módot találunk időviszony kifejezésére, s gyakran az aspektusjelölés és az igemódok szétválasztása sem egyszerű.

3.2.3.1. Igeidő

Az uráli nyelvek mindegyike megkülönbözteti morfológiailag a múlt és a nem-múlt (jelen) időt. Néhány nyelvben kialakult a jövő idő szuffixális kifejezőeszköze (pl. a nganaszan, az udmurtban), más nyelvekben perifrasztikus kifejezésmód alakult ki erre (pl. a magyarban, a mariban), s megint más nyelvekben határozószókkal utalnak a jövőbeli eseményekre (pl. a finnben). Először azt nézzük meg, hogy milyen igeidőket, időjeleket lehet rekonstruálni az uráli, illetve a finnugor alapnyelvre.

3.2.3.1.1. Jelen idő

A mai uráli nyelvek többségében a jelen idő többnyire jelöletlen, s a finnugor és az uráli alapnyelvre is a jelöletlenség valószínűsíthető leginkább. Egy FU **k* jelen idő jel megléte azonban nem zárható ki: a magyar, a hanti és a számi kivételével mindegyik nyelvben felfedezhető a nyoma. Így a jelen idő a manysi nyelv legtöbb nyelvjárásában jelölt. Jele a *γ*, amely egy **k* morfémára vezethető vissza. Néhány manysi nyelvjárásban ez a *γ* időjel lekopott/vokalizálódott, s hosszú vokális utal a jelen időre. A manysi déli nyelvjárásában az eredeti jelen idő jel a jövő idő kifejezőeszközévé vált a 19. századra, s a jelen idő jelévé pedig az *-l*, illetve az *-ant* ~ *-änt* frekventatív képző vált. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az udmurtban is: itt az eredeti jelöletlen jelen idő értékelődött át jövő idővé, és egy frekventatív képző vált a jelenidő jelévé.

Más nyelvekben a felszólító mód jelében maradt meg a FU **k* nyoma (balti-finn). Így például a finn nyelvben felfedezhető a többes számú igei személyragokban (4a), a felszólító módú alakokban (4b), valamint a tagadott igetőben (4c):

(4)(a) finn Pl1 *-mme* < **k/me*
(b) finn ImpSg2 *tule* < **tulek* 'gyere'
(c) finn (*ei*) *tule* < **tulek* 'nem jön'.

A legvalószínűbb azonban az a feltételezés, hogy az uráli alapnyelv ún. tensees jellege kb. az alapnyelv felbomlásának idejére vált dominánssá, s valószínűleg az alapnyelv korai szakaszában az igealakok csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. Így az alapnyelvben duratív-kontinuatív, illetve momentán akciójú igék állhattak egymással szemben, azaz aspektus-domináns rendszerrel számolhatunk, amelynek morfológiai markerei nem voltak. Ezt az időjel nélküli neutrális időt nevezzük aorisztosznak. Az aorisztosz a szamojéd nyelveket mind a mai napig jellemzi, de más uráli nyelvekben is fennmaradt a nyoma, így az ugor nyelvekben. A magyarban az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékben (*tesz, lesz, vesz, eszik, iszik, hisz, visz*) mutatható ki ez a fajta időjelölés. A *sz* elem csak a jelen idejű paradigmasorban jelenik meg, s így teljesen jogos a feltételezés, hogy ez a jel eredetileg gyakorítóképző volt, s az ige akcióminőségét változtatta meg, s az eredetileg befejezett igéből folyamatos aspektusú igét képzett.

3.2.3.1.2. Múlt idő

Mind az uráli, mind a finnugor alapnyelvre egy-egy múltidő-jelet (praeteritum) lehet rekonstruálni: U **-ś* és FU **-j*. Minden bizonnyal a két múlt idő között nem volt funkcionális különbség.[9] Ezt támasztja alá, hogy a mariban az I. konjugáció a *-j*, a II. konjugáció a *-ś* időjelet használja. A mordvinban pedig egy ragozási paradigmán belül találhatjuk a két időjelet: az 1. és a 2. személyű igealakokban a *-j-*, a 3. személyű igealakokban a *-ś-* múlt időjel folytatása jelenik meg. A két múlt idő jel finnugor nyelvekben való reprezentáltságát a következő táblázat mutatja be:

	PU **-ś*	PFU **-j*
magyar	–	+
hanti	+	+
manysi	+	–
komi	–	+
udmurt	–	+
mordvin	+	+
mari	+	+
számi	+	+
észt	+	+
finn	–	+
karjalai	–	+
vepsze	–	+
lív	+	+
vót	–	+
izsór	–	+

[9] Ez az egyik érve Helimskinek (1995) amellett, hogy e két múlt idő jel tulajdonképpen egy időjel két allomorfja. Hangtani érvként a nganaszan nyelv adatait említi, ahol a múlt idő jele erős fokban *-śüə*, gyenge fokban *-ďüə* (< *-juə*), azaz *ś ~ j* alternáció van, s ezzel együtt amellett érvel, hogy a nganaszanra is jellemző fokváltakozás jellemzője lehetett az uráli alapnyelvnek (ezt azonban nagyon kevesen fogadják el). Helimski elmélete nem talált széles körű elfogadásra.

3.2.3.1.3. Jövő idő

Kevés uráli nyelvben alakult ki a jövő idő szuffixális kifejezésmódja, így nem meglepő, hogy sem a finnugor, sem az uráli alapnyelvre jövő idő jel nem rekonstruálható.

Gyakran (számi, finn, magyar, mari stb.) a jelen idejű igealakok használatosak a jövő idejű cselekvés kifejezésére is, ilyenkor általában jövőre utaló időhatározó is szerepel a mondatban. Ez nem jelenti azt, hogy bármely jelen idejű igealak kifejezhet jövő időt, a magyarban például ez csak a perfektív igékre vonatkozik:

(5) magyar *Elolvasom a könyvet.*

Mint fentebb már volt róla szó, a manysi déli nyelvjárásában a jelen idő értékelődött át jövő idővé, s az udmurtban is hasonló jelenséget találunk: az eredeti jelöletlen jelen idő értékelődött át jövő idővé, és egy frekventatív képző vált a jelen idő jelévé.

Egyértelműen jövő idő jelének minősíthető szuffixum a nganaszanban és a szelkupban is kialakult:

(6) szelkup *qo* ***-lä*** *-p*
talál-Fut-VxSg1
'találni fogok'

nganaszan *hoδətə-**"suδə**-m*
ír -Fut -VxSg1
'írni fogok'

A jövő idő jele a kihalt kamasszban is kialakult, s lehetséges, hogy a szintén kihalt matorban is volt jele (ennek pontos megállapításához a fennmaradt anyag nem elégséges).

Számos nyelvben kialakult a jövő időnek analitikus, perifrasztikus szerkesztésmódja, de ezek az adott nyelvben nem kizárólagos kifejezésmódjai a jövő időnek. Ezekben az esetekben valamely tartalmas ige kap segédigei funkciót, így a 'kezd' ige a mariban, az 'esik, kezd' a manysiban, vagy a 'fog' jelentésű ige a magyarban és a mordvinban.

3.2.3.1.4. Relatív igeidők

Relatív igeidőjeleket, szerkezeteket nem rekonstruálunk az alapnyelvre. Néhány uráli nyelvben kialakultak ilyen időkifejezési módok: a balti-finn, a permi és a volgai nyelvekben találunk ilyeneket.

A relatív időt – elsősorban – az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben igeneves szerkezetekkel fejezik ki. Ezek az igeneves szerkezetek kifejezhetnek egyidejűséget, illetve elő- és utóidejűséget. Példák:

(7a) hanti *Atet χĭśmat jŭwpəna ŏwəs-kurta mănəs.*
egyedül marad-PcpPerf-PxSg3 után ŏwəs.kurt-Lat megy-Praet-VxSg3
'Miután egyedül maradt, az *ŏwəs-kurt* (nevű) faluba ment.'

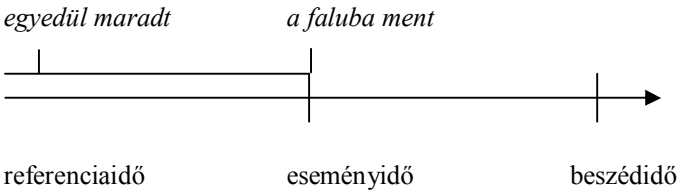

(7b) nyenyec *Tī poďer-**mī** χāsawa χan″ ńī″ tʻīj″.*
rén-PlAkk befog-PcpPerf ember szán-Gen PP ül-VxSg3Med
'Szánra ült az az ember, aki a réneket befogta.'

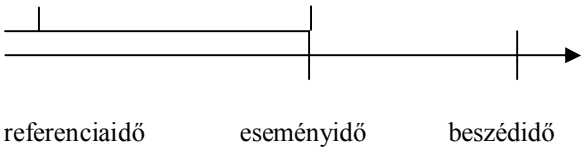

(7c) nganaszan *Təmuŋku büü **-tü** -ndə bəńďə ŋəməki″ə″.*
egér(-Gen) elmegy-PcpImperf-Lat mind eszik-Vres-Kperf-VxPl3Subj
'Amikor az egér elment, mind enni kezdtek.'

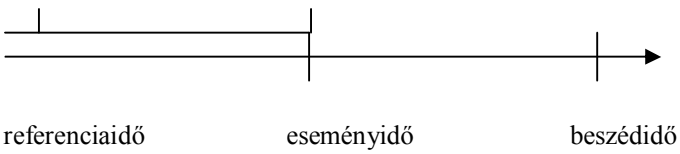

Hasonló szerkezeteket majdnem minden uráli nyelvben találunk.

3.2.3.2 Aspektus

Az uráli nyelvek többsége az aspektust akcióminőség segítségével fejezik ki, jelöletlen szembenállás csak a szamojéd nyelvekre jellemző (ld. 4.2.3.3.8.). A perfektivitás kifejezőeszköze igekötő is lehet.

Igekötők (preverbumok) az ugor nyelvekben alakultak ki. Jellemzően határozószói eredetűek (olyannyira, hogy gyakorta problémás e két szófaj elkülönítése), azok lerövidült alakjai. Elsődleges jelentésük az irányjelölés. Amennyiben elvont jelentésváltozat is kialakult, abban az esetben valószínűleg igekötőkkel, s

nem határozószókkal állunk szemben. Mindhárom nyelvben kialakult az igekötő perfektiváló funkciója:

(8) hanti *ilə-m%nwəl* 'előre megy' : *ilə-onåltåm* 'megtanítottam'
manysi *χot-wisl^{u}m* 'elvittem' : *χot-roχti* 'megijed'
magyar *felmegy ~ felmond*

Mindez azt mutatja, hogy az igekötőrendszer kialakulása talán már az ugor korban megindult. Ugyanakkor a magyar igekötőrendszer kialakulásában nagyon erős szláv areális hatást is feltételezni kell, ez pedig csak az ómagyar kortól jöhet számításba. Elfogadott, hogy a magyar igekötők számának növekedése és a rendszer kiépülése kapcsolatba hozható az igeidőrendszer egyszerűsödésével. Az igekötőrendszer kiteljesedése a XV-XVI. századra tehető, noha néhány igekötő (*meg-*, *el-*) már az ősmagyar kor végére kialakult. Ha a környező nyelvek (német, szláv nyelvek) igekötőrendszerével vetjük össze a magyar rendszert, akkor az azt sugallja, hogy a magyar igekötőrendszer fiatal, még mindig csak kialakulóban van. Ez formai és szemantikai oldalról is igazolható:

– formai: a magyarban az összes igekötő elváló (szemben a némettel, de különösen a szlávval),
– szemantikai: a magyar igekötők többsége mind a mai napig megőrizte eredeti hely- és irányjelölő funkcióját, a szemantikai átértékelődés még nem ment végbe teljesen.

Az, hogy mindhárom ugor nyelvben kialakultak igekötők, bizonyítja, hogy a grammatikalizációs folyamat már az ugor korban megindult. Abban azonban, hogy a magyarban perfektiváló funkciójuk kialakult, s így az aspektusjelölés morfológiai eszközeivé váltak, már inkább a környező nyelvek hatását kell keresni, noha ennek mértéke vitatott. Ezzel párhuzamosan arra is szükség volt, hogy a magyar igeidőrendszer egyszerűsödjön és a *-t(t)* jeles múlt idő perfektiváló funkciója eltűnjön.

Igekötőket az ugor nyelveken kívül az észtben tartanak számon, de megítélésük itt sem egyértelmű: vannak, akik nem igekötőként, hanem határozószóként értelmezik őket. Az észt igekötők kialakulásában is külső hatást kell feltételezni, mégpedig a német nyelv hatását: *alla kirjutama* 'aláír' (ez az ige a finnben is „igekötős": *allekirjoittaa*). Az észtben az igekötőknek ugyancsak van perfektiváló szerepük, miközben a finnségi nyelvek a folyamatosságot és a befejezettséget elsősorban a teljes és a részleges tárgy segítségével fejezik ki:

(9) észt *Mees ladus raamatuid.*
'A férfi könyveket (PlPart) rakott a polcra.'

Mees ladus raamatud.
'A férfi a könyveket (PlNom) a polcra rakta.'

3.2.3.3 Egyes leánynyelvek legfőbb jellemzői

3.2.3.3.1. Obi-ugor

POU *-*γ*- jelen idő, zéró vagy mindkettő.

A hanti mindkét alapnyelvi eredetű múlt idő jelet megőrizte, a manysiban csak az *-*ś* (> POU *-*s*) időjel mutatható ki.

A jelölt jelen időről a manysiban már szóltunk. Ugyanakkor a hantiban is találunk jelölt jelen időt: *l* ~ *t* (*w* ~ *p*). Néhány hanti nyelvjárásban találunk jelöletlen múlt időt. Így például a szurgutiban, ahol a jelen idő jele £ és a múlt idő jelöletlen:

(10) hanti *păn-* 'tesz, helyez'
păn-£-əm 'teszek'
păn-∅-əm 'tettem'.

3.2.3.3.2. Magyar

Az ősmagyar kor elejére két igeidőt tudunk rekonstruálni. A jelen idő jelöletlen, a múlt idő jele (*-*j* >) *-ʔ. Később ez vált az elbeszélő múlt jelévé (vö. *láta*, *néze* stb. alakok). Az ősmagyar korban kialakul a jövő idő, és differenciálódik a múlt idő. Az ómagyar kor végére a rendszer már a következőképpen épült fel:

– jelen: Ø;
– elbeszélő múlt: *-á/-é, -a/-e, -ó/-ő*;
– múlt: *-t(t)*;
– folyamatos múlt: Ø + *vala* ~ Ø + *volt*;
– régmúlt: *-t(t) + vala* ~ *-t(t) + volt*;
– jövő: Ø;
– jövő: *-nd* (a 19.század végére tűnik el teljesen);
– jövő: *kezd* ~ *fog* + főnévi igenév.

A középmagyar korban a régmúlt és a folyamatos múlt funkcionálisan beleolvadt az elbeszélő múltba, az elbeszélő múlt pedig a *-t* jeles múlt idővel mosódott össze.

3.2.3.3.3. Számi

Két egyszerű idő van: jelen és múlt. Előbbi jelöletlen, utóbbi markere a proto-számiban **j*, amely intervokális helyzetben eltűnt, szótag végén azonban megőrződött:

(11) számi Sg1 *gullim* 'hallottam' < PSz **kul`lj|m*
Sg3 *gulâi* 'hallotta' < PSz **kul|j*
Sg1 *mannen* 'mentem' < PSz **m|n¢m* < FSz **menijim*

Ezen kívül befejezett múlt és régmúlt található. Ezek a [létige megfelelő alakja] + [a főige particípium perfektum alakja] séma szerint épülnek fel.

3.2.3.3.4. Balti-finn

A balti-finn nyelvek igeidőrendszere differenciált, bár a jövő idő szuffixális eszköze nem alakult ki. Két egyszerű idő van, a jelen (finn *preesens*) és a múlt idő (finn *imperfekti*). Ezen kívül két összetett igeidő alakult ki: a perfektum (*perfekti*) és a pluszkvamperfektum (*pluskvamperfekti*). Utóbbi két igeidő kialakulásában erőteljes areális hatást kell keresnünk (a lettben hat, a litvánban hét igeidőt tartanak számon a nyelvtanok).

finn *lukea* 'olvasni'

	finn	észt	karél	vepsze	izsór
Jelen	*lukee*	*luge*	*lugou*	*lugob*	*lukkō*
Múlt	*luki*	*luges*	*lugi*	*lugi*	*luGi*
Perfektum	*on lukenut*	*on lugenud*	*olo lugennun*	*(om) lugenu*	*olo lukkēnD*
Pluszkvamperf.	*oli lukenut*	*oli lugenud*	*olo lugennun*	*ol'i lugenu*	*oli lukkēnD*

A jelen idő jelöletlen, a feltételezett finnugor kori jelen idő jel (**k*) nyomai felfedezhetők a többes számú igeragokban (a), a felszólító módú alakokban (b), valamint (c) a tagadó szerkezetben (tagadó segédige + tagadott igető). Lásd a korábban már megismert (4) példát:

(12) (a) finn Pl1 *-mme* < **k/me*
(b) finn ImpSg2 *tule* < **tulek*
(c) finn (*ei*) *tule* < **tulek* 'nem jön'

A finnugor kori **-i* múlt idő jel a múlt idejű paradigmában mindenhol megőrződött.

A jövő idő kifejezésére a jelen idejű ragozás + időhatározó szolgál:

(13) finn *Huomenna menen kirjastoon.*
holnap megy-VxSg1 könyvtár-Ill
'Holnap könyvtárba megyek/ könyvtárba fogok menni.'

3.2.3.3.5. Mari

A mari igeidőrendszer az egyik legtagoltabb az uráli nyelvek közül. Kétféle egyszerű múlt idő alakult ki. Az első olyan cselekvést jelöl, amelynek a beszélő szemtanúja volt. Ezenkívül azt is jelölheti, hogy a cselekmény nemrég zajlott le, s közvetlen kapcsolatban van a jelennel. A mariban kétféle konjugációtípus létezik, s a múlt idejű paradigmasor is tükrözi ezt a kettősséget. Az I. konjugációban a PFU **-j* múlt idejű időjelet fedezzük fel (jésítő praeteritumnak is nevezik), a II. konjugációban pedig a PU **-ś* időjelet (noha az időjelnek egy **-šV* igenévképzőből való származtatása is felmerült) (*š*-praeteritum), ugyanakkor mindkét időjel-

lel ugyanazt az idővonatkozást lehet kifejezni, azaz funkcionális különbség nincsen közöttük.

A másik múlt idő leggyakrabban befejezett cselekvést jelöl, illetve azt, hogy a beszélő nem volt szemtanúja annak, amiről beszél. Képzése: a határozói igenév *-ə̑n* (*-ən*), *-en* képzőjéhez hozzátesszük a személyragokat.

(14) keleti nyelvjárás

	jelen	I. múlt	II. múlt
I. konjugáció	*tolat* 'jössz'	*toľə̑)* 'jöttél'	*tolə̑nat* 'jöttél'
II. konjugáció	*ilet* 'élsz'	*ilə̑šə̑)* 'éltél'	*ilenat* 'éltél'

További múltra vonatkozó igeidőket is találunk a mari nyelvben:

III. múlt (összetett folyamatos)

a) szemtanúsági

Az ige jelen idejű személyragos alakjai után kitesszük a létige I. múlt idejű Sg3 személyű alakját:

(15) *tolat ə̑ľe* 'jössz vala' *ilet ə̑ľe* 'élsz vala'

b) nem szemtanúsági

Ebben az esetben különbséget találunk a nyugati és a keleti nyelvjárások között. Utóbbiban a létige befejezett melléknévi igenévi alakját találjuk, míg az előbbiben a létige Sg3 II. múlt idejű alakját:

(16) keleti *tolat ulmaš* 'jössz vala' *ilet ulmaš* 'élsz vala'
nyugati *tolat ə̑lə̑n* 'jössz vala' *ilet ə̑lə̑n* 'élsz vala'

Relatív igeidők:

– régmúlt (pluszkvamperfektum)

Egy másik múlt előtt lejátszódó cselekvést jelöl. Képzése:

– szemtanúsági: a II. múlthoz a keleti *ə̑ľe* ~ nyugati *ə̑ľə̑* segédige járul;

– nem szemtanúsági: a II. múlthoz a keleti *ulmaš* ~ nyugati *ə̑ľə̑n* segédige járul.

Az igeidőrendszer ilyetén való alakulásában erőteljes csuvas hatást feltételeznek. A kapcsolatot jól mutatja az, hogy a mariban és a környező török nyelvekben egyaránt megkülönböztetnek szemtanúsági és nem szemtanúsági múltat. A nem szemtanúsági múlt képzését egyaránt igenévvel oldják meg. A két nyelv közötti hasonlóság olyan nagy fokú, hogy a mai mari igeidőrendszert nem lehet pusztán belső fejlődés eredményének tartani.

3.2.3.3.6. Mordvin

A jelen idő jelöletlen. A jelen idejű paradigma utalhat a jövőre is:

(17) *śormada-n* 'írok; írni fogok', *śormada-sa* 'meg fogom írni'.

A múlt idők

Két múlt időt különböztetünk meg: I. és II. praeteritumot.

Az I. praetetritum jele 3. személyben az uráli eredetű *ś* (erza-mordvin, moksa-mordvin), első és második személyben viszont *i* (< **j*) az időjel, azaz egy paradigmán belül két különböző időjel jelenik meg. Látható, hogy a mordvinban is az ősi múlt idő jeleket találjuk:

(18) erza-mordvin *sajems* 'venni, kapni'

Sg1 *sajiń*	Pl1 *sajińek*
Sg2 *sajiť*	Pl2 *sajiďe*
Sg3 *sajś*	Pl3 *sajśť*

A moksában első és második személyben az időjel és az igerag nem választható szét:

(19) moksa-mordvin *morams* 'énekelni'

Sg1 *morań*	Pl1 *moramə*
Sg2 *morať*	Pl2 *moraďə*
Sg3 *moraś*	Pl3 *moraśť*

A II. praeteritum jele az erzában *iľ*, a moksában *ľ*:

(20) erza-mordvin *sajems* 'venni, kapni'

Sg1 *sajiľiń*	Pl1 *sajiľińek*
Sg2 *sajiľiť*	Pl2 *sajiľiďe*
Sg3 *sajiľ*	Pl3 *sajiľť*

moksa-mordvin *morams* 'énekelni'

Sg1 *moraľəń*	Pl1 *moraľəmə*
Sg2 *moraľəť*	Pl2 *moraľəďə*
Sg3 *moraľ*	Pl3 *moraľť*

A jövő idő

A mordvin – a magyarhoz hasonlóan – a jelen idejű paradigma mellett perifrasztikus módon is ki tudja fejezni a jövő időt: a [*karmams* 'fog' jelentésű segédige ragozott formája] + [a főige infinitívusza] szerkezettel. Meg kell említeni – mivel a mordvin is megkülönböztet intranzitív és tranzitív ragozási paradigmát –, hogy a segédige csak az intranzitív (indeterminált) paradigma ragjait veszi fel. Tárgyas ige esetében a tárgyra a főige főnévi igenévi alakján megjelenő birtokos személyrag utal:

(21) mordvin *maksan* 'adok, adni fogok'
karman sajemezt 'majd megfogom őket'

Az *uľems* 'van' létige jelen idejű alakja gyakorta fejez ki jövő idejű cselekvést:

(22) mordvin *Ťeči toso kino uľi?* 'Ma ott film lesz?'

3.2.3.3.7. Permi

Az őspermiben a jelen és a múlt idő mellett további igeidők alakultak ki:

	Praesens	Praeterium	Perfektum	Futurum
Őspermi	Ø	*-*i*-	*-*ma*/ *-*mä*	?

A múlt idő jele finnugor örökség. A perfektum a *-*ma*/ *-*mä* befejezett melléknévi igenévképzőből alakult ki (komi -*lm*, udmurt -*em*). A komiban csak második és harmadik személyben található meg, az udmurtban mindháromban. A jövő idő jelét a komi Sg3 személyű alakok mutatják (*a*), egyébként egybeesik a jelen idejű paradigmával. Az őspermi rendszert a komi megőrizte, és tovább bővítette. Mind a komiban, mind az udmurtban további összetett igeidők is kialakultak, ugyanakkor a két nyelv között jelentős eltérések vannak.

A komiban összesen hat igeidőt különböztetnek meg:

(1) jelen idő. Jele: Sg1 -*a*-, Sg2 -*a*-, Sg3 -*l*-. Csak szinkron szempontból minősíthető időjelnek, történetileg tővégi magánhangzó.

(2) múlt idő (praeteritum, szemtanúsági). Jele: -*i*-.

mun-i-m 'mentünk'

(3) befejezett múlt idő (elnevezései még: perfektum, nem szemtanúsági, auditívusz, narratívum). Jele: -*lm*.

mun-lm-nӀd 'mentetek'

(4) folyamatos múlt idő (imperfektum). Jelen idejű igealak + *vlli* 'volt' segédige.

(5) régmúlt (pluszkvamperfektum). Perfektumos igealak + *vll*- létige múlt idejű személyragozott alakja.

(6) jövő idő (futurum). Jele: -*a*-. Sg12-ben azonos a jelen idejű alakkal.

Az udmurtban ehhez képest a legjelentősebb különbség, hogy a jelen idő jelöltté vált egy -*śk*- képző által, mely eredetileg gyakorító képző volt. Ez a morféma a jelen idejű paradigma első és második személyű alakjában jelenik meg. Ezáltal a jelen idejű paradigma alakilag jobban elkülönül a jövő idejű paradigmától:

(1) jelen	*mӀn-iśk-o* 'megyek'	*mӀn-e* 'megy'
(2) jövő	*mӀn-o*	*mӀn-o-z*
(3) I. múlt	*mӀn-i*	*mӀn-i-z*
(4) II. múlt	*mӀniśkem*	*mӀn-em*
(5) I. pluszkvamperfektum		
(6) II. pluszkvamperfektum		

Az udmurtban is kialakultak összetett relatív igeidők, mint a komiban.

		komi *śet-* 'ad' (Sg1 alakok)	udmurt *śotӥ-* 'ad' (Sg1 alakok)
Jelen	Praesens	*śeta*	*śotiśko*
Múlt	Praeteritum	*śeti*	*śoti*
	Perfektum	*śetlmiɕ*	*śotiśkem*
	Imperfektum	*śeta vlli*	*śoti val*
	Pluszkvamperfektum	*śetlma vlli*	*śotem val*
Jövő	Futurum	*śeta*	*śoto*

Az udmurtban összesen nyolc összetett igeidő hozható létre (a főige jelen, jövő, I. és II. múlt idejű személyragozott alakjainak és a létige I. vagy II. múlt idejű alakjának együttes felhasználásával), ám ezek használati szabályai nem teljesen tisztázottak.

Természetesen az egyes nyelvjárások között lehetnek kisebb-nagyobb eltérések. A fenti táblázat éppen ezért csak a leggyakoribb igeidőket összesíti.

3.2.3.3.8. Szamojéd

A szamojéd nyelvek időrendszere nagy mértékben eltér a finnugor nyelvekétől. Elsődlegesen abban, hogy a szamojéd nyelvekben az aspektus és az akcióminőség jóval nagyobb szerepet játszik az idő kifejezésében, mint a finnugor nyelvekben, így az igeidőrendszer viszonylag egyszerűbb, kevésbé differenciált. A szamojéd alapnyelvre két időjel rekonstruálható:

1. Aorisztosz (semleges, neutrális) idő: PS **-ŋ(a)-*

Mindegyik szamojéd nyelvből kimutatható, noha számos nyelvben ma már nincs funkciója, egyszerű kapcsolóelemként (koaffixum, konnektív szuffixum) tartják számon, amely megjelenésének csupán morfofonológiai oka van. Például a tundrai nyenyecben a második tőtípushoz tartozó (= gégezérhangot tartalmazó) igék egy bizonyos csoportjában jelenik meg:

(23) nyenyec *jādal-ć* (Inf) 'elindul' Sg1 *jādal-ŋa-m*

A nganaszanban e toldalék folytatását a kérdő mód jelében vélik felfedezni:

(24) nganaszan *Tuj-ŋu-ŋ ?*
jön-Int-Sg2
'Jössz?'

A szelkupban három allomorfja van: *-ŋ-* (alternáció nélküli magánhangzós tövek után), *-n-/-t-* (mássalhangzós tövek után), Ø (alternáló magánhangzós tövekben).

2. Múlt idő: PS*-*sa*-

Mindhárom északi-szamojéd nyelvben, valamint a szelkupban őrződött meg. A nyenyecben érdekes módon követi a személyragot (lásd lejjebb). Ennek történeti háttere a következő: a szamojéd nominális állítmány szerkezete N-Vx COP-T-Vx, ahol a Vx a személyrag, COP a kopula (a létige), T az időjel. Ez az ősi szerkezet a nganaszanban és a szelkupban megőrződött, a nyenyecben viszont az utolsó Vx lekopott és a T-jeles kopula agglutinálódott, majd az így kialakult paradigma átterjedt a teljes igaragozásra.

Tundrai nyenyec

A tundrai nyenyec igeidőrendszere nem túlzottan differenciált: a jelöletlen aorisztosszal szemben áll a múlt idő. A semleges idő morfológiailag bizonyos esetekben jelölt, de ez nem az ige aspektusát jelöli, csupán morfofonetikai szerepe van. Az időértéket (jelen vagy közeli múlt) az ige akcióminősége határozza meg.

A múlt idő jele *-ś*. Az igeragozásban múlt időre külön paradigma alakult ki. Az időjel az igei személyragot követi, helyenként a szegmentálás csak a nyelvtörténeti háttér ismeretében fedhető fel. Például Du2 személyrag aoristosban *-d'i'* , múlt időben *-d'inś*. A toldalék végi gégezárhang történetileg *-n* hangra vezethető vissza, ez jelenik meg a múlt idejű személyragban. A múlt idő jele azonban nem minden igemódban jelenhet meg, csak indikatívusz, konjunktívusz, narratívusz és imperfektív prohabilitívusz módban.

Az elfogadott álláspont szerint a nyenyecben a jövő időnek nincs jele. A kontinuatív képzős alakok képesek a jövő időre utalni, ezekről gyanították, hogy esetleg időjelnek lehet minősíteni, de inkább képzőnek kell tartani, amely megváltoztatja az ige akcióminőségét:

(25) nyenyc *tolā-ś* 'elolvasni' *tolā-ŋko-ś* 'olvasni'
to-ś 'megjönni' *tu-tā-ś* 'jönni'
jerā-ś 'megfigyel' *jera-mbā-ś* 'figyel, őriz'.

Szelkup

A szelkupban az időrendszer annyival differenciáltabb a nyenyecnél, hogy az aorisztosz mellett morfológiailag jelölt múlt idő és jövő idő is kialakult. A semleges idő a nyenyechez hasonlóan morfológiailag bizonyos esetekben jelölt (*-ŋ-*), de nem az aspektust jelöli, hanem itt is pusztán morfofonetikai szerepe van, jelentéssel nem bír. Az időértéket (jelen vagy közeli múlt) ebben az esetben is az ige akcióminősége határozza meg.

(26) szelkup *tü* ***-ŋa*** *-k*
megjön-Aor-VxSg1
'megjöttem (nem annyire régen)'

szelkup *amiɣ -**na** -k*
falatozik-Aor-VxSg1
‘falatozom’

A múlt idő jele *-s*, mely – szemben a nyenyeccel – közvetlenül az igető után áll, azaz megelőzi az igei személyragot (27a). A jövő idő jele *-l*, mely közvetlenül az igető után áll, azaz megelőzi az igei személyragot (27b).

(27a) szelkup *tü -sa -k*
megjön-Past-VxSg1
’megjöttem’

amiɣ -sa -k
falatozik-Past-VxSg1
‘falatoztam’

(27b) szelkup *qo -lä -p*
talál-Fut-VxSg1
’találni fogok’

A jövő idő jele + igei személyrag után megjelenhet a *-sä* partikula, mely távoli jövőre utal.

Nganaszan

A három szamojéd nyelv közül a nganaszan rendelkezik a legdifferenciáltabb igeidő-rendszerrel. A semleges idő (aorisztosz) itt is morfológiailag koaffixummal jelölt, amely megmutatja az ige perfektív vagy imperfektív mivoltát: nem egy, hanem két különböző koaffixum alakult ki, s ezek használata nem vagylagos, hanem szabályszerű.

A múlt idő jele –SUÊ[10]: *ńiliɣďïə-m* ’éltem’

A jövő idő jele -"SUTÊ: *hoδətə-"suδə-m* ’írni fogok’

Mind a múlt, mind a jövő idő használata gyakori. Ezeken kívül még két időjelet szokás elkülöníteni, ezek használata azonban ritka.

A régmúlt idő jele -SUÊD’ÊÊ: *kotü-ďüəďəə-m* ’megöltem volt’

A szükségességi múlt jele -"SUTƏD’ƏƏ: *koδu-"sutəďəə-m* ‘meg kellett ölnöm’

Aspektus a szamojédban

Mindhárom tárgyalt szamojéd nyelvben tehát alapvető szerep jut a semleges időnek. Az igék belső időszerkezete határozza meg, hogy aoristosi időben milyen időértéket fejez ki.

[10] A nganaszanban a fokváltakozás és a magánhangzó-harmónia miatt meglehetősen sok allomorfja lehet egy-egy toldaléknak, ezért használjuk a nagybetűs írásmódot, amely a toldalék mélyszerkezetét ábrázolja.

Tundrai nyenyec

A tundrai nyenyecben az alapvető szembenállást a momentán és a folyamatos igék között lehet megállapítani:

	momentán igék:		folyamatos igék:
kijelentő aorisztosz	közeli múlt	jelen	
kijelentő múlt	távolabbi múlt		egyszerű múlt

Tehát az ige akcióminőségének az időjellel kifejezett múlt értékének meghatározásában is jut szerep.

Szelkup

A szelkupban a nyenyechez hasonló helyzetet találunk. Az aorisztosznak nincsen markere.

Nganaszan

A nganaszanban egy igen speciális esettel találkozunk. Az igeaspektusnak morfológiailag kifejezett markere van, amely használata függ az ige aspektusától. Az igéket aspektus szempontjából perfektív és imperfektív igékre lehet osztani, s mindkét csoportnak saját morfológiai markere is van.

A perfektív igékhez járuló koaffixum:

(28) -"Ə *tuj-śa* (INF) ‘megjönni’ *tuu-"o-m* ‘megjöttem’

Az imperfektív igékhez járuló koaffixum:

(29) -NTU *ńiliɋ'i* (INF) ‘élni’ *ńiliɋiɋn* ‘élek’

Nem hagyva figyelmen kívül azt a tényt, hogy néhány igető mindkét koaffixumot felveheti (ennek oka nem tisztázott), az ige aspektusának ilyen fokú jelöltsége redundánsnak hat. Annak azonban, hogy e két elemet időjelnek minősítsük, éppen az szab gátat, hogy használatuk az ige aspektusa által korlátozódik.

Irodalom

Abondolo, Daniel (ed.): *The Uralic Languages*, London – New York, Routledge
Bereczki Gábor: *A cseremisz nyelv történeti alaktana = Studies in Linguistics of the Volga-Region*, University of Debrecen Supplementum I, 2002.
Comrie, Bernard: *Tense,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
Frawley, William: Linguistic Semantics, Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 1992.

Hasselblatt, Cornelius: *Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 31, Wiesbaden, 1990.
Helimski, Eugen: Proto-Uralic Gradation = *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* I, Turku, 1995, 17–53.
Kiefer Ferenc: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból, *MNy* 92 (1996), 257–268.
Kiefer Ferenc: *Jelentéselmélet*, Budapest, Corvina, 2000.
Kozmács István: *Udmurt nyelvkönyv*, Szeged, JATE Press, 2002.
Mészáros Edit: *Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak*, JATE Press, Szeged, 1998.
Pátrovics Péter: *Az aspektus története és tipológiája = Philosophiae Doctores* 29, Akadémiai, Budapest, 2004.
Pusztay János: *Könyv az észt nyelvről = Folia Estonia* 3, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1994.
Salminen, Tapani: Word Classes in Nenets (and a few words about their Uralic parallels), in *Festschrift für Raija Bartens = MSFOu* 215, Helsinki, 1993, 257–264.
Sinor, Denis (ed): *The Uralic Languages = Handbuch der Orientalistik* 1, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln, 1988.
Veenker, Wolfgang: Verbale Kategorien in den Ostseefinischen und Baltischen Sprachen, *FUF* 4 (1980), 1–29.
Wagner-Nagy Beáta (szerk.): *Chrestomathia Nganasanica = Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 10, SZTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest, 2002

3.3. Igemódok

Az igemód a beszélőnek mondanivalójához fűződő viszonyát fejezi ki, ezért sokféle attitűd, árnyalat kifejezésére alkalmas. A fox nyelvben például van egy igemód, ami azt fejezi ki, hogy 'isten ments, hogy ez megtörténjék!', egy másik pedig olyasmit, hogy 'mi van, ha ez megtörténik! kit érdekel!'.

Az igemódok száma a világ nyelveiben változó. A menomini nyelvben (az algonkin nyelvek családjába tartozó, indián nyelv) például öt igemód van. Ezt a rendszert a következő példák szemléltetik:

(1) menomini *pi˙w* 'ő jön / éppen jön / jött',
pi˙wen 'azt mondják róla, hogy éppen jön / hogy jött',
pi˙ 'éppen jön / eljött?',
piasah 'szóval mégis jön végre',
piapah 'de hát úgy volt, hogy jön (és most kiderült, hogy mégsem)'.

A legtöbb európai nyelvben az igemódok tényszerűséget, lehetőséget, bizonytalanságot és valószínűséget fejeznek ki.

3.3.1. Az uráli nyelvek igemódjai

Az uráli nyelvekben megtalálható igemódok a következők:

1. A kijelentő mód (indikatívusz) a leggyakoribb igemód: a tényleges és a ténylegesként ábrázolt cselekvés, történés, létezés stb. kifejezésének nyelvi módja. Általában nincs külön alaki kitevője (a jele zérómorféma).
2. A felszólító mód (imperatívusz) az az igemód, amellyel a beszélő akaratát, parancsát, kívánságát, beleegyezését fejezi ki.
3. A feltételes mód (kondicionálisz) az az igemód, amellyel a beszélő többnyire a megnevezett cselekvés, történés, létezés megvalósulásának feltételektől való függését, illetve óhajtott, esetleg bizonytalan voltát fejezi ki.
4. A kötőmód (konjunktívusz) a főmondattól függő mellékmondat sajátos igemódja (legismertebb példája az indoeurópai nyelvekben). A kötőmód az óhaj, kétség, bizonytalanság, lehetőség kifejezésére szolgál többnyire azokban a nyelvekben, amelyekben három igemód van (kijelentő, felszólító és kötő). A kötőmóddal kifejezett jelentésárnyalatok alapján beszélnek például kétkedést és lehetőséget kifejező, illetve feltételes, irreális és megengedő kötőmódfunkciókról.
5. A feltételes-kötőmód (kondicinálisz-konjunktívusz) e két előbbi mód kombinációja.
6. A lehetőségi mód (potenciálisz) a cselekvés lehetséges, valószínű, elképzelhető voltát fejezi ki.
7. A kedveskedő mód kedveskedést (prekatívusz), sajnálkozást, lenézést (pejoratívusz) fejezhet ki.
8. Az óhajtó mód (optatívusz) óhajtott, vágyott cselekvést fejez ki, és a mordvinban és az udmurtban kiegészíti az imperatívusz paradigmáját (míg az

imperatívusz csak 2. személyben használatos, az optatívusz mindegyik személyben).

9. A kívánó mód (dezideratívusz) kívánt, akart cselekvést fejez ki.

10. A buzdító mód (adhortatívusz) rokon a mordvin optatívusszal.

11. A valószínűségi mód (probabilitívusz) a cselekvés valószínű voltát fejezi ki. Rokon a finn potenciálisszal.

12. A megerősítő-valószínűségi mód (szuperprobabilitívusz) az előzőhöz képest még nagyobb valószínűséget, bizonyosságot fejez ki.

13. A kötelező mód (necesszitívusz-obligatívusz) szükségszerűséget, a cselekvés végrehajtásának kötelező érvényét fejezi ki.

14. Az auditívusz hallott cselekvést fejez ki.

15. A kérdő mód (interrogatívusz) múlt idejű cselekvésre, történésre vonatkozik, arra kérdez.

3.3.2. Példák az egyes uráli nyelvek igemódjainak rendszerére

A magyar nyelvre három (a kijelentő, a felszólító és a feltételes), az indoeurópai nyelvekre is három (a kijelentő, a felszólító és a kötő), a finnre négy (a kijelentő, a felszólító, a feltételes és a lehetőségi), a manysira is négy (a kijelentő, a felszólító, a feltételes és a kedveskedő), a mordvinra hét (a kijelentő, a felszólító, a feltételes, az óhajtó, a kötő, a feltételes-kötő és a kívánó), a nyenyecre tíz (a kijelentő, a felszólító, a feltételes, a kedveskedő, a buzdító, a valószínűségi, a megerősítő-valószínűségi, a kötelező, a hallott cselekvést kifejező és a kérdő) mód jellemző.

3.3.2.1. A magyar igemódok rendszere

1. Indikatívusz, jele: 0 (*mond, kér*)
2. Imperatívusz, jele: *-j-* (*mond**j,** kér**j***)
3. Kondicionálisz, jele: *-na-/-ne-, -ná-/-né-* (*monda**na,** kér**ne**, monda**ná,** kér**né***).

3.3.2.2. A finn igemódok rendszere

1. Indikatívusz, jele: Ø (*sanon* 'mondok')
2. Imperatívusz, Sg2 *-'* (*sano**'*** 'mondj')
   Pl2 *-kaa/-kää* (*sano**kaa*** 'mondjatok')
3. Kondicionálisz, jele: *-isi-* (*sano**isi**n* 'mondanék')
4. Potenciálisz, jele: *-ne-* (*sano**ne**n* 'lehet, hogy mondok; talán/valószínűleg mondok')

3.3.2.3. A manysi igemódok rendszere

1. Indikatívusz, jele: Ø (*toti* 'hoz')
2. Imperatívusz, jele: Ø
   A Sg2, Pl2, Dl2 *-en* rag (nem imperatívusz-módjel, hanem igei személyrag, *tot**en*** 'hozz, hozzatok')

3. Kondicionálisz, jele: *-nuw-* (*tot**nuw*** 'hozna')
4. Prekatívusz, jele: *-kwe-* (*toti**kwe*** 'ő, a kedves, hoz /tkp. hozócskázik/')

Ez utóbbit nem minden kutató tekinti igemódnak, inkább képzett alakoknak tartják. Bármi legyen is, a morféma kicsinyítő képzőre megy vissza.

3.3.2.4. Az erza-mordvin igemódok rendszere

1. Indikatívusz, jele: Ø (*moran* 'énekelek')
2. Imperatívusz, jele: Sg2 *-k, -t/-ť* (*mora**k*** 'énekelj')
   Pl2 *-do/-ďe* (*mora**do*** 'énekeljetek')
3. Optatívusz, jele: *-z-* (*morazan* 'hadd énekeljek')
4. Konjunktívusz, jele: *-vĺ-* (*mora**vĺ'***iń 'ha énekelsz/énekeltél')
5. Kondicionálisz, jele: *-iń'eŕ-* (*mor**iń'eŕ***an 'énekelnék')
6. Kondicionálisz-konjunktívusz, jele: *-iń'eŕavĺ-*
   (*mor**iń'eŕavĺ'***iń 'ha énekelnék/énekeltem volna')
7. Dezideratívusz, jele: *-iksel'-* (*mor**iksel'***iń 'bár énekeltem volna')

3.3.2.5. A nyenyec igemódok rendszere

1. Indikatívusz, jele: Ø (*jīľe* 'él')
2. Imperatívusz, jele: Sg2 *-**'*** (*jīľe**'*** 'élj')
3. Kondicionálisz, jele: *-jī-* (*jīľe**jī*** 'bár élne'). Múlt idejű alakokban feltételes módot, jelen idejűekben enyhe felszólítást, óhajtást jelöl.
4. Prekatívusz, jele: *-xar-/-xer-/-kar-* (*jīľe**xer'*** 'te, kedves élj, légy kedves/szíves élj'). A módjelet az imperatívusz végződései követik.
5. Adhortatívusz, jele: *-xa-/-xe-/-ka-* (*jīľe**xe**dm'* 'hadd éljek'). Csak 1. személyben használják.
6. Probabilitívusz, jele: *-kī* - (*jīľena**kī*** 'ő valószínűleg él'). A módjel a melléknévi igenév képzőjéhez járul.
7. Szuperprobabilitívusz, jele: *-xab'e-* (*jīľewanŋ**kab'e*** 'ő biztosan /kétségtelenül él'). A módjel a célhatározói infinitívusz képzőjéhez járul.
8. Necesszitívusz-obligatívusz, jele: *-bcu-/-su-/-cu-* (*jīľe**bcu**dm**'*** 'élnem kell')
9. Auditívusz, jele: *-wo'-* ~ *-won-* ~ *-wono'-* ~ *-wonon-* (*to**won**do* ~ *to**wonon**do'* 'úgy hallatszik/hírlik, jönnek'). A módjel után determinált igeragok állnak.
10. Interrogatívusz, jele: *-sa-/-ca-* (*xańād to**sa**n* 'honnan jöttél?')

3.3.3. Az uráli (finnugor) alapnyelv igemódjai

Az uráli (finnugor) alapnyelvre három igemódot lehet rekonstruálni:

1. kijelentő mód (jelöletlen),
2. felszólító mód (jele: **-k*),
3. feltételes-óhajtó mód (jele: **-ne*).

3.3.3.1. A felszólító mód

A PU–PFU alapnyelvben a felszólító mód kétféleképpen volt használatos:

1. az enyhébb felszólítás jelöletlen (zérómorfémás) volt és a puszta igetővel,
2. a szigorúbb felszólítás, parancs esetén a **-k* módjeles alakkal.

A puszta igetővel történik a felszólítás a következő nyelvekben:

- hanti: *men* 'menj',
- permi nyelvek: komi *mun*, udmurt *mÏn* 'menj',
- mari: *tol* 'gyere',

Az igető és az igei személyrag kapcsolatával, azaz szintén módjel nélkül fejezi ki a felszólítást:

- a manysi: Sg2, Pl2, Dl2 *-en* (*tot**en*** 'hozz, hozzatok').

A **-k* imperatívuszjel megtalálható a következő mai uráli nyelvekben:

- finnségi nyelvek: finn Sg2 *-'* (*lue'* 'olvass', *anna'* 'adj'), Pl2: *-kaa/-kää* (*lukekaa* 'olvassatok'); finn nyelvjárási Sg2 *-k* (*luek* 'olvass', *annak* 'adj'),
- számi: a felszólítómód-jel lekopott, csak a fokváltakozás gyenge foka mutatja, hogy korábban valamilyen mássalhangzó (*k*) állhatott a szó végén: *mânâ* 'menj' (*mânnâ-* 'megy'),
- mordvin: erza-mordvin Sg2 *-k, -t/-t'* (*mora**k*** 'énekelj'),
- szamojéd nyelvek: nyenyec Sg2 *-'* (*jīľe'* 'élj').

A Pl2-re az imperatívusz mindkét típusában az jellemző, hogy személyre utaló elemet, igei személyragot találunk bennük. A paradigma többi személye az egyes nyelvek külön életében fejlődött ki, és ezek is többnyire személyre utaló elemet tartalmaznak.

3.3.3.1.1. A magyar *-j* felszólítómód-jel eredetére vonatkozó elméletek

Az általánosan elterjedt vélemény szerint a PU **-k* felszólítómód-jelből ered. Egy másik álláspont szerint a puszta igetővel történt a felszólítás még a korai ősmagyarban is, és a *jer* alak ennek a maradványa lenne. A **-j* felszólítómód-jel az ősmagyar későbbi korszakában fejlődött ki. E nézet szerint a *-j* módjel a magyarban PU **j* kicsinyítő képzőből származik. Ennek a képzőnek nem ritka a vokatívuszi használata. Ez a vokatívuszi *j* aztán több nyelvben behatolt a felszólító módba is. A vokatívusz (= megszólítás) és az imperatívusz (= cselekvésre való felszólítás) szemantikai és funkcionális rokonsága nyilvánvaló.

A puszta igetővel való felszólítás más nyelvcsaládokban is általános jelenség, például az indoeurópai és az altáji nyelvekben is elterjedt ez a kifejezési mód.

3.3.3.2. A feltételes-óhajtó mód

Az PU–PFU feltételes-óhajtó mód jele: **-ne*. Korábban ezt **-nek* alakban rekonstruálták, főleg a magyar és a manysi alapján.

Az PU–PFU alapnyelvben feltételes móddal voltaképpen nem lehet számolni, mivel e kategóriának a megléte maga után vonná a mondatok közötti alárendelés meglétét is. A PU–PFU korban azonban a mondatok között még nem volt alárendelés, ezért az eredetibb funkciónak az óhajtó mód látszik. Az uráli, illetve a finnugor alapnyelv az alárendelést csak a mondaton belül ismerte, a mondatok közti logikai viszonyt (mind az alá-, mind a mellérendelést) kötőszó nélküli mellérendeléssel fejezték ki. Ilyen szerkezetű feltételes mondatok a mai uráli nyelvekben is vannak. Például:

(2) magyar *Lassan járj, tovább érsz.* (tkp. Ha lassan jársz, tovább érsz.)

Az PU–PFU **-ne* jel a legtöbb mai uráli nyelvben megvan, és óhajtó, feltételes vagy lehetőségi módot jelöl. Ilyen

- a cseremisz óhajtó mód: *-ne-* (*tol**ne**m* 'bár jönnék'),
- a finn lehetőségi mód: *-ne-* (*sano**ne**n* 'lehet, hogy mondok; talán/valószínűleg mondok'),
- a számi lehetőségi mód,
- a magyar feltételes mód: *-na-/-ne-, -ná-/-né-* (*monda**na***). Az ősibb a tárgyas ragozásban használatos, hosszú magánhangzóra végződő alak. A hosszú magánhangzó valamilyen mássalhangzó beolvadását mutatja. Az alanyi ragozásban használatos módjel rövidülés eredménye.
- a manysi feltételes mód nyelvjárásonként különböző módjellel: északi manysi *-nuw-* (*min**nuw**əm* 'mennék'), déli manysi *-nē-/-ni-* (*miń**nē**m* 'mennék', *miń**ni*** 'menne'). A módjel végén található *w*, illetve hosszú magánhangzó szintén a mássalhangzó (**k*) jelenlétére utal. A módjel ősmanysi rekonstruált alakja: **-nəγ*.
- a hanti (egyes nyelvjárásokban) feltételes, (másokban) lehetőségi mód: keleti hanti *-ŋa-/-ŋä-* (*məŋ**ä**m* 'mennék'),
- a mordvin archaikus, nyelvjárási feltételes mód: *-ńe-/-ńa-* (*pala**ńe**ńan* 'csókolnék')
- a szamojéd nyelvekben a feltételes, illetve az óhajtó mód: a legtisztább formában a szamojéd nyelvek közül az enyecben, a szelkupban és a kamasszban van meg: enyec *-ńi-*, szelkup *-ni-, -nē-,* kamassz *-na-/-nä-*. A nyenyecben módosult alakban találjuk: *-jī-* (*jīľe**jī*** 'bár élne'). A nganaszan kivételével minden szamojéd nyelvben megvan ez az igemód.

A magyar *na-/-ne-, -ná-/-né-* feltételesmód-jel erdetibb alakja tehát a tárgyas ragozásban használatos forma, a *-ná-/-né-*. Ezt korábban **-nek* alakú módjelre vezették vissza. E feltevés szerint a *ne* elem mozzanatos igeképző, a *k* pedig a felszólító mód jele. A *ne* elem elvben származtatható mozzanatos igeképzőből, hiszen eredetileg bizonyára a cselekvés megkezdésére, illetve szándékolt voltára utalt, de a mozzanatos igei funkcióból az optatívuszi módjellé való fejlődés egyes vélemények szerint már az alapnyelv korában végbemehetett. A **-nek* formában található *-k* felszólítómód-jel meglétének magyarázat lehet az, hogy az

optatívusz enyhe felszólítást is tartalmaz. Ebben az esetben azonban a magyar feltételesmód-jel magánhangzójának labiálisnak kellene lennie.

Mások vélekedése szerint a feltételes mód jele az ómagyar korban *-neɂ-* alakú volt, és a módjel ɂ eleme a PFU **i* (< **j*) múltidő-jellel lehetett azonos. A feltételes mód jelen idejének a kijelentő vagy a kötő mód múlt idejű alakjával való kifejezésére gyakran látunk példát rokon és nem rokon nyelvekben egyaránt. Például a finn *menisin* 'mennék' feltételes módú alakban az *-isi-* módjel második *i*-je történetileg múltidő-jel, a erza-mordvin *moravľiń* 'ha énekelsz/énekeltél' kötő módú formában a *-vľ-* módjelet szintén az *i* múltidő-jel követi. Az orosz *я читал бы* 'olvasnék' típusú feltételes módú alak leíró szempontból szintén múlt idejű igét tartalmaz.

Irodalom

Bárczi Géza: A felszólító mód jelének kérdéséhez, *MNy* 46 (1950), 359–361.

Bárczi Géza: A magyar feltététel mód jelének eredetéhez, *MNy* 69 (1973), 210–212.

Bereczki Gábor: A módjelek, in *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Universitas Könyvkiadó, Budapest 1998, 87–89.

Chrystal, David: *A nyelv enciklopédiája*, Osiris, Budapest 1998.

Hajdú Péter: Módjelek, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 136–138.

Hajdú Péter: Módjelölés, *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Tankönyvkiadó, Budapest 1981, 153–154.

Majtinskaja K. E.: Kategorija naklonenija, in *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija* 1. Nauka, Moskva, 1974, 311–316.

Majtinskaja K. E.: Kategorija naklonenija, in *Istoriko-sopostavitel'naja morfologija finno-ugorskih jazykov*. Nauka, Moskva 1979, 10–40.

Rédei Károly: A felszólító módjel eredete a magyarban. *NytudÉrt.* 104 (1980), 649–653.

Rédei Károly: Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és a finnugor nyelvtudományban, in Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Akadémiai 1991, 543–549.

4. A SZÓALKOTÁS

4.1. Szóképzés

4.1.1. Általában a szóképzésről

A lexikon új elemeit, új szavakat létrehozhatunk a szóalkotás valamely módjával: szóösszetétellel vagy szóképzéssel. A szóképzés az alaktan (morfológia) egyik része: az a morfológiai művelet, amelynek során egy alapszóból morfológiai változás mellett új szó lesz. Az, hogy az alaktan hol foglal helyet egy egységes nyelvleírásban, nem egyértelmű. Több elgondolás is született a morfológia elhelyezésére. A hagyományos elképzelés szerint az alaktan önálló egység, modul, amely azonban szoros kapcsolatban áll a többi egységgel (hangtannal, mondattannal, jelentéstannal és a szavakat tároló egységgel, a szótárral). Egy másik felfogás szerint az alaktan nem önálló egység, hanem mintegy szét van osztva a hangtan, a mondattan és a szótár között. Ebben az esetben a hangtan a tő- és toldalékváltozatok problémájával foglalkozik, és tárgyalja a morfológiailag befolyásolt fonológiai eseményeket (morfofonológia), míg a mondattan a mondatalkotás során szerepet játszó szóalakok létrehozását végzi (pl. ragozás), a szótárba pedig a nem termékeny képzések tartoznak. Van olyan álláspont is, amely szerint az alaktani kérdések közül a szóképzés a szótár, míg a ragozás és szóösszetétel a mondattan része.

A ma erőteljesen előretörő álláspont az, hogy az alaktan teljes egészében a szótár része. Ebben az elképzelésben a szótár nem egyszerű lista, hanem szabályokat is tartalmazó egység, azaz egy ilyen szótárban nem csak a kész szavakat találjuk, hanem az új szavakat is itt állítjuk elő. Az alaktan, és így a szóképzés helye e jegyzet felfogása szerint is a lexikon, a szótár.

A szóképzés történhet képző morfémákkal[11], tőbelseji hangváltoztatással, reduplikávióval vagy tőelvonással.

[11] Nem mindig egységes a terminushasználat. A morfológia központi eleme a morféma, amit sokan a nyelvi rendszer alapegységének, a szóalak alapvető alkotórészének tekintenek. Definíciója szerint a legkisebb nyelvi jel**.** Ez azt jelenti, hogy a morféma az a minimális nyelvi egység, amely már meghatározott formával és az ehhez kapcsolódó jelentéssel rendelkezik, s további hozzá hasonló, meghatározott alakú és jelentésű kisebb egységekre nem bontható. Mások a morfológiai kategóriát nevezik morfémának és annak jelölőjét morfnak. A testes elem – legyen neve morféma vagy morf – invariánsaiban jelenik meg a beszédben. Az előbbi felfogásban morfnak csak az invariánsokat nevezik, az utóbbiban a morf terminussal illetik általában a legkisebb nyelvi jelet. Itt ezt a terminológiát fogjuk használni: morféma = az absztrakt morfológiai kategória, morf = a reprezentáns vagy invariáns, allomorf = variáns.

A reduplikáció során a szónak egy része vagy a teljes szó egészében megismétlődik, általában a szó elején. A szóképzés terén ezzel az eljárással nem élnek az uráli nyelvek, hacsak nem tekintjük reduplikációnak a magyar *el-elmegy*, *ki-kinéz* féle képzéseket és az ikerszóféléket. A reduplikáció igen általános az indonézben mind képzésre, mind grammatikai formákra (például a többes szám kifejezésére: *orang* 'ember', *orang-orang* 'emberek', nyomtatásban *orang*^{2}). Az indoeurópai alapnyelv is ismerhette a reduplikációt, például latin perfektum: *parco : pe-perci, tango : te-tigi, do : de-di* stb. (görögben, szanszkritban hasonlóan). Reduplikációt találunk a dravida nyelvekben, továbbá egyes afrikai, amerikai indián és ausztráliai nyelvekben is.

Az ablaut olyan magánhangzó-változás a szótőben, amelynek nincs fonetikai oka. Az ablaut önállóan, esetleg egy affixummal együtt új szót, vagy új grammatikai alakot hoz létre: angol *'sing* 'énekel' ~ *song* 'dal, ének'. Az uráli nyelvekben ritka. A manysiban, a hantiban és egyes szamojéd nyelvekben találunk ilyen jelenséget. Derivációs hangváltozás a hantiban és nganaszanban:

(1) hanti Vj *ulçm* 'álom' ~ *alçm* 'alvás'
Vj *mas-* 'szeret' ~ *mustç-* 'tetszik'

nganaszan *kotuďa* ~ *kotəďa* 'hal' ~ 'meghal'
kitiďi ~ *kitəďa* 'ébreszt' ~ 'felébreszt'
(az igék aspektus tekintetében térnek el egymástól)

Inflexiós (paradigmatikus) magánhangzóváltozás a hantiban:

(2) hanti Vj *koliɣçn, kolaɣçn* 'meghalt' ~ *k%lawel* 'meghal'

Az ablaut körébe sorolják egyesek a sémi nyelvek alaktanának jelenségeit is: *kitab* 'könyv' ~ *katib* 'írnok' ~ *kataba*' ő ír' (a sémi nyelvek morfológiáját általános felfogás szerint az ún. *template morphology* ~ *sablon morfológia* kezeli.)

A szóképzésben résztvevő képzőket különböző szempontok alapján lehet csoportokba sorolni. Eredetüket – etimológiájukat – tekintve a képzők lehetnek eredeti (primer) vagy másodlagos (szekunder) képzők. Csoportosíthatók funkcióik szerint. Ilyenkor morfológiai, szintaktikai és szemantikai szempontokat veszünk figyelembe.

I. Az uráli nyelvek agglutináló nyelvek: a mondatok funkciós részei a legtöbb esetben toldalékolással jönnek létre. A toldalékok a szóhoz (az abszolút vagy relatív tőhöz) tapadó kötött morfok, a szótővel egy szóalakot alkotó elemek (affixumok)[12]. Az agglutináló nyelvek esetében egy morfémának (alaktani

[12] A morfémát a legkisebb nyelvi jelnek tekintők három csoportba sorolják: a) szabad morfémák, b) félszabad morfémák, c) kötött morfémák. A szabad morfémáknak tulajdonképpen az egy szótövet tartalmazó lexikális jelentésű szavak (lexikai szavak) felelnek meg, és ide sorolhatók a

kategóriának) egy morf felel meg, illetve minden egyes morfnak mindig csak egy morféma (alaktani kategória) felel meg. A magyar és a többi uráli nyelv esetében ez bizonyos esetekben így van, sokszor azonban nem. Ezért mondjuk, hogy az uráli nyelvek nem tisztán agglutináló nyelvek, de az agglutináció jellemző tulajdonságuk (s így a magyar nyelvnek is).

Affixumokat használhat egy nyelv a ragozásban és a képzésben egyaránt. Nem minden esetben egyszerű megállapítani egy toldalékról, hogy az képző vagy rag. Vannak azonban vitán felül álló különbségek a képzés és a ragozás között:

1) a képzés nyitottabb;

2) a képzésben inkább vannak hiányok, mint a ragozásban (azaz egy képző nem minden elemen aktív, míg a ragokat minden elemen aktívnak tarthatjuk);

3) a képzést nehezebb általános szabályokkal leírni, mivel mind az alapszó, mind a képző szemantikája és pragmatikája befolyásolhatja az új jelentést, vö.: finn *paljastaa* 'leleplez' (< *paljas* 'csupasz, meztelen'), *kaunistaa* 'szépít' (< *kaunis* 'szép') azaz a jelentésmozzanat 'tesz valamivé' > < *sairastaa* 'betegeskedik' (< *sairas* 'beteg'), azaz a jelentésmozzanat: 'vmilyen állapotban van';

4) a képzőrendszer zártabb és nehezebben változó;

5) univerzális jelenségnek tarthatjuk, hogy a képzők szóbeli helyzetüket tekintve mindig közelebb állnak a szótőhöz, mint a ragok.

Természetesen nem csak az uráli nyelvekre jellemző tulajdonság az agglutinálás. Agglutináló nyelv többek között a török, a kecsua vagy a szuahéli is:

(3a) török *evleriden*

ev-	*ler-*	*i-*	*den*
ház	Pl	Px3	Abl

'a házukból'

(3b) kecsua *maqachinakurkan*

maqa-chi	*-naku*	*-rka-n*
üt	-Kauz-Rec-Pl	-3

'üssék meg egymást'

(3c) szuahéli *hawatuoni*

hawa	*-tu*	*-oni*
őkNeg-	miAkk-	néz

'ők nem néznek minket'

---

modális jelentésű szavak is (*talán, bár*). Félszabad morfémának azokat a szavakat tartják, amelyek viszonyjelentést hordoznak és önállóan nem állhatnak, csak egy másik morfémával együtt, és közös formai jellemzőjük, hogy nem tapadnak a szótőhöz, azaz bár viszonyjelentésük van, mégsem toldalékok (például az eset kategória névutói, vagy a determináns határozott névelője, az angol vagy német előljárószavak). A kötött morfémák pedig azok, amelyek sosem fordulhatnak elő más morféma nélkül: ide tartoznak a magyarban a fiktív és passzív tövek, az ikes igék tövei, a kötött tőalternánsok (a finnben például minden ige), továbbá a szuffixumok.

Az is természetes, hogy nem csak az agglutináló nyelvekben vannak affixumok.

Az affixumokat csoportosíthatjuk annak alapján is, hogy a szótőhöz melyik oldalról kapcsolódnak.

(a) Az alapszó töve lehet abszolút tő (ebben az esetben a szó egy morfból áll) vagy relatív tő (ebben az esetben a szó több morfból áll). A több morfból álló relatív tő lehet egy szó és képző(k) együttese vagy összetett szó (azaz több szóból álló lexikai egység). Az összetett szavakhoz is kapcsolódhat affixum:

(4) magyar *vakrepülés+ünk+et*

A magyarban találunk olyan képzést is, amikor a képzés alapjául szószerkezet szolgál:

(5) magyar *[öt ujj]+ú >< *ujjú*
*[nagy hatalm-]+ú >< *hatalmú*
*[csoporthoz tartoz]+ás >< *tartozás* (’esemény’)

Általánosnak mondható, hogy az uráli nyelvekben az igenévképzés során is a teljes igés szószerkezetre vonatkozik a képzés, azaz bár alakilag az igei alaptagon jelenik meg az igenévképző, jelentéstanilag azonban egész VP-re vonatkozik. Az igenévképző ugyanis a VP-nek csak a mondatban betöltött szerepét változtatja meg, a VP belső felépítését nem érinti.[13]

(b) Az abszolút vagy relatív szótőhöz jobbról kapcsolódó affixumok a szuffixumok. Ez az uráli nyelvekben a legáltalánosabban használt affixumtípus. A magyar nyelvleíró hagyomány felosztása szerint ezek lehetnek: jelek, ragok és képzők. Más felosztás szerint az affixumoknak csak két csoportja van: a derivációs affixumok (képzők) és az inflekciós affixumok (jelek, ragok) csoportja. A felosztás alapja: a képző új szavakat hoz létre és szófajilag jellemzett, az inflexiós toldalék pedig grammatikai jelentést hordoz.

E felfogás szerint a derivációs és inflexiós toldalékok egy olyan skálán helyezkednek el, amelynek egyik végpontján a tipikus képző, a másik végpontján a tipikus inflexiós toldalék található.

A tipikus képző új szót hoz létre, megváltoztatja a szintaktikai környezetet és szófajváltást okoz, de nem minden tartományban termékeny. A képzéssel létrejött szó könnyen lexikalizálódik. A tipikus képzőt követheti más toldalék.

A tipikus inflexiós toldalék a tipikus képző ellenpontja: nem hoz létre új szót, nem változtatja meg a szintaktikai környezetet és nem okoz szófajváltást,

[13] Ezt a kérdést részletesen nem tárgyaljuk. A magyarban például a *-ni* infinitívuszképző a fölérendelt állítmány bővítményévé teszi a VP-t, a *-va* gerundiumképző a VP-t ige- vagy VP módosítóvá teszi, az -ó/-tt Pcp képző a VP-t főnévmódosító jelzővé alakítja.

de teljesen termékeny. A létrejött szóalak nem lexikalizálódik. A tipikus inflexiós toldalékot nem követheti más toldalék.

Az egyes affixumok ennek a skálának valamely pontján helyezkednek el: minél több tulajdonságát mutatják az egyik vagy másik tipikus affixumfajtának, annál inkább tartoznak az adott kategóriába.

(c) A szótőhöz balról kapcsolódó affixum a prefixum, például
angol *unhappy* 'boldogtalan' < *happy* 'boldog', *unformatted* 'formázatlan' < *formatted* 'formált, formatált'

Ez az affixumtípus ritka az uráli nyelvekben. Néha mégis találunk prefixumokat, például:

(6) magyar *leg-* : *legnagyobb* (már amennyiben ez az alak a *nagyobb*-ból jön létre)
finn *epä-* (> *e-* 'tagadó ige' + *-pa/-pä* 'melléknévi igenév képző') *epävarma* 'bizonytalan' (*varma* 'biztos') (mások ezeket összetételnek tartják vö. 4.2.4.3.)
észt *eba-* : *ebatavaline* 'szokatlan' (*tavaline* 'szokásos')
nyenyec *wu-* : *weńi tu%* '**hiszen** nem jön' (*ńi tu%* nem jön')

(Tulajdonképpen az ige előtt álló igekötőt is prefixumnak tekinthetjük, bár ennek megítélése sem egységes, vö.: 4.2.5.)

Bizonyos nyelvekben, például a malájban gyakori a prefixum a képzésben is:

(7) maláj *darah* 'vér' > *berdarah* 'vérzik'
djaga 'őriz' > *pendjaga* 'őr'

A szuahéliben pedig általánosan a tőtől balra helyezkednek el a toldalékok:

(8) *nimekisoma*
ni -me -ki -soma
én-Perf -azt-olvas
'elolvastam'

ninajiosa
ni-na -ji -osa
én-PraesProgr-magaAkk-néz
'éppen nézem magamat'

(d) Az infixum a szótőbe, a szótő belsejébe illeszkedő affixum, például:

(9) török *sev-i-jorum* 'szeretek' – *sev-ma-jorum* 'nem szeretek'
jurok (Kalifornia) *sepolah* 'mező' ~ *se-ge-polah* 'mezők'
tagalok *sulat* 'írás' > *su-mu-lat* 'írni'

Az uráli nyelvekben rendkívüli jelenség az infixum. Annak tartják egyesek például az összetett ragok esetében a tőhöz legközelebb álló affixumot a nyenyecben. A lokatívusz és az ablatívusz *-kV-, -xV-* eleme ugyanis a többes számú lokatívuszi alakokban elválik a rag második tagjától:

(10) nyenyec *tū-xu-na* 'tűzben' ~ *tū-xu-'-na* 'tüzekben' (a -'- gégezárhang a többes szám jele)

(e) Az interfixum olyan affixum, amely két szabad morf összekötésére szolgál, pl. a német *Arbeit-s-plan* 'munkaterv' szóban az *-s-*, s talán ilyen a finnben az úgynevezett genitívuszos összetett szavakban az *-n-*: *talonmies* 'házmester' (tkp. 'ház'+'férfi'). Ennek az affixumfajtának a létét vitatják, maga a terminus sem általánosan elfogadott. Az említett elemeket közönséges genitívuszragnak tartják. Ebben az esetben persze kérdéses, hogy miképpen alkotható meg a szóösszetétel, hiszen egyik tagja ragozott, azaz morfológiailag zárt. (Vö. a tipikus inflexiós toldalékról mondottakat. Nehéz elképzelni, hogy egy toldalék – rag – egyszer tipikus, másszor nem tipikus inflexiós toldalékként viselkedik.)

(f) A cirkumfixum (vagy konfixum) olyan affixum, amely a szótőhöz jobbról és balról is kapcsolódik, azaz tkp. két részből áll, egy prefixumból és egy szuffixumból:

(11) magyar *legnagyobb* (már amennyiben ez az alak a *nagy*-ból jön létre)
csukcs *e-tejkew-ke it-ek* 'nem verekedni' ~ *tejkew* 'verekedni'
holland *berg* 'hegy' > *ge-berg-te* 'hegység' (**geberg, *bergte*)
vogel 'madár' > *gevogelte* 'baromfi, szárnyas' (**gevogel, *vogelte*)
raam 'keret' > *geraamte* 'váz' (**geraam, *raamte*)

(Megjegyzendő, hogy egyes vélemények szerint ez az affixumfajta megsérti az úgynevezett bináris elágazás elvét, amely szerint egy szóalakban egyszerre csak két morf kapcsolódhat össze, azaz *a, b* és *c* alkothatja a következő szerkezeteket: [ab]+[c] vagy [a]+[bc], de nem lehet [a]+[b]+[c]. Azonban ha ezekről a morfokról feltesszük, hogy a morf $[a_1]$- -$[a_2]$ alakú, akkor a tőhöz csak egy morf kapcsolódik: $[a_1]$+[b]+$[a_2]$, és így nem sérül a bináris elágazás elve.)

(g) Szuperfixumnak is nevezik a szupraszegmentális elemekből álló morfémát. Ilyen az angolban egyes esetekben a hangsúly, pl.:

(12) angol '*record* 'feljegyzés', de a *re'cord* 'feljegyez'

Szuperfixumnak tekinthetjük az intonációt is, például a magyarban az azonos szórendű kijelentő és eldöntendő kérdőmondat esetében.

(13) magyar *Tegnap elment a moziba.*
Tegnap elment a moziba?

(h) Az inkorporáló nyelvek esetében az affixumok állhatnak jobbról, balról vagy a szóalak belsejében is:

(14) csukcs *tämeyälevtäpäÛtärkän*
tä- meyä-levtä-päÛt - ärkän
Sg1-nagy-fej -fájdalom-Imperf
'Nagyon fáj a fejem.'

eszkimó *angyaghallangyugtuq*
angya- ghalla-ng- yug- tuq
csónak-Augm-szerez-Dezid-Sg3
'Szeretnék egy nagy csónakot szerezni.'

4.1.2. Szóképzés az uráli nyelvekben

4.1.2.1. Az uráli nyelvekben a szóképzés során a szuffixumok használata az általános. A szóképzés vizsgálatakor megállapítjuk, hogy

1) milyen irányú a szóképzés (azaz okoz-e szófajváltást vagy egyéb szintaktikai változásokat),
2) milyen a képző produktivitása (azaz termékeny-e a képző, és ha igen, milyen lexikai mezőben),
3) mi a képző alakja (azaz okoz-e a képző fonológiai változásokat, illetőleg mitől függ az egyes változatok megjelenése),
4) mi a képző funkciója (azaz mi a képző, illetve a képzett szó jelentése)

(1) A szóképzés – irányát tekintve – lehet
i. deverbális verbumképzés (ige > ige [V > V])
ii. deverbális nomenképzés (ige > névszó = főnév/melléknév/igenév [V > N, V > A, V > NV])
iii. denominális nomenképzés (névszó > névszó = főnév/melléknév/számnév [N > N, N> A, A> N, A > A, Num > Num])
iv. denominális verbumképzés (névszó > ige [N > V, A > V])
v. adverbiumképzés (határozószó; A > Adv)
vi. pronomen képzése (névmásképzés)

Sok képző több irányú képzésben is részt vehet. A magyar *halász* 'halász (foglalkozás)' és a *halász-* 'halászik, halászattal foglalkozik' szavakban egyaránt az *-Ász* képzőt találjuk. Az ilyen képzőket – szemben a csak egyirányú képzésben résztvevőkkel – független szuffixumnak tarthatjuk. A primer uráli képzőállomány jelentős része ebben az értelemben független képző: nincs éles határ a primer deverbális és a denominális képzők állománya között.

Egyes vélemények szerint csak azt tekinthetjük valódi képzésnek, amikor a morfológiai művelet következtében az alapszó szófaja megváltozik. E szerint az elképzelés szerint a szófajváltozást nem okozó képzések a ragozás (inflexió) kategóriájába tartoznak. Ebben a könyvben a hagyományos álláspont szerint képzésnek tekintünk minden olyan eljárást, amikor egy alapszóhoz járuló kötött

morf (affixum) az alapszó jelentésének módosulását okozza, bár esetleg nem változtatja meg annak szófaji besorolását.

A képzőket ezért talán érdemesebb a képzéssel létrejövő szó szintaktikai-szemantikai funkciója alapján csoportosítani. E szerint a felosztás szerint kétfajta képzőt találunk: transzformereket és modifikátorokat. A transzformerek mondattani kategóriát változtató képzéseket eredményeznek, a modifikátorok azonban nem változtatják meg a derivátum mondattani kategóriáját. Ez a felosztás azért látszik hasznosnak, mert mondattani kategóriaváltásra a névszók, illetve az igék csoportján (azaz főkategóriákon) belül is sor kerülhet. Amikor egy főnévből melléknevet, egy tranzitív igéből intranzitív igét képzünk, az új szónak megváltozik a mondattani szerepe. Ugyanez a helyzet, amikor egy VP-ből igeneves szerkezetet képzünk: a létrejött szerkezet továbbra is VP, csak a mondattani szerepe változik meg. Így tehát vannak főkategóriák között, illetve főkategórián belül szintaktikai szerepet változtató képzők (főkategóriáknak a névszókat, illetve az igéket tekintjük). Összefoglalva:

1. Névszót képző szuffixumok (nomenképzés)
1.1 Transzformerek
    a) Főkategóriák között változtató: V > Névszó [tipikus képző]
    b) Főkategórián belül változtató: N > A, A > N
1.2 Modifikátorok: N > N, A > A

2. Igét képző szuffixumok (verbumképzés)
2.1 Transzformerek
    a) Főkategóriák között változtató: Névszó > V [tipikus képző]
    b) Főkategórián belül változtató: $V_{in} > V_{tr}$, $V_{tr} > V_{in}$; VP > NV (!)
2.2 Modifikátorok: $V_{in} > V_{in}$, $V_{tr} > V_{tr}$

A deverbális igeképzőknek tehát három csoportja van, a fenti felosztás szerint:

- kauzatív, reflexív, passzív képzők (ezek a képzők az alany és az ige viszonyát változtatják meg, ezek a képzők tehát transzformerek, amelyek a főkategórián belül változtatnak szintaktikai szerepet)
- az igenév képzők, amelyek VP-kre vonatkoznak, és azok mondattani szerepét változtatják meg (ezekben a képzős VP szerkezete nem változik meg, mondattani szerepe viszont igen: egy másik VP bővítménye lesz, tehát ezek a képzők transzformerek)
- momentán, kontinuatív és frekvantatív képzők (ezek az alany és az ige viszonyát nem változtatják meg, ezek a képzők tehát modifikátorok)

4.1.2.2. A képző produktivitása azt jelenti, hogy a képzővel egy megadott minta szerint újabb képzett alakokat tudunk létrehozni. A produktivitásnak azonban vannak korlátai. Találunk ezek szerint olyan képzőket, amelyek

a) az adott szóosztály minden tövéhez kapcsolhatóak (pl. magyar *-ás/-és*, finn *-va/-vä*). Ezek a produktív képzők.

b) csak bizonyos szemantikai vagy morfológiai megkötésnek megfelelő elemeken produktívak. Ezek a korlátozottan produktív képzők.

Ilyen például az udmurt primer multiplikatív képző, amely *-l-* alakban csak az *-Ï-* tövű igékhez kapcsolódhat, az *-a-* tövűekhez a szekunder *-ľľa- (< -l- + -ja-)* képző járul ebben a szerepben:

(15) udmurt *miQQ-iz* 'el-elment' ~ *vera-ľľa-z* '(többször) mond' (**vera-l-iz*)

c) már nem hoznak létre új szavakat, például: magyar *-d*: *mond* (duratív), finn *-lis*: *saalis* 'zsákmány' < *saa-* 'kap'. Ezek az improduktív képzők. Az elavult képzők sokszor képzőbokrokba épülnek be, például: magyar *-dogál*.

Az egyes képzők produktivitása sok uráli nyelv esetében még tisztázatlan és kutatásokat igényel – beleértve a magyart is. Ezért erre a kérdésre a továbbiakban nem vagy csak bizonyos esetekben fogunk utalni.

4.1.2.3. A képzők alakjuk szerint lehetnek egy vagy több alakúak, azaz lehetnek allomorfjaik.

(16) számi *-"g- (*Nom *-")*
'cselekvés terméke, tárgya, illetve eszköze' [toldalék előtt a hosszabb alak, nominatívuszban a rövidebb használatos]

č#ll# (č#ll"g-) 'irat' > *čallet* 'ír'
muott" (muot't"g-) 'hó' < *muot'tet* 'havazik'
l#wl" (l#wl"g-) 'ének' < *lawl'ot* 'énekel'

4.1.2.4. Fentebb láttuk, hogy funkció szerint a képzők lehetnek egy- vagy többfunkciójúak. Az egyfunkciójú képző csak egyirányú képzésben vesz részt, míg a többfunkciójú képző a szófaj szempontjából közömbös: egyaránt képezhet igéből és névszóból is igét, illetve névszót. Azok a képzők, amelyek azonos alakban különböző szófajokat képeznek, homonim képzők.

Találunk olyan képzőket is, amelyek ugyan csak egyirányú képzésben vesznek részt, azaz ebben az értelemben egyfunkciójúak (pl. csak deverbális verbumokat képeznek), de az adott funkciójukban változatos szemantikájú igéket alkotnak, azaz poliszémikusak (az esetek jelentős részében ilyenkor a különböző jelentésnek oka lehet az alapszó jelentése, ez az ún. alapszóbesugárzás). Van olyan vélemény is, amely szerint a homonim képzők is eredetileg közös eredetre vezethetők vissza, azaz azok hominimitásának alapja tulajdonképpen a poliszémia.

Az uráli nyelvek sajátossága, hogy a képzők nagy részének több funkciója van (azaz több szóosztályon is képeznek új elemeket) és általában poliszémikusak (azaz egy szóosztályon belül is több jelentésük van). Példa lehet erre a **-j* képző finn származékainak bemutatása:

(17) **-j* (denominális igeképző) > fi. *-i, -o (< -oi), -oi-/öi*
kauzatív képző
leipo- 'kenyeret süt' < *leipä* 'kenyér'
'eszközzel végzett cselekvés'
haravoi- 'gereblyéz' < *harava* 'gereblye
melo- 'evez' < *mela* 'evező'
'ellát vmit vmivel'
seppelöi- 'koszorúz' < *seppelä* 'koszorú'
faktitív képző
pieni- 'kicsinnyé tesz, kicsinyít' < *pieni (pien-)* 'kicsi'
esszenciális funkció
isännöi- 'gazdaként kezel, intéz' < *isäntä* 'gazda'

4.1.3. Képzők az uráli nyelvekben

Az alábbiakban olyan, az PU korra rekonstruált képzőket mutatunk be, amelyeknek a mai magyar nyelvben van folytatása.

A képzők bemutatása előtt ki kell jelenteni itt is, hogy nem lehet fenntartani azt a véleményt, amely szerint a PU korban a névszói és az igei kategória nem vált szét (erről bővebben a 2. SZÓFAJOK fejezetben). Ha nem vált volna szét, akkor ugyanis nem lett volna szükség transzformerekre, azaz szófajváltoztató ige-, illetve névszóképzőkre. Valójában azt tapasztalhatjuk, hogy ugyanaz a formáns lehet egyszerre ige és névszóképző is, vö. például az előbb bemutatott képzővel, további példák: PU **-j*: finn *muisti* 'memória' < *muista-* 'emlékezik', illetve *muni-* 'tojik' < *muna* 'tojás (tárgy)'.

Azt is kijelenthetjük, hogy minden uráli nyelv gazdag képzőkben. Az uráli nyelvek képzőrendszerének történetének még nincs szisztematikus összehasonlítása, ahogy az egyes nyelvek képzéstörténetét sem írták még meg. S bár az egyes PU eredetű képzőknek a különböző mai uráli nyelvekben lehet más és más a funkciója, erre itt részletesen nem térünk ki.

4.1.3.1. Uráli eredetű névszóképzők

4.1.3.1.1. Denominális nomen képzők

PU **-cý*

Az eredetileg kicsinyítőképzőnek tartott képző ma sokféle funkciót tölt be az uráli nyelvekben.

Rokon nyelvi megfelelői például:

(18) hanti *loka-śi* ’gyűrű” (< *lok* ’ua.’)
komi *jur#-ç* ’párna’ (< *jur* ’fej’)
finn *kari-tsa* ’bárány’ (< nyj *kari* ’ua’)
vepsze *ema-c* ’nőstény’ (~ fi *emä* ’ua.’ és ’anya’)
nyeny *j£k-cʏ́* ’foltos nyakú kutya’ (< *j£k* ’nyak’)

Leggyakoribb alternánsa a magyarban az *-s (= -ś)*. Főnevet képez kicsinyítőképzőként: *Annus, kutyus,* illetve foglalkozásneveket: *órás, kőműves*. Melléknévképzőként is funkcionál: *zöldes, havas, halas, fenyves, hónapos*. A nyelvemlékekeben ismert *-cs* alakban is (*kövecs, gubacs, uracs, bogács*).

A képző mai magyar produktív alakja: *-Vs, -csA, -csi, -cskA*. Produktív képző, az *-Vs* alternáns főneveket, foglalkozásneveket (*szoftver-es*) és számjegynevet képez (*ezr-es*). Melléknévképzőként is produktív: *liter-es, arab-os*.

PU **-kk*
Eredetileg valószínűleg szintén kicsinyítőképző volt.
Rokon nyelvi megfelelői:

(19) hanti *pelä-k* ’fele vminek’ (~ magyar *fél*)
udmurt *nunӥ-ka* ’gyermekecske’ (< *nunӥ* ’gyermek’)
finn *vasi-kka* ’borjú’ (< *vasa* ’ua.’)
enyec *kuru-ke* ’holló’ (~ nganaszan *kula* ’ua.’)

A magyarban *-k* alakban volt ismert: *lélek* (finn *löyly*), *torok* (manysi *tor*), *fészek* (finn *pesä*), *ének* (finn *ääni*), *farok, törzsök, tövisk* (< *far, törzs, tövis*). Ez az allomorf ma már improduktív.

Ma a magyarban *-kA, -kÓ* alakban, és a *-cskA* alkotóelemeként azonosítható.

PU **-mp*
A képző eredeti funkciójának korábban a deminutív-augmentatív funkciót tartották. Rokon nyelvi folytatói hasonló funkcióban találhatók:

(20) finn *suure-mpi* ’nagyobb’ (< *suure-* ’nagy’)
karjalai *pitembi* ’hosszabb’
nyenyec *áarka-mpoj* ’elég nagy, nagyocska’ (< *áarka* ’nagy’)

Szembeállítást fejez ki például az ún. választó névmások esetében: finn *kumpi* ’melyik a kettő közül’, számi *ńub’be* (< **mū-mpA*) ’másik’, erza-mordvin *ombo* ’másik’.

A magyarban folytatója a középfok *-b* képzője (*kevesb, idősb, különb*). Ma a *-b ~ -bb* (*jobb, nagyobb*) produktív képző.

Kérdés, hogy e képző különböző funkcióit össze lehet-e kapcsolni? Azaz: a középfok képzője eredetét tekintve összefügg-e a választó névmással?

Hasonló jelenséggel találkozunk az indo-európai nyelvekben, ahol általánosan használatos egy *-ter* affixum.

Ez az affixum egyes indoeurópai nyelvekben névmásokon azonosítható:

(21) latin *uter* 'melyik a kettő közül?'
orosz *ko-to-ryj* 'melyik?'
gót *kwaṭar* 'id.'
litván *katrás* 'id.'
ném. *weder* ... *noch* 'sem ... sem'

A szanszkritban ez az elem a középfok képzője lett: *-tar*

(22) szankszrit *vērá-tar-a* 'inkább férfi, férfiasabb, férfibb'

Az indo-európai *-ter* affixumot megtaláljuk szembeállító funkcióban is:

(23) latin *citer* 'amaz'
inter 'belül, belső'
alter 'másik'

Mint látjuk, a finnugor nyelvekben is ez a funkciókettősség figyelhető meg. Az eredeti **-mp* mai alternánsa helyeket is megjelölhet, melyek szembeállítást fejeznek ki:

(24) finn *rannalla* 'parton' ~ *rannemmalla* 'még közelebb a parton'
mari *tembal* 'ez az oldal'
tumbal 'másik oldal'
számi *dobbe* 'ott', *dabbe* 'itt'

E szerint az elképzelés szerint a képző felépítése: **-mp-* < **-mV-* + **-pV*. A hipotézis szerint a képzőt alkotó mindkét elem névmástő volt eredetileg, s különböző deiktikus mezőket jelölhettek.

(25) **ku-m-pi*
*ki-ez-másik ='melyik, ez vagy egy másik'

A magyarázat problámája, hogy míg **m-* névmást számosat lehet találni az uráli nyelvekben, addig **p-* elemű névmást nem ismerünk. A következő adatokat hozzák fel egy korábbi **-p* elemű névmás bizonyítékaként:

(26) hanti *pä* 'másik'
mari *palna* 'máshol'
pak 'máshová'
udmurt *pallan* 'balkéz'
magyar *bal*

A képző eredeti elemeinek magyarázata tehát bizonytalan. Azt azonban mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy a képzővel eredetileg inkább szembeállítást, kiválasztást fejeztek ki, mint az adott tulajdonság fokának megkülönböztetését. (Az **mp* képző funkciójáról a melléknévfokozásban ld. a 2.5. részt.)

PU **-mt*
Eredeti funkciója a sorszámnevek képzése.
Rokon nyelvi megfelelései:

(27) komi *kujm-ed* 'harmadik'
udmurt *kuińm-eti* 'harmadik'
manys *èūrm-int-* 'harmadik' (< *èūrum* 'három')
finn *neljä-nte-* 'negyedik' (< *neljä* 'négy')
számi *goalmad* 'harmadik'
nyenyec *ńaèar-amdaj* 'harmadik' (< *ńaèar* 'három')
nganaszan *sidi-mtia* 'második' (< *siti* 'kettő')

A magyarban alakja *-d* (*harmadéves, negyedik*).

PU **-nt*
Eredetileg kicsinyítő és névképző.
Rokonnyelvi képviseletei:

(28) manys *sū-nt* 'nyílás, szád' (~ magyar *szá-d* [*száj*])
komi *sir-ed* 'gyantás' (< *sir 'gyanta'*)
finn *emä-ntä* 'gazdaasszony' (< finn *emä* 'anya')
finn *vihanta* 'zöld, üde' (< *viha* méreg, düh)
szelkup *qÉta-nti* 'beteg' (<*qÉty* 'beteg')

A magyarban *-d ~-di, -du* alakban (*Levedi, urodum, fyodum, Árpád, Mogyoród, Agárd, Szántód, apród, gyengéd, szád* 'hegyszorosnak stb. kezdete; üreg, üreges tárgy nyílása', *kicsid*). Improduktív képző.

PU **- ák*
A képző eredetileg kicsinyítő képző.
Rokon nyelvi megfelelői:

(29) finn *kara-nka* 'vízirigó'
kuusa-nka 'szajkó'
auri-nko 'nap'

nganaszan *tomu-nku* (< *tomu*) 'egérke'
ďaáur-aáku (<*ďaáur*) 'kis tundra'

enyec *koki-ggo* (< *koki*) 'zöld'

komi *pӥrӥ-g* 'darabka' (~ udm *pӥrӥ* 'darab').

A régiségben a magyarban a *-g* kicsinyítő képző volt: *balog, jog* (< *jó*), *kéreg* (Páriz Pápainál például: agy-*kér*, has-*kér*), *keszeg* (~ finn *keso*), *lovag* > *ló, lov-*.

PU **-śӯ*

E képző eredetileg szintén deminutív funkciójú volt, de egyéb szerepekben is megtalálható volt.

Rokon nyelvi megfelelői az eredeti *-ś* alakban maradtak meg:

(30) komi *vӥr-eśӯ* véres' (<*vӥr* 'vér')
udmurt *iz-eśӯ* köves' (<*iz* 'kő')
mordvin nyelvjárási *rive-ś* 'róka' (~ finn *repo* 'ua.')

A magyarban egykor *-sz* (= *-s*), vö.: *tavasz, ravasz* alakú volt. Ma improduktív képző.

A közismert *–Ász* alternánsa használatos napjainkban is.

4.1.3.1.2. Deverbális nomenképzők

PU **-k*

Eredileg igenévképző. A rokonnnyelvi megfelelő:

(31) finn *puhe* < **puhek* 'beszéd' (< *puhu-* 'beszél') [kapcsolatban áll ez a finn *-k* a denominális **-k*-val]

A magyarban a folyamatos melléknévi igenév képzőjének *-Ó* elemében található (*men-* > *menő, lak-* > *lakó*). Az eredeti **-k* képző spirantizálódott (> **-γ*), majd vokalizálódott és a megelőző tőséghangzóval diftongust alkotott. Ez a diftongus vált aztán a ma is ismert szóvégi hosszú magánhangzóvá (a mai magyar *-Ó* elemének felmerült az összefüggése a PU**-p*-vel is. Valószínűleg mindkét particípiumképző nyoma őrződött meg a mai alakokban).

PU **-kk*

A fentebb denominális nomenképzőként megismert képző igékből is képzett névszókat. Rokon nyelvi megfelelői:

(32) finn *pysäkki* 'megállóhely' (< *pysy-* 'marad')
menekki 'kelendőség, siker' (< *mene-* 'megy')
észt *söök* 'étel' (< *söö-* 'eszik')
mari *βonć-ak* 'gázló' (<*βonća-* 'átmegy, átkel')
mordvin nyelvjárási *eɾak* 'élő' (<*eɾa-* 'él')
nyenyec *śŧjek* 'hazug' (< *śŧje-* 'hazudik')

A magyarban *-k* alakban található (*szakadék, maradék, hasadék, rejtek*). A képzett szavak nomen acti (*szakadék*) és nomen instrumentalis (*játék, boríték*) jelentésűek. Improduktív képző.

PU **-m*

Ez a névszóképző minden uráli nyelvben megtalálható. A képzővel létrejött származékok általában nomen actik és nomen actionisok. Participiumképzőként általában a befejezett cselekvést kifejező melléknévi igenév képzője.

A permi nyelvekben *-m* alakban találjuk: udmurt *mÏne-m* (> *mÏnÏ-* 'menni') és komi *vel'dć'm* 'tanulás' (> *vel'dćÏ-*'tanul') és három funkcióban: '(aki) ment', 'menés', és ezt az elemet találjuk a II. múlt idő alakjaiban is.

A manysiban is hasonlóképpen: *tot^{u}m s#lite* 'hozott rénszarvas' < *toti* 'hoz', *#ry^{u}m #rye* 'énekelt éneke' < *#ryi* 'énekel'.

A magyarban elhomályosult képzésekben mutatható ki: *álom, födém, villám, vidám.*

PU **-n*

Eredeti funkciója nomen actionis képzése volt. Rokon nyelvi megfelelői:

(33) manysi *min-ne* 'menő'; 'menés' (< *min-* 'megy')
pusmaltan-kol 'kórház, gyógyító ház' (*pusmalti-* 'gyógyít')
komi *ńimala-n* 'híres' (< *ńimala-* 'hív, nevez')
*ted-**n**Ï* 'tudni' (*ted-* 'tud')
udmurt *mÏÇÜ-**n**Ï* 'menni' (< *mÏnÏ-* 'megy')
finn *men-**n**yt* 'ment' (< *men-* 'megy', itt a *-nyt* 2. partitívusz *-n-* elemében található)

A magyarban a főnévi igenév *-ni* képzőjében (*menni*) található meg (*-ni* < **-n* igenévképző + latívuszrag). Egyes vélemények szerint az *-n* elemű igeragokban is ez az **-n* található meg: *-n(Ak)*: *menje-n, men-nek,* nyj *ő mene-n*. Ebben az esetben inkább a mozzanatos *-n* képző raggá válásával van dolgunk.

PU *-*ŋk*

Ezen ősi képző a mai magyarban improduktív, a régiségben *-g* alakban fordult elő, nomen agentis vagy nomen actionis szerepben (*világ* < *villan*, *virág* < *virul, csillag* < *csillan*). Ezt a -g képzőt találjuk a gyakori *-ateg/-eteg* képző második elemében: *reszketeg, viszketeg*; *zuhatag, sivatag*.

Rokonnyelvi megfelelőit megtaláljuk a permiben és a finnben. Ezekben a nyelvekben általában cselekvést jelölnek.

A permi nyelvekben alakja *-g* (számos allomorffal): komi *jirm'-g* 'remegés' < *jirmÏnÏ* 'fázik'.

A manysiban az infinitívusz képzőjében találjuk: *totuŋkwe* 'vinni', *minuŋkwe* 'menni', *tolmaślaŋkwe* 'tolmácsolni'. Van olyan vélemény is, amely a manysi ezen infinitívusz képzőjét szekunder alaknak tartja.

PU *-*p*

Eredetileg igenévképző.

Rokonnyelvi megfelelőit ki tudjuk mutatni a manysiból, a finnből (*syö-vä* 'evő', *syö-pä* 'rák (betegség)'. A manysiban a képző eredeti szerepe elhomályosult. Sok olyan szó alakult e képzővel, amely a cselekvőt vagy a cselekvés tárgyát, illetve eredményét fejezik ki (*j#nχep* 'hold' < *j#nχ-* 'körüljár, forog', *χańśtep* 'tanítás' < *χańśti* 'tanít' *šaŋwaltep* 'hárfa' < *šaŋwalti* '(húrt) penget).

A magyarban a határozói igenév (gerundium) képzőjében található: *men-ve* ~ *men-vén*, *tud-va* ~ *tudván* (a PU **-p* képző a mai képző *-v-* elemével azonosítható, a magánhangzó egy eredeti latívuszi ragra utal, az *-n* lokatívuszi rag lehetett).

Egyes vélemények szerint a magyar folyamatos melléknévi igenév képzőjében e képző nyomát is megtalálhatjuk.

4.1.3.2. Uráli eredetű igeképzők

Az igeképzés esetében nem térünk ki részletesen a képzők funkciójára. Ennek oka, hogy az egyes képzők az uráli nyelvekben számtalan különböző funkciót töltenek be. Legtöbbször a képző mind a deverbális, mind a denominális igeképzésben részt vesz. Az igeképzők funkciói jóval számosabbak, mint a névszóképzőké.

PU *-*j*

(34) számi *-it* (*-ije-*): *mur'rit* 'fát vág' < *murrâ* 'fa'
čuw'git 'megvilágít' < *čuow'gâ* 'fény'
-at (*-aje-*): *roađđat* 'pirosodik' < *roađđe* 'pirosság'
udmurt *pusjЇnЇ* 'jelöl, jellel ellát' < *pus* 'jel',
moksa *vaŕajams* 'lyukacsos lesz' < *vaŕa* 'lyuk'
alәjams 'tojik' < *al* 'tojás'
nyenyec *ŋamsaj#ś* 'húsnak szaglik' < *ŋamsa* 'hús'
χalajaś 'halnak szaglik' < *χala* 'hal'
χarasinjaś 'kerozin szagú' < *χarasin* 'kerozin'

PU **kt*

A magyarban e képző folytatója az *-ít* képző. A változás: **-kt-* > ősmagyar **-χt-* > *-jt-* > *-ét, -ít*.

(35) magyar *tanít, taszít* ~ nyj *tanajt, taszajt*
manysi *χaniśtaχt-* 'tanul' ~ *χaniśt-* 'tanít' (a manysiban mediális képzőként)
udmurt *valekt-* 'oktat, magyaráz' ~ *vala-* 'ért'
mari *näläkt-* 'nyelet' ~ *nel-* 'nyel'

PU *-*l*

Általánosan használt igésítő képző és gyakorító képző (ebben a funkciójában a magyarban elavult).

(36) magyar *szó-l, pap-ol, kaszá-l, ének-el; met-él, dob-ál*
manysi *āmpəl* 'szid' < *āmp* 'kutya'
hanti *kat-l-* 'megkötöz' < *kat* 'kéz'
udmurt *vɪt-al-* 'álmodik' < *vɪt* 'álom'
vetlӦ-lӦ- 'járkál' < *vetlӦ-* 'jár'
finn *laula-* 'énekel' ~ *laulele-* 'énekel (többször)'
j*uokse-* 'fut' ~ *juoksentele-* 'futkos'
nyenyec *ńe-le* 'nősül' < *ńe* 'nő'

PU **-m*
Eredeti transzlatív képző.

(37) nyenyec *pir-#m-c* 'magasnak lenni' < *pir* 'magasság'
nganaszan *babim-* 'vad rénszarvassá válik' < *bahi* 'vad rénszarvas' >
taa" *babi* *-m* *-tä"itä".*
rénszarvas-Pl vad rénszarvas-Vtrl-Vimp-Kpert-Pl3
'Ezek a rénszarvasok elvadultak.'

PU **-nt*
Gyakorító képző (a magyarban elavult).

(38) magyar *mond, marad, fárad*
finn j*uokse-* 'fut ~ *juoksentele-* 'futkos'

PU **-ś*
E képző reflexe a mai magyarban az *-sz,-Ász* gyakorító képző: *met-sz, ú-sz-ik, szagl-ász, kotor-ász*. Ez a képző található meg a magyar -sz-szel bővülő -v-tövű igékben is: *te-sz, ve-sz, e-sz-ik, i-sz-ik*. A gyarkorítóképző duratív jelentésárnyalata lehetett az alapja, hogy e képző a magyarban ezen igetípus esetében a jelen idő kifejezésére szolgálhatott. Megfelelői a manysiban és a hantiban is megtalálhatók.

(39) manysi *jontäs* 'varrogat' ~ *jont-*'varr'
hanti *seŋks-* 'csapkod' ~ *seŋk-* 'üt'

PU **-t*
Ez a képző az uráli nyelvekben általánosan használt igésítő képző, továbbá deverbális kauzatív képző (gyakorító szerepe is volt: magyar *tépá-z*):

(40) magyar *kínoz, sóz, bors-oz, ezüst-öz; fő-z*
finn *eväs-tä-* 'élelemmel ellát' < *eväs* 'élelem'
tie-tä- 'tud' < *tie*'út'
nousta-'felállít' > *nouse-* 'feláll'
számi *jiednâdit* 'kiejt, hangot ad' < *jiednâ* 'hang'
dallodit 'gazdálkodik' < *dallo* 'ház, farm, gazdaság'

erza-mordvin *onkstams* ’mér, megmér’ < *onks* ’mérleg’
ľemďems ’nevez, hív’ < *ľem* ’név’
udmurt *juat-* ’kérdeztet’ < *jua-* ’kérdez’
manysii *lil-t-* ’lélegzik’ < *lili* ’lélek’
hanti *ājəm-t-* ’enyvez’ < *ājəm* ’enyv’
nyenyec *māl-tā-* ’befejez, végez’ < *māl* ’vég’
ŋo-t#-ś ’színez’ < *ŋo* ’piros agyag, szín’

PU -**tt*

A magyar faktitív/kauzatív és mozzanatos képzőt ebben az alakban rekonstruálják. A képző összetartozása a nem geminált **-t* képzővel vita tárgyát képezi. A mozzanatos képzőfunkció a magyarban már régen alavult (*teremt, hint, önt, ont*), gyakorító funkcióban testesebb, a tőséghangzóból származó előhangzós, illetve reduplikált alakja ismert: *-At, -tAt* (*forgat, hivat, mondat*)

PU **w*

Az uráli nyelvek egy részében kialakult a passzív igenem. Ennek képzője általában olyan elem, amely korábban más funciót töltött be. Általában mediálisokat (hagyományos terminológiával: visszaható igéket) képeztek korábban, vagy műveltető képzők voltak.

A manysi passzívum *-w-* formánsa is egy ilyen mediumokat képző elemnek a nyoma. Ugyanez az elem lappang a magyar *-Ul* (*mer-ül, ford-ul* [vö. *ford-ít*]) és *-dUl* képzőben is (*csor-dul*). Ezt az elemet tartalmazzák képzőbokrok is (*-Ódik, -kÓdik*).

A finn *-U* mediális képző is ennek az elemnek a reflexe: *kuulu-* ’hallatszik’ ~ *kuule-* ’hall’.

4.1.4 A képzők keletkezésének egy módja: névszóból keletkező elvont főnévképzők

A szóösszetételek esetében a gyakran előforduló utótagok sajátos jelentést kaphatnak és idővel képzővé válhatnak. A magyarban erre a *-sÁg* képző hozható fel példának. Az uráli nyelvek közül a mordvin szolgál jó példákkal.

(41) mordvin *či* ’nap’ > *- či* ’-kor’

A *śireči* ‘öregkor’, *ejkakšči* ‘gyermekkor’ kifejezésekben még összetételekben találjuk meg, az összetételek jelentése tkp. ’öreg(ség) nap’, ’gyermek(ség) nap’. Az *araśči* ’szegénység’ szóban azonban már képző funkcióban találkozunk vele, ugyanis az előtag ebben az esetben ige.

(42) mordvin *pel* ’fél’ (fi. *puoli*)
śimemapel ‘ital’ (’ivó’ + ’rész, fél’), *jarsamopel* ’étel’

Irodalom

A. Kövesi Magda: *A permi nyelvek ősi képzői.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

György József: *Die Verbildungslehre des Uralischen.* Tartu, 1934.

Hajdú Péter: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest, 1991.

Kiss Jenő: *Studien zur Wortbildung und Etymologie der finnisch-ugrischen Sprachen*. Aus dem Ungarischen übers. v. Hans-Hermann Bartens. [Hrsg.] (Universitas Szegediensis de Attila József Nominata). Szeged, 1976, 111.

Kneisl, Marianne: *Die Verbalbildung im Syrjänischen*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanes. 1978, 151 p.

Lazar, Oscar: *The formation of abstract nouns in the Uralic languages*, Uppsala, Almqvist och Wiksell, 1975.

Laakso, Johanna: On verbalizing nouns in Uralic. *FUF* 54/3 (1997) 267-304.

Lehtinen, Tapani: *Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia*. Helsinki, 1979.

Mészáros Edit: Erza-mordvin deverbális igeképzők. *NyK* 88 (1986), Budapest, 89–117.

Mikola Tibor: Abstraktisubstantiivien muodostaminen suomalais-ugrilaisissa kielissä. *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii16. 5. 1998. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 228. Toim./ed. Riho Grünthal & Johanna Laakso, 1998.

Wagner-Nagy Beáta: *Chrestomathia Nganasanica. = SUA, Supplementum 10.* Szerk.: Wagner-Nagy Beáta, Szeged–Budapest 2002.

4.2. Szóösszetételek

A szóösszetétel a szóképzés mellett az a szóalkotási mód, amelynek során két vagy több szóalak (előtag és utótag) összekapcsolásával új szóegyedet (szótári szót, lexémát) hozunk létre.

Az összetett szavak nagy részében a két tag között szintaktikai viszony mutatható ki. Az összetételek a komponensek közötti szintaktikai viszonyt tekintve két nagy csoportra oszlanak: mellérendelőkre és alárendelőkre.

4.2.1. Kritériumok a szóösszetételeknek a szószerkezetektől való elhatárolására

1. Az összetett szó elkülönülhet a szószerkezettől jelentéstanilag. Ilyenkor az összetett szó jelentése más, mint a két tag jelentésének összege, annál speciálisabb. Például:

(1) manysi *mań-uj* 'szúnyog' (tkp. kicsi + állat)
wit-uj 'vidra' (tkp. víz + állat)
erza-mordvin *ińeved'* 'tenger, óceán' (tkp. nagy + víz)
lambamosal 'timsó' (tkp. édes + só)
finn *talonpoika* 'paraszt' (tkp. házi + fiú)
maailma 'világ' (tkp. föld + levegő)

2. Az összetett szó a szószerkezettől alaktanilag is elkülönülhet: az előtag más formájú, mint az önálló szó. Például:

(2) angol *holiday* 'ünnep' (vö. *holy* 'szent')
erza-mordvin *śel'ved'* 'könny' (*śel'me* 'szem' + *ved'* 'víz')
finn *seitsenvuotias* 'hétéves' (*seitsemän* 'hét' + *vuotias* 'éves')

3. Az összetett szavak grammatikai szerkesztése eltérhet a szószerkezet nyelvtani szerkesztésétől. Például:

(3) magyar *favágó* (jelöletlen a tárgy, a szószerkezetben ilyen nem lehetséges)
ablaküveg (a birtokos jelzős szerkezet más)
német *Rotwein* 'vörösbor' (a szószerkezetben a melléknévi jelző ragozandó, *roter* lenne)

4. A szóösszetételt eltérő hangsúlyviszonyok jellemezhetik: a gyakran ismétlődő szószerkezetek önállósultak közös hangsúllyal ejtett összetétellé. Például:

(4) angol *black bird* 'fekete madár' → *blackbird* 'feketerigó'
magyar *jóvá tétel* → *jóvátétel*
finn *korkea koulu* 'magas iskola' → *korkeakoulu* 'főiskola'

Az összetett szóvá válást gyakran a jelentés specializálódása is kíséri, tehát a szószerkezet és a szóösszetétel nemcsak a hangsúlyviszonyok szempontjából, hanem jelentéstani szempontból is elkülöníthető egymástól.

5. A bővíthetőség szempontjából is elkülönül egymástól a szószerkezet és a szóösszetétel. A jelzős szerkezetek és a jelzői összetételek elkülönítése a legnehezebb. Ha a két szó kapcsolata bővíthető, akkor szószerkezetről, ha nem bővíthető, akkor szóösszetételről van szó:

(5) magyar *vörösbegy* (**nagyon vörös begy*, de *vörös haj* → *nagyon vörös haj*)
udmurt *škola sad* 'iskolakert' (*vil škola sad* 'új iskolakert' és nem 'az új iskola kertje')

4.2.2. Az összetett szavak osztályozásának szempontjai

Hagyományosan az előtag és az utótag közötti szintaktikai viszony alapján osztályozzuk az összetett szavakat. Eszerint alá- és mellérendelő összetételekről beszélhetünk.

Egy másik osztályozási szempont azt veszi figyelembe, hogy az összetétel és az utótag fajtája azonos-e. Ennek alapján megkülönböztetünk:

- endocentrikus összetételt, amelyben az egész összetétel ugyanabba a fajtába (speciesbe) tartozik, mint az utótag (például az ang. *blackbird* 'feketerigó' ugyanaz a species, mint a *bird* 'madár'), valamint
- exocentrikus összetételt, amelyben az összetétel más fajtájú mint az utótagja.

Az exocentrikus összetételek leggyakoribb fajtája a bahuvrihi típusú összetétel. A terminus óindiai szó. A bahuvrihi jellegzetes finnugor összetételi típus. Ebben az összetételi típusban főnév főnévvel vagy melléknév, illetve számnév főnévvel kapcsolódik úgy, hogy az előtag meghatározója az utótagnak, és az összetétel melléknévi jelentésű. Az utótag tehát mindig főnév, de az összetétel melléknévi értékű, azaz az összetétel maga más fajtába tartozik, mint az utótagja. A magyar nyelvben kevés ilyen összetétel található: pl. *nyakigláb (ember), épkézláb (férfi), violaszín (pecsét)*. Főleg a növény- és állatnevek körében, illetve a szlengben fordul elő gyakrabban ez a típus: pl. *vörösbegy, egérfarkfű, ökörnyelvfű, varjúlábfű; fafej, tökfej, lángész, kékharisnya.* Ugyanakkor egyes rokon nyelvekre igen jellemző ez az összetételi típus (l. lentebb).

4.2.3. Uráli szóösszetételek

Az uráli nyelvekben kevés olyan összetett szó van, amelynek komponensei etimológiailag azonosak lennének a rokon nyelvekben. Vannak azonban olyan összetételtípusok, amelyek általánosan jellemzőek az uráli nyelvekre, ezért meglétüket az alapnyelvre is feltételezhetjük.

4.2.3.1. A mellérendelő (kopulatív) összetételek egyik sajátos típusa, az ún. összefoglaló (szummatív) összetétel az uráli nyelvekre jellemző, ez a típus az indoeurópai nyelvekben ismeretlen. Az összefoglaló összetételek elő- és utótagja a megnevezett fogalom két jellemző, olykor ellentétes részére utal, az összetétel pedig többnyire gyűjtőfogalmat jelöl.

A mai magyar nyelvben az ősi összefoglaló összetételek kompozicionális jellege általában már nem érezhető, csak történeti elemzéssel mutatható ki. Például a magyar *orca ~ arc* főnév az *orr* és a *száj* szavak összekapcsolódásával keletkezett, az *ember* pedig az *em* 'nő' jelentésű előtag (vö. *eme, emse* 'nőstény', vö. még *emlő*) valamint a *bër* 'férfi' jelentésű utótag (ez utóbbi a *férj* szóban meglévő *fér* változata) kapcsolata. De vannak a mai nyelvérzék számára jól elemezhető összefoglaló összetételeink is: pl. *szántóvető* (= földműves), *ad-vesz* (= kereskedik), *tesz-vesz* (= tevékenykedik), *fúr-farag* (= asztalosmunkát végez).

Rokon nyelveinkben is számos példát találhatunk erre az összetételi típusra:

(6) manysi *ńol-sam* 'arc' (tkp. orr + szem)
nē-χum 'házaspár' (tkp. nő + férfi)
āγi-piγ 'gyermek' (tkp. fiú + lány)
hanti *ńot-sem* 'arc' (tkp. orr + szem)
waj-χul 'élelem' (tkp. vad + hal)
tal-luŋ 'év' (tkp. tél + nyár)
komi *nÏr-vom* 'arc' (tkp. orr + száj)
nÏl-pi 'gyermek' (tkp. fiú + lány)
paśkӀm 'ruha' (tkp. bunda + csizma)
udmurt *Ïm- nÏr* 'arc' (tkp. száj + orr)
siľ-vir 'test' (tkp. hús + vér)
mari *iza- šoľo* 'testvér 'fiútestvérek' (tkp. báty + öcs)
kock&š-jü&š 'táplálék' (tkp. élelem + ital)
erza-mordvin *jamt-kašat* 'ennivaló, étel' (tkp. leves + Pl + kása + Pl)
andoms-śimďems 'megvendégel' (tkp. megetet + megitat)
finn *maailma* 'világ' (tkp. föld + levegő)
kyntäjä-kylväjä 'szántóvető'
észt *suud-silmad* 'arc' (tkp. száj + Pl +szem + Pl)
luu-liha 'test' (tkp. csont + hús)

4.2.3.2. A mellérendelő összetételek másik típusa, az ún. magyarázó vagy tautológiás összetétel, amelynek komponensei vagy szinonimái, vagy antonimái egymásnak, és az összetételnek többnyire fokozó értékű jelentése van. Az elő- és az utótag szinonimikus viszonyban áll egymással a magyar *hírnév* (= dicsőség), *búbánat* (= szomorúság), *tűzvész* főnevekben, míg a *jár-kel, jön-megy* igékben, a *boldog-boldogtalan* (= mindenki) főnévben antonimikus a tagok viszonya.

A magyarázó összetételi típus más finnugor nyelvekben is jellemző:

(7) hanti *taj-unt* 'erdő-vadon'
ńaχ-kaš 'vígság' (tkp. nevetés + kedv)

komi *iz-ki* 'malomkő' (tkp. kő + kő)
gujama 'pince' (tkp. gödör + gödör)
udmurt *šudbur* 'boldogság' (tkp. boldogság + jó)
todÏnÏ-valanÏ 'tud' (tkp. tud + ért)
mari *püerγe* 'fiú' (tkp. fiú + fiú)
šortaš-orjγäraš 'kesereg' (tkp. sír + bánkódik)
erza-mordvin *jalgat-ojat* 'társak' (tkp. barát + Pl + társ + Pl)
javoms-śezems 'elválik' (tkp. elválik + elszakad)
finn *kyykärme* 'kígyó' (tkp. kígyó + kígyó)

4.2.3.3. Az alárendelő összetételek közül a bahuvrihi típusú összetételek jellemzőek az uráli nyelvek többségére. Például:

(8) manysi *jāŋk-pūnk* 'ősz hajú' (tkp. jég + fej)
hanti *sorńi-sem* 'arany szemű' (tkp. arany + szem)
komi *kÏr-nÏr* 'nagy orrú' (tkp. hegy + orr)
udmurt *pal-śin* 'félszemű' (tkp. fél + szem)
erza-mordvin *śijapej (ťejťeŕ)* 'ezüst fogú (lány)' (tkp. ezüst + fog (lány))'
kuvaka keľ (lomań) 'hosszú nyelvű (ember)' (tkp. hosszú + nyelv (ember))'
finn *puupää* 'fafejű' (tkp. fa + fej)
punaposki 'piros képű' (tkp. piros + arc)
harmaapää 'ősz hajú' (tkp. szürke + fej)

4.2.3.4. A determinatív (jelzős) alárendelő összetételek minden uráli nyelvben megtalálhatók. Például:

(9) udmurt *p1śkÏľ* 'tífusz, láz' (tkp. forró + betegség)
mari *kuγorno* 'országút' (tkp. nagy + út)
erza-mordvin *seńbŕa* 'búzavirág' (tkp. kék + fej)
finn *jalokivi* 'drágakő' (tkp. nemes, derék, jeles + kő)

4.2.3.5. Csak az ugor nyelvekben fordul elő egy olyan alárendelő összetételi típus, amelyben az előtag birtokos személyraggal ellátott főnév, az utótag pedig melléknév vagy melléknévi igenév:

(10) magyar *felemás, agyafúrt, ügyefogyott, hasznavehetetlen, végeláthatatlan.*

4.2.4. Szóösszetételek egyes uráli nyelvekben

4.2.4.1. A vogul szóösszetételek

A mellérendelő összetételek közül a vogulban gyakori az összefoglaló összetételi típus. Például:

(11) manysi *ńol-sam* 'arc' (tkp. orr + szem)
nē-χum 'házaspár' (tkp. nő + férfi)
āγi-piγ 'gyermek' (tkp. fiú + lány)
tēp-pasen 'lakoma' (tkp. étel + asztal)

A vogul alárendelő szóösszetételek jellemző típusai:

1. Birtokos jelzős összetétel: általában az utótag veszi fel a birtokos személyragot, ellentétben a magyar nyelvvel, amelyben a birtokos személyrag gyakran az előtaghoz járul, és ebben az esetben az előtag és az utótag szétválik. Például:

(12) manysi *sirej-nal* 'kardnyél'
sirej-naläm 'kardom nyele' (tkp. kard + nyél + PxSg1)
jū-pū 'testvér'
jū-pūm 'testvérem (atyám fia)' (tkp. atya + fiú + PxSg1)

2. A *pāl* 'fél' és a *tayӇl* 'tele' utótaggal alkotott összetételek:

(13) manysi *sapäk- pāl* 'félcsizma' (tkp. csizma + fél)
uš-tayӇl 'egész város' (tkp. város + tele)

3. Gyakran jelöletlenek a hely- és időviszonyt kifejező összetételek. Például:

(14) manysi *wit-χul* 'vízi hal' (tkp. víz + hal)
tur-χul 'tavi hal' (tkp. tó + hal)
wit-uj 'vidra' (tkp. víz + állat)
wōr-uj 'erdei állat, vadállat' (tkp. erdő + álat)

4. Gyakoriak a célhatározói jellegű jelöletlen összetételek. Például:

(15) manysi *naj-jiw* 'tűzre való fa, tűzi fa' (tkp. tűz + fa).

5. Bahuvrihi-összetételek:

(16) manysi *jāŋk-pūnk* 'ősz hajú' (tkp. fehér + fej)
sam-pāl 'félszemű' (tkp. szem + fél)
kāt-pāl 'félkezű' (tkp. kéz + fél)
āŋχä-sip 'hófajd nyakú' (tkp. hófajd + nyak)

4.2.4.2. A mordvin szóösszetételek

A mordvin mellérendelő összetett szavak keletkezhetnek szóismétléssel. Például:

(17) erza-mordvin *meźe-meźe* 'valami'
vijev-vijev 'erős'
ašťems-ašťems 'van, áll'

A mordvin mellérendelő összetett szavak állhatnak szinonim vagy antonim jelentésű tagokból. Rokon értelmű a tagok viszonya az alábbi mellérendelő összetett szavakban:

(18) erza-mordvin *ľeťke-načko* 'nyirkos-nedves'
jalgat-ojat 'társak' (tkp. barát + Pl + társ + Pl)
eŕams-ašťems 'él-éldegél' (tkp. él-van)
ťŕića-kastića 'nevelő' (tkp. nevelő-növesztő)

Antonim jelentésű tagokból keletkeztek például a következő összetett szavak:

(19) erza-mordvin *oršams-kaŕśems* 'öltözködik, öltöztet' (tkp. ruhát vesz + cipőt húz)
sokića-viďića ' paraszt, szántóvető'
ťese-toso 'itt-ott'

A mellérendelő összetételek sajátos típusa az, amelyben mindkét tag többesjellel van ellátva. Az ilyen összetett szó nem feltétlenül plurálisi jelentésű, ezekben a többesjel a két elem összekapcsolására, az egyenrangú elemekből álló mellérendelés kifejezésére szolgál (vö. erről még a 2.2. részben). Például:

(20) erza-mordvin *jamt-kašat* 'ennivaló, étel' (tkp. leves + Pl + kása + Pl)
ťeťat-avat 'szülők' (tkp. apa + Pl + anya + Pl)
aťat-babat 'házastársak, házaspár' (tkp. apó + Pl + anyó + Pl)
paťat-jalakst 'testvér' (tkp. növér + Pl + öcs + Pl)
ovtot-veŕgizt 'vadállat' (tkp. medve + Pl + farkas + Pl)

A fentebb említett bahuvrihi összetételi típus is gyakori a mordvinban. Például:

(21) erza-mordvin *ašo pŕa ťejťeŕ* 'szőke hajú lány' (tkp. szőke + fej + lány)
kive śeľme numolo 'hályogos szemű nyúl' (tkp. ón + szem + nyúl)
čevťe śeďej ava 'lágy szívű anya' (tkp. lágy + szív + anya)

Az alárendelő összetett szavak közül az egyik leggyakoribb a birtokosjelzős összetétel (22). Az alárendelő összetételekben az utótag kezdő mássalhangzója zöngésség tekintetében hasonul az előtag utolsó mássalhangzójához (23). Gyakran megfigyelhető egyéb alaktani változás is: az elő- vagy az utótag csonkulása (24).

(22) erza-mordvin *čivaldo* 'napfény'
kojmeńeď 'lapátnyél'

(23) erza-mordvin *vajgeľbe (vajgeľ + pe)* 'kilométer' (tkp. hang + vég)

(24) erza-mordvin *modamaŕ (moda + umaŕ)* 'burgonya' (tkp. föld + bogyó)
śeľveď (śeľme + veď) 'könny' (tkp. szem + víz)
tuľevks (tuvo +ľevks) 'malac' (tkp. disznó + fióka, kölyök)

Az alárendelő összetett szavak másik leggyakoribb típusa a minőségjelzős összetétel összetétel (25). A minőségjelzős összetételek esetében is gyakori a zöngésség szerinti részleges hasonulás, valamint az összetételi elő- vagy utótag csonkulása (26).

(25) erza-mordvin *ińeveď* 'tenger, óceán' (tkp. nagy + víz)
lambamosal 'timsó' (tkp. édes + só)
ponasuŕe 'gyapjúfonál'
ťeči 'ma' (tkp. ez + nap)

(26) erza-mordvin *seńbŕa (seń + pŕa)* 'búzavirág' (tkp. kék + fej)'
veďgev (veď + kev) 'malomkő' (tkp. víz/vízi + kő)
pokšťa (pokš + aťa) 'nagyapa' (tkp. nagy + apó)

4.2.4.3. A finn szóösszetételek

A finn nyelv rendkívül kedveli ezt a szóalkotási módot. A finn összetett szavak olykor csak szószerkezettel fordíthatók magyarra. Például:

(27) finn *viikonpäivät* 'a hét napjai'
naapurimaat 'szomszédos országok'
syntymäpäiväonnittelukortti 'születésnapi üdvözlőlap'

Az összetétel tagjainak utolsó és első hangjai nem olvadnak össze diftongussá (28). Azonos minőségű magánhangzóknak az összetételhatáron való találkozása esetén sem keletkezik hosszú magánhangzó; ekkor a finn helyesírás kötőjelet alkalmaz (29):

(28) finn *alaikäinen* 'kiskorú'
epäitsekäs 'önzetlen'

(29) finn *linja-auto* 'autóbusz'
opiskelija-asuntola 'diákszálló, kollégium'
autotalli-ikkuna 'garázsablak'

A finn szóösszetételek főbb típusai (elsősorban szerkezetük, illetve az előtag vagy az utótag szófaja szerint) a következők:

1. A mellérendelő összetételek azon típusa, amelyben az előtag ragtalan, azaz nominatívuszban áll. Például:

(30) finn *maailma* 'világ'
tietokone 'számítógép'

Idetaroznak az ősi kopulatív összetételek is.

Az 1. típusnak az egyik altípusa az, amelyben az előtag csonka tövű (31), a másik altípusban az előtag *-i* képzős (32).

(31) finn *naisrunoilija* 'költőnő' (tkp. nő + költő)
suomalais-unkarilainen 'finn-magyar'
(32) finn *ikivanha* 'ősrégi'

2. Az alárendelő összetételek azon típusa, amelyben az előtag (egyes vagy többes) genitívuszban álló névszó. Például:

(33) finn *maantie* 'országút'
sateenvarjo 'esernyő'
naistenkenkä 'női cipő'
vaaleansininen 'világoskék'
tummanruskea 'sötétbarna'

3. Az alárendelő összetételek azon típusa, amelyben az előtag valamilyen más esetben (nem genitívuszban) álló névszó, az utótag pedig igéből képzett névszó. Például:

(34) finn *olemassaolo* 'létezés' (az előtag inesszívuszban van)
silminnäkijä 'szemtanú' (az előtag instruktívuszban áll)

4. Az előtag melléknév, azaz a minőségjelzős alárendelő összetételek azon típusa, amelyben az összetétel mindkét tagja ragozódik a mondatban. Például:

(35) finn *omatunto* 'lelkiismeret' (Akk/Gen *omantunnon*, Part *omaatuntoa*)
Iso-Britannia 'Nagy-Britannia' (Iness *Isossa-Britanniassa)*
uusivuosi 'újév' (Akk/Gen *uudenvuoden,* Part *uuttavuotta*)

5. Az összetétel előtagja önállóan nem használatos és/vagy az előtag képzőfunkciójú.

5.1. Az *epä-* előtaggal alkotott összetételek, amelyben az előtag ellentétes jelentésűvé változtatja az utótag jelentését. Például:

(36) finn *epäitsekäs* 'önzetlen'
epäkohtelias 'udvariatlan'
epävarma 'bizonytalan'
epäjärjestys 'rendetlenség'
epäonni 'balszerencse'
epäonnistua 'nem sikerül, kudarcot vall'

5.2. Egyéb, önállóan nem használatos előtaggal alkotott szóösszetételek. Például:

(37) finn *nykyaika* 'mai kor, jelenkor'
nykysuomi 'mai finn (nyelv)'
esi-isä 'elől, ős'
takaovi 'hátsó ajtó'
yläkerros 'felső emelet'

6. Az összetétel utótagja képzőfunkciójú. Például:

(38) finn *henkilökunta*' személyzet'
maakunta 'tartomány'
valtakunta 'birodalom'

7. Az egyébként csak többes számban használatos szavak összetételi előtagként egyes számban állnak. Például:

(39) finn *häämatka* 'nászút' (*häät* 'esküvő, lakodalom')
housunkannattimet 'nadrágtartó'
housunlahje 'nadrágszár' (*housut* 'nadrág')

8. Az ún. bahuvrihi-összetételek, amelyekben a főnévi utótagú minőségjelzős összetétel szófaji átcsapással melléknévi jelentést vesz fel. Például:

(40) finn *kaljupää* 'kopasz fejű (tkp. kopasz + fej)'
punaposki 'piros arcú (tkp. piros + arc)'
sinisilmä 'kék szemű (tkp. kék + szem)'

9. Összetett igék, előtagjuk általában főnév vagy határozószó. Például:

(41) finn *allekirjoittaa* 'aláír'
salakuljettaa 'csempészik'
valokuvata 'fényképez'

10. Tagadó igei előtagú összetételek. Például:

(42) finn *ei-eurooppalainen* 'nem európai'
ei-toivottava 'nem kívánatos'

4.2.5. Az igekötők kérdése

Az igekötő, illetve az igekötővel alkotott igei alakulatok átmeneti kategóriát képviselnek a határozós szószerkezet és a szóösszetétel között.

Az igekötő funkciója lehet

1. irányjelölés,
2. a befejezett aspektus jelölése,
3. jelentésmódosítás,
4. az ige vonzatának a megváltoztatása.

Ezek közül az első, vagyis az irányjelölő funkció a legősibb. A három alapiránypár a BE–KI, FEL–LE, EL–VISSZA (MEG).

Az igekötő legfontosabb funkciója a mai magyar nyelvben a befejezett igei aspektus jelölése. Ez a funkció nem különül el az elsőtől, hanem a két funkció egybeolvad. Például:

(43) magyar *A fiú bevitte a csomagot.*
A lány felment.

A *be*, illetve a *fel* irányt és befejezettséget egyaránt jelöl.

A tiszta igekötői jelleg akkor figyelhető meg, amikor az igekötő pusztán az ige befejezettségét jelöli irányjelölés nélkül (44a). Ugyanez az *el* igekötő az irányt és a cselekvés lezárulását egyszerre is jelölheti (44b).

(44a) magyar *A férfi elmosolyodott.*
(44b) magyar *Jóska elvitte a könyvet.*

Az igekötőnek az igéhez való hozzájárulásakor a jelentés nagymértékben módosulhat. Ilyenkor az igekötő képzőszerű funkciót tölt be (45). Olykor az is előfordul, hogy az igekötő megváltoztatja az ige eredeti vonzatát (46).

(45) magyar *eltüntet – kitüntet*
elolvas – ráolvas

(46) magyar *jár vhová – bejár vmit*

Az igekötők többsége latívuszragos határozószóból keletkezett (például *el* < *elé*). Ilyen eredetű a *meg* igekötő is, pedig ez a legelvontabb jelentésű igekötőnk, amely többnyire a cselekvés befejezettségére utal (< *mögé*).

Az igekötők keletkezésére vonatkozó legelterjedtebb magyarázat szerint az igekötők a mondatbeli viszonyok átértékelése következtében jöttek létre, például az olyan mondatokban, amelyekben a névszóhoz határozószó tartozik, s az a névszót értelmezi, magyarázza (pl. *A kerítésen át ugrik. A szobából ki* /értsd: kifelé/ *jön.*). Ezekben a mondatokban a határozószó elszakadhat a névszótól, és egyre inkább az igéhez kezd tartozni (*A kerítésen átugrik. A szobából kijön.*).

Az uráli nyelvek közül csak az ugorra (magyar, manysi, hanti) és – egyes vélemények szerint – az észtre jellemző az igekötő kategóriája (vö.: 3.2.3.2.).

Irodalom

Beke Ödön: A finnugor szóösszetételhez, *NyK* 42 (1913), 345–426.

Bereczki Gábor: A szóösszetétel, *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Universitas Könyvkiadó, Budapest 1998, 93–94.

Collinder, Björn: Composition, in *Comparative Grammar of the Uralic languages*, Almqvist and Wiksell, Stockholm 1960, 228–232.

Cs. Nagy Lajos: A szóalkotás módjai, in A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*, Trezor Kiadó, Budapest 1991, 272–299.

Fejes László: A szóösszetételek elemzéséről, in Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*, Budapest 2003, 106–113.

Fejes László: *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. Doktori disszertáció. 2005. http://nytud.hu/~fejes
Fokos Dávid: Uráli és altáji összehasonlító szintaktikai tanulmányok, Negyedik közlemény, *NyK* 64 (1962), 11–55.
Kiefer Ferenc: A szóösszetétel, in *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia, Akadémiai Kiadó, Budapest 2000, 519–567.
Lengyel Klára: A szóösszetétel, in Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2000, 321–336.
Majtinskaja, K. E.: Voprosy sravnitel'nogo sintaksisa finno-ugorskih jazykov, in *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija* 1. Nauka, Moskva 1974, 383–396.
Mészáros Edit: A finn leíró nyelvtan alapjai, JATEPress, Szeged, 2004.
Mészáros Edit: Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak, JATEPress, Szeged, 1998.
Rédei Károly: Szóképzés a PU–PFU-alapnyelvben, *NytudÉrt* 74 (1976), 255–262.
Sipőcz Katalin: A magyar mint finnugor nyelv, in Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*, Akadémiai Kiadó, Budapest 2003, 21–40.
Szilasi Móric: A finnugor névszói összetételek. 1. Névszói összetételek a vogulban, *NyK* 26 (1896), 129–193.

5. A MŰVELTETÉS ÉS A MŰVELTETŐ SZERKEZETEK

Ha áttekintjük az uralisztika leggyakrabban használt kézikönyveit, azt vehetjük észre, hogy míg a hangtani, illetve az alaktani kérdéseket részletesen tárgyalják, a mondattani fejezetek ehhez képest vázlatosak, terjedelmük is mindössze néhány oldal. A nyelv különböző szintjei közül a hangtan és az alaktan sokkal inkább elérhető a rekonstrukció számára, mint a mondattan. Ez az egyik oka annak, hogy az uralisztikában a mondattani kutatások eddig háttérbe szorultak. A másik okot abban láthatjuk, hogy a kisebb uráli nyelvek mondattani szempontú kutatása csak nemrégiben indult meg, így az egyes nyelvek leíró mondattanai sem ismertek még teljes mértékben. A műveltető szerkezetek vizsgálata alkalmas arra, hogy a mondattan egy területének leírásához a tipológia eredményeit is felhasználhassuk, és mivel a tipológiai vizsgálatok eddig kevés figyelmet fordítottak az uráli nyelvekre, érdekes lehet az is, megfelelnek-e az uráli nyelvek szerkezetei az eddigi tipológiai megállapításoknak.

5.1. Terminológiai kérdések

A műveltetés problémakörének vizsgálata régóta a tipológiai kutatások legkedveltebb témái közé tartozik. A műveltető szerkezetek kauzatív szituációkat fejeznek ki, ezek olyan összetett szituációk (makroszituációk), amelyekben a kezdeményező (*causer*) megkéri, felszólítja, rávesz az eszközlőt (*causee*) arra, hogy hajtsa végre az állítmánnyal kifejezett cselekvést. A műveltető szerkezetek esetében használt terminológiát a következő ábra szemlélteti:

(1) *Pista bácsi megjavítja a rádiót.* → *A szomszéd megjavíttatja a rádiót Pista bácsival.*

↑	↑	↑	↑	↑
alapige alanya	alapige	kezdeményező	műveltető ige	kivitelező vagy eszközlő

A kauzatív megnevezést a szakirodalom általános, 'műveltető' értelemben használja. A magyar leíró nyelvtanok hagyományosan megkülönböztetik a kauzatív és a faktitív képzést is, ez a megkülönböztetés a nemzetközi irodalomban másutt nem található meg. A kauzatív és a faktitív képzés közötti különbség nagyjából megfelel az intranzitív alapigéjű és a tranzitív alapigéjű képzés közötti különbségnek, pontosabb azonban úgy fogalmazni, hogy faktitív igéről akkor beszélhetünk, ha az alapige alanya ÁGENS szerepű, a kauzatív igék alapigéjének alanya azonban nem ÁGENS, hanem inkább PÁCIENS szerepű. A finn nyelvű szakirodalomban találkozhatunk a kuratív megnevezéssel is, ez megfelel a nálunk használt faktitív képzésnek.

5.2. Műveltető mondatszerkezetek a tipológiában

A műveltető szituációk leírása a különböző nyelvekben eltérő eszközökkel történhet. Formai szempontból a tipológiai irodalom háromféle kifejezési lehetőséget tart számon:

5.2.1. Analitikus kauzatív

A mondatban két ige van, melyek közül az egyik a műveltető jelentést hordozza (tulajdonképpen segédigeként). Ez a kifejezési lehetőség minden nyelvben megtalálható, de vannak olyan nyelvek is, amelyekben ez az egyetlen lehetőség a műveltető szituációk leírására. Ilyen például az angol:

(2) *I caused John to go.* 'Rávettem Johnt arra, hogy elmenjen.'
He had his son call a doctor. 'Orvost hívatott a fiával.'
I made them read out the text aloud. 'Hangosan felolvastattam velük a szöveget.'

A németben elsősorban a *lassen* ige szerepe a műveltetés kifejezése:

(3) *Ich lasse ihn Wasser holen.* 'Vizet hozatok vele.'

Az oroszban több ige is alkalmas erre a szerepre:

(4) *Я заставил его уехать.* 'Arra kényszerítettem őt, hogy utazzon el.'
просить 'kér', *поручать* 'megbíz'

5.2.2. Morfológiai kauzatív

Ez esetben már csak egy ige található a mondatokban: az alapige vesz fel egy műveltető jelentést hordozó morfémát, azaz a műveltető jelentést igeképző hordozza. Az ilyen kifejezési lehetőség már nem minden nyelvre jellemző, az agglutináló nyelvek azonban elsősorban ezt alkalmazzák, így a magyar is:

(5) *Zoltán-nal olvas -tat -t -am el a könyvet.*
Zoltán-Instr elolvas-Kauz-Perf-VxSg1Det Det könyv-Akk

Mint a következő török példa mutatja, az alapige nem csak egy, hanem kettő (egyes nyelvekben esetleg még több) képzőt is felvehet, így többszörös műveltetést fejezhet ki:

(6) *öl-* 'meghal' → *öl-dür-* 'megöl' → *öl-dür-t-* 'megölet'

Kettőnél több műveltető képző azonban ritkán fordulhat elő egy igén, és megjegyzendő az is, hogy a több képző nem feltétlenül utal többszörös műveltetésre. Gyakori jelenség az is, hogy egy-egy eredeti műveltető képző jelentése

elhomályosodik, a műveltető jelentés megerősítésére pedig még egy képzőt alkalmaznak, ilyen módon jönnek létre az összetett kauzatív képzők a különböző nyelvekben, többek között az uráli nyelvekben is.

5.2.3. Lexikai kauzatív

Lexikai kauzatív szerkezetek alatt olyan igepárokat értenek, amelyek nincsenek egymással semmiféle levezethető kapcsolatban. Ilyenek például az angol *die* 'meghal' – *kill* 'megöl', az orosz *умереть* 'meghal' – *убить* 'megöl', vagy akár a magyar *meghal – megöl* pár is. Az eddig ismertetett kifejezési lehetőségekhez hasonlóan a lexikai kifejezés sem kizárólagos, azaz nincs olyan nyelv, ahol ez lenne a kauzatív szituációk egyetlen lehetséges kifejezési eszköze. A legtöbb nyelvben azért előfordul legalább néhány olyan igepár, amelyek ebbe a csoportba sorolhatók. Érdekes, hogy a 'meghal – megöl' jelentésű igepár nagyon sok nyelvben lexikai párként jelenik meg.

5.3. Az eszközlő problémája

Mint fentebb is olvashattuk, az említett kifejezési lehetőségek közül egyik sem kizárólagos egy-egy nyelvben, hiszen lexikai igepárokat minden nyelvben lehet találni. Az analitikus kifejezés szintén minden nyelvben előfordul, a morfológiai lehetőség használata a legkorlátozottabb. Akad nyelv, amely egyáltalán nem használja, de olyan nyelvet is találhatunk, ahol intranzitív igék számára rendelkezésre áll a műveltető képzés lehetősége, míg a tranzitív igékkel csak analitikus szerkezetek jöhetnek létre.

A mondattani tipológia szempontjából a morfológiai kifejezési mód a legérdekesebb, hiszen a műveltető ige általában mindig eggyel magasabb fokú valenciával rendelkezik, mint az alapige, mert az alapige eredeti bővítményei mellett megjelenik még egy: a kezdeményező. Az analitikus kifejezési mód esetében ez nem okoz gondot, mivel az új bővítmény a műveltető jelentést hordozó segédige mellett jelenik meg, a morfológiai kifejezési módnál azonban az alapige bővítményszerkezete bővül. A kezdeményező a műveltető ige alanyának pozícióját foglalja el, a probléma tehát az alapige alanyának, azaz az eszközlőnek a kifejezésében nyilvánul meg. A bővítményszerkezet megváltozását a török nyelv példáival szokás szemléltetni a tipológiai irodalomban.

Az intranzitív igékből képzett műveltető igék mellett a műveltető ige alanya lesz a mondat alanya, az alapige alanya pedig tárgy (Akk) lesz:

(7) *Hasan öl-dü.*
Hasan hal-Perf
'Hasan meghalt.'
Ali Hasan-i öl -dür -dü.
Ali Hasan-Akk hal-Kauz-Perf
'Ali megölte Hasant.'

Ez történik abban az esetben is, ha az igének csak indirekt tárgy vonzata van:

(8) *Çocuk okul -a başla-di.*
gyerek iskola-Dat kezd -Perf
'A gyerek elkezdte az iskolát.'

Öğretmen çocuğ-u okul -a başla-t -ti.
tanár gyerek-Akk iskola-Dat kezd -Kauz-P
'A tanár elkezdette a gyerekkel az iskolát.'

A tranzitív igékből képzett kauzatív igék mellett is a kezdeményező foglalja el az alany pozícióját. Ha az alapigének volt már egy direkt tárgy bővítménye, az eszközlőt a törökben az indirekt tárgy fejezi ki:

(9) *Müdür mektub-u imzala-di.*
igazgató levél -Akk aláír-Perf
'Az igazgató aláírta a levelet.'

Dişçi mektub-u müdür -e imzala-t -ti.
fogorvos levél -Akk igazgató-Dat aláír -Kauz-Perf
'A fogorvos aláiratta az igazgatóval a levelet.'

Ha az alapigének nem csak direkt tárgy bővítménye van, hanem emellett még indirekt tárgy is, akkor további megoldások lehetségesek. Ezekben a mondatokban is a kezdeményező foglalja el az alany pozícióját. Mind a direkt tárgy, mind az indirekt tárgy pozíciója foglalt már, ezért a legtöbb nyelv valamely más eszközt alkalmaz az efféle szerkezetekben az eszközlő kifejezésére. Ez gyakran az egyéb bővítmények egyike, mint például a törökben egy névutós szerkezet:

(10) *Müdür Hasan-a mektub-u göster-di.*
igazgató Hasan-Dat levél -Akk mutat-Perf
'Az igazgató megmutatta a levelet Hasannak.'

Dişçi Hasan-a mektub-u müdür tarafindan göster-t -ti.
fogorvos Hasan-Det levél -Akk igazgató PP mutat-Kauz-Perf
'A fogorvos megmutattatta Hasannak a levelet az igazgatóval.'

A műveltető szerkezetek eszközlőjének viselkedése a fenti mondatokban alátámasztja azt a korábbi megfigyelést, miszerint a szintaktikai funkciók egyfajta hierarchiába rendeződnek. Az eszközlő esetválasztását az alapige eredeti bővítményszerkezete mellett éppen ez a hierarchia határozza meg: az eszközlő mindig a legmagasabb, még betöltetlen pozíciót foglalja el.

A szintaktikai funkciók hierarchiája (Comrie) és az azoknak megfelelő grammatikai funkciók a következők:

Alany > direkt tárgy > indirekt tárgy > egyéb bővítmények
Nom > Akk > Dat > Instr vagy más eszközök

A morfológiai eszközökkel képzett műveltető igék bővítményszerkezetét Comrie alábbi táblázata szemlélteti:

Az ige...	Az alapige bővítményei	A kauzatív ige bővítményei
intranzitív	alany	alany direkt tárgy
tranzitív	alany direkt tárgy	alany direkt tárgy indirekt tárgy
ditranzitív	alany direkt tárgy indirekt tárgy	alany direkt tárgy indirekt tárgy egyéb bővítmény

A bővítményszerkezet ilyen változása azonban nem tekinthető általánosnak, hiszen gyakori az ettől való eltérés. Számos nyelv képes például két direkt tárgyat megtartani, mint a szanszkrit:

(11) *Bhrtyah katam kāroti.*
szolga-Nom szőnyeg-Akk készít
'A szolga szőnyeget készít.'

Rāmah bhrtyam katam kārayati.
Rama-Nom szolga-Akk szőnyeg-Akk készít-Kauz
'Rama a szolgával szőnyeget készíttet.'

A szintaktikai funkciók duplázásának előfordulási valószínűsége a hierarchiában fordított sorrendben nő, azaz az egyéb bővítmények száma a nyelvekben szabadon növelhető, az indirekt tárgy duplázása viszonylag sok nyelvben lehetséges, két direkt tárgy egy mondaton belül azonban már ritkán fordul elő, az alany duplázása pedig sehol sem megengedett.

Vannak azonban olyan nyelvek is, ahol a tranzitív igéből képzett kauzatív igék mellett az eszközlő nem csak az indirekt tárgy pozíciójába kerülhet, hanem egyéb bővítmény is lehet. A franciában például mindkét megoldás lehetséges:

(12) *Paul fit manger les pommes à/par Pierre.*
'Paul megetette Pierre-rel az almát.'

Ez utóbbi megoldás azokban a nyelvekben is egy lehetséges változat, ahol előfordulhat két direkt tárgy a mondaton belül, mint például a szanszkritban:

(13) *Rāmah bhrtyena kātam kārayati.*
Rama-Nom szolga-Instr szőnyeg-Akk készít-Kauz
'Rama szőnyeget készíttet a szolgával.'

De olyan nyelv is akad, ahol ez az egyetlen lehetőség az eszközlő alany kifejezésére, például a finn és a magyar:

(14) *Minä rakennu-t -i -n talo-n muurare -i -lla.*
Én épít -Kauz-Perf-VxSg1 ház-Akk kőműves-Pl-Adess
'Én a kőművesekkel építtettem a házat.'

Az apa megir-at -t -a a gyerek-kel a level-et.
Det apa megír-Kauz-Perf-VxSg3Det Det gyerek-Instr Det levél-Akk

Felvetődött annak lehetősége, hogy az ilyen nyelvek esetében összefüggés van a szenvedő szerkezet ÁGENSét kifejező nyelvi eszköz és az eszközlő kifejezője között, ezt azonban mind a magyar, mind a finn szerkezet cáfolja. A szenvedő szerkezetekkel való kapcsolat mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen a műveltető és a szenvedő konstrukciók közös vonása annak jelölése, hogy nem a mondat alanya hajtja végre az állítmány által kifejezett cselekvést. Mint ismeretes, a magyar esetében történeti összefüggés is valószínű a műveltető igeképző és a szenvedő igék képzője között (műveltető *-tat/-tet,* szenvedő *-tatik/ -tetik*).

Az eszközlőnek az eszközhatározóesettel való kifejezését próbálták már a műveltető szerkezetek másféle értelmezésével is magyarázni, e felfogás szerint *A tanár a diákokkal elolvastatja a könyvet.*-féle műveltető mondat alapja nem *A diákok elolvassák a könyvet.*, hanem inkább *A tanár elolvassa a könyvet.*, azaz itt tulajdonképpen az eszközlő az új szereplő a szituációban, és egyfajta „eszközként" fogható fel.

Az eszközlő esetválasztását magyarázó hierarchiaelmélet sok kritikát kapott, de az azóta folytatott vizsgálódások kiindulópontjának tekinthető. Megállapítható az is, hogy a hierarchiától való eltéréseket gyakran más nyelvi szintek (szemantika, pragmatika) hatása magyarázhatja.

5.4. Az uráli nyelvek műveltető szerkezetei

Az egyes uráli nyelvek leírásában a műveltetés igen eltérő mértékben van jelen. A finn, a magyar, és újabban az észt esetében elmondhatjuk, hogy az igeképzés vizsgálatán túl számos tanulmány tárgyalja a mondattani vonásokat is, és ezekben a nemzetközi tipológiai szakirodalom szempontjai, eredményei is megjelennek. A kisebb uráli nyelvek közül elsősorban a manysi az, amelyik rendelkezik a kauzatív konstrukciókat tárgyaló nyelvtani leírásokkal, s született egy tanulmány az udmurt műveltető szerkezetekről. A többi nyelv esetében az igeképzés tárgyalásánál sorolják fel a műveltető igeképzőket, és legfeljebb néhány példamondat bemutatásával szemléltetik az ilyen igéket tartalmazó mondatszerkezeteket. Ha a nyelvtani leírások nem tartalmaznak elegendő példaanyagot, a legtöbb nyelv esetében nagyon nehéz az ilyen mondatok összegyűjtése, mert a

folklórszövegekben ritkán fordulnak elő ezek a mondatok, az anyanyelvüket korlátozottabb mértékben használó adatközlők számára pedig nehézséget jelent megfogalmazásuk.

5.4.1. Műveltető igék képzése az uráli nyelvekben

Az uráli nyelveket az agglutináló nyelvek közé szokás sorolni, általában gazdag képzőrendszerekkel rendelkeznek, a műveltetés kifejezésében is az várható tehát, hogy a morfológiai kifejezési lehetőségre fogunk példákat találni. A szóképzés nem csak a mai uráli nyelvekre jellemző, már az uráli alapnyelv időszakára számos képzőt tudunk rekonstruálni, köztük két műveltető igeképzőt is:

1. **-t/-tt*
   magyar: *-t* (jobbára elavult): *bánt, költ, fűt, teremt, hint, ont*
   ma inkább bővült alakjában: *-at/-et, -tat/-tet: forgat, forogtat, nézet, mondat, olvastat, ültet*
   hanti: *lil-* 'ül' > *lilt-* 'ültet'
   komi: *ju-* 'iszik' > *jutÏ-* 'itat'
   udmurt: *vala-* 'ért' > *valtÏ-* 'oktat'
   nyenyec: *nuù-* 'áll' > *nuùtaù* 'megállít'

2. **-kt*
   magyar: *-ít: tanít, merít, fordít, taszít*
   manysi: ®*anÿsÿ́i-* 'tanít' > ®*anÿsÿ́a*®*ti* 'tanul' (visszaható!)
   udmurt: *vala-* 'ért' > *valekt-* 'magyaráz'
   mari: *nel-* 'nyel' > *nelêkt-* 'nyelet'
   finn: *syö-* 'eszik' > *syöttä-* 'etet'

Elmondható tehát, hogy a műveltető igék képzése az uráli nyelvek közös örökségébe tartozik, a mai uráli nyelvek legtöbb műveltető képzője közös eredetre vezethető vissza. Amint az más nyelvi jelenségek esetében is megfigyelhető, a műveltető képzők rendszere is alaposan átalakult az egyes nyelvek önálló élete során. Az eredeti primer képzők jelentése sok esetben elhalványult, ezért összetett képzők keletkeztek vagy azonos képzőelemek ismétlésével (például a magyar *-tat/-tet*), vagy pedig különböző elemek kombinációjával (például a manysi *-lt, -pt, -ltV-pt*).

Az alábbi finn példák azt mutatják, hogy a két műveltető képzővel ellátott igék a mai finnben sem feltétlenül többszörös műveltetést fejeznek ki. Az egyszeres és a többszörös műveltetés összemosódását elősegíti az is, hogy többszörös műveltetés esetén a második eszközlő nem jelenhet meg a mondatban:

(15) *Ratsumestari haetti kornetilla ratsunsa.*
lovaskapitány-Nom keres-Kauz-PerfVxSg3 zászlós-Adess ló-Gen-PxSg3
'A lovaskapitány a zászlóssal kerestette a lovát'

Ratsumestari haetutti kornetilla ratsunsa.
lovaskapitány-Nom keres-Kauz-Kauz-PerfVxSg3 zászlós-Adess ló-Gen-PxSg3
'A lovaskapitány a zászlóssal kerestettette a lovát'

A második eszközlő csak olyan mondatszerkezetben lehet jelen, ahol nem képzett ige, hanem körülírásos szerkezet fejezi ki a műveltetést: vagy mind a két műveltető viszonyt, vagy legalább az egyiket:

(16) *Ratsumestari antoi kornetin antaa tallivahdin hakea ratsun.*
lovaskapitány-Nom ad-PerfVxSg3 zászlós-Akk ad-Inf istállóőr-Akk keres-Inf ló-Akk
'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnak, hogy parancsolja meg az istállóőrnek, hogy keresse meg a lovát.'

Ratsumestari antoi kornetin haettaa tallivahdilla ratsun.
l-kapitány-Nom ad-PerfVxSg3 zászlós-Akk keres-Kauz-Inf istállóőr-Adess ló-Akk
'A lovaskapitány megparancsolta a zászlósnak, hogy az istállóőrrel kerestesse meg a lovát.'

A két képzővel ellátott műveltető igék tehát a mai finnben sem feltétlenül többszörös műveltető viszonyt jelölnek. A műveltetéssel foglalkozó szerzők gyakran egyenértékűnek tartják az egyképzős alakokat a kétképzősökkel, bár nyelvhelyességi szempontok alapján helyesebbnek tartják az egyképzős igéket. A mondatoknak csak egy része az, ahol nem mindegy, hogy egy- vagy kétképzős a műveltető ige. Hasonló jelenséggel más uráli nyelvekben is találkozhatunk, bár a többképzős alakok összegyűjtése és értelmezése még nagyobb nehézséget jelent, mint az egyszerű műveltető szerkezeteké.

Az uráli nyelvek műveltető képzőire is igaz a tipológusoknak az a megfigyelése, mely szerint intranzitív alapigékből többféle képző hozhat létre műveltető igéket, mint tranzitív alapigékből, a tranzitív alapigékhez járuló képzők pedig gyakrabban összetett képzők. A magyar nyelvtörténet tanúsága arra mutat, hogy korábban a műveltető képzők rendszere jóval gazdagabb volt (a *t*-t tartalmazó képzők mellett *l* elemű képzők is éltek: *neve-l, híz-lal*), mára azonban csak néhány képző őrizte meg produktivitását. A manysi folklórszövegekből megismerhető nagyszámú képző és az újabb szövegekben található műveltető képzők összevetése alapján hasonló folyamatra következtethetünk.

Az uráli nyelvek esetében is korlátozott az, hogy egy ige hány kauzatív képzőt vehet fel. Kettőnél több általában nem szokott előfordulni. Lehetőség azonban van arra, hogy ez a szám akár nagyobb is lehessen, mint azt a szakirodalomban gyakran előforduló finn példa mutatja:

(17) *Hevonen vetä-ä* (tukkeja) 'A ló farönköket húz.'
Hevosmies veä-ttä-ä (tukkeja hevosella) 'A kocsis farönköket húzat a lóval.'
Työnjohtaja veä-tä-ttä-ä (tukkeja hevosmiehellä) 'A munkavezető rönköket húzattat a kocsissal a lóval.'
Tukkiyhtiö veä-tä-ty-ttä-ä (tukkeja työnjohtajalla) 'A cég a munkavezetőnek megparancsolja, hogy az a kocsissal rönköket húzattasson a lóval.

5.4.2. Műveltető mondatszerkezetek

A továbbiakban az uráli nyelvekben előforduló műveltető mondatszerkezeteket tekintjük át. Az intranzitív alapigékből képzett műveltető igék mellett az uráli nyelvek is direkt tárgy pozícióba helyezik az eszközlőt, ezeket a szerkezeteket nem részletezzük, mert a legtöbb uráli nyelv leírásai ki sem térnek rájuk, nem különböztetik meg a tárgyas szerkezetektől. A tranzitív alapigéjű műveltető igékkel alkotott szerkezetek azonban már nagyobb változatosságot mutatnak.

5.4.2.1. Az eszközlő datívuszban (vagy annak megfelelő esetben)

Ez a mondatszerkezet tekinthető a legáltalánosabbnak a tipológusok megfigyelései szerint. A legtöbb uráli nyelvben találhatók is ilyen szerkezetek. A számiban az eszközlő leggyakrabban illatívuszba kerül: a számiban ez a részeshatározót kifejező eset, mivel nincs datívusz.

(18) számi *ač♯če d":"tii niibe raw♯dai*
'Az apa a kováccsal kést csináltat.'

A mariban datívuszban áll az eszközlő:

(19) mari *awilan watçm šudalçktem.*
'Az anyámmal megátkoztatom a feleségemet.'

A komiban is datívusz az eszközlő esete:

(20) komi *me kÏskIda piń doktorlÏ.*
'Az orvossal kihúzatom a fogam.'

A hantiban is datívuszt találunk:

(21) hanti *mä jäjäm jöyä werältim.*
'Vele fejszét csináltatok'

A manysiban az eszközlő latívuszban áll, ez az eset fejezi ki a részeshatározót is:

(22) manysi *omam l#wťijan w#j w#rältas*
'Az anyám Klaudiával csizmát csináltatott.'

A szamojéd nyelvekben is a datívusz az eszközlő esete:

(23) nyenyec *ŋudamda ś#ton ś#tolabt#weda*
'A sarki rókával megharaptatta a kezét.'

enyec *mod' koduj ɛsihuń sedataw*
'Az apámmal szánt csináltatok.'

nganaszan *ńüontänä t# koturuptu*
'A fiammal ölesd meg ezt a rénszarvast.'

szelkup *mat kumynyk wäcyp t¯tyraltysam*
'A férfival elvitetem a húst.'

A fenti példák azt mutatják, hogy az uráli nyelvek jó része a tipológiai eredményeknek megfelelően az eszközlőt indirekt tárgy pozícióba teszi, a grammatikai eset vagy datívusz (ha van), vagy más olyan eset, amely a részeshatározót az adott nyelvben kifejezi. Látható az is, hogy ez a megoldás az uráli nyelvcsaládnak minden ágában (balti-finn, finn-volgai, permi, obi-ugor, szamojéd) megtalálható, így feltételezhető, hogy ez a szerkezet (az eszközlő indirekt tárgyi pozícióban) már az uráli alapnyelvben is létezhetett. Ezt az elképzelést a tipológia eredményei is megerősítik.

5.4.2.2. Az eszközlő egyéb bővítményként

Mint arról korábban már esett szó, az uráli nyelvek közül a magyart és a finnt tartják számon azok között a nyelvek között, melyek az esethierarchiától eltérve az eszközlőt nem indirekt tárgy pozícióba teszik, hanem más módon fejezik ki: ez mindkét nyelv esetében az eszközhatározó esete.

(24) magyar *A kováccsal megpatkoltattam a lovat.*
kovács-Instr

A tanár a diákokkal dolgozatot írat.
diák-Pl-Instr

finn *Minä rakennutin talon muurareilla.*
Én épít-Kauz-PerfVxSg1 ház-Akk kőműves-Pl-Adess
'A kőművesekkel építtettem a házat.'

Vääpeli laulattaa alokkailla virren.
törzsőrmester-Nom énekel-Kauz-VxSg3 újonc-Pl-Adess dal-Akk
'A törzsőrmester az újoncokkal dalt énekeltet.'

Az esetválasztás magyarázatára több elképzelés is született. Egyrészt a nemzetközi szakirodalom vetette fel a szenvedő szerkezetek ÁGENSének kifejező-eszközével való esetleges kapcsolatot, de ez éppen a magyar és a finn esetében nem lehet helytálló magyarázat. Másrészt felmerült annak lehetősége is, hogy az esetválasztás itt szemantikai tényezőkkel függhet össze: a kifejezés módját talán az határozhatja meg, hogy az eszközlő mennyiben befolyásolhatja a folyamatot, a kezdeményező az együttműködésére számít-e. Az akkuzatívusz a direkt tárgy

esete. Ez tipikusan azt fejezi ki, hogy az eszközlő végrehajtja a cselekvést beleszólás nélkül. Az esethierarchiában lefelé haladva aztán fokozatosan nő az eszközlő kontrollja a cselekvés felett: az indirekt tárgy pozíció már nagyobb beleszólási lehetőséget fejezhet ki, az egyéb bővítmények pedig még inkább az együttműködésre utalhatnak. Természetesen az eszközlőt instrumentálisszal, eszközhatározóesettel kifejező nyelvek esetében is ugyanazon szituáció leírásáról van szó, tehát a datívusszal kifejezett eszközlő ugyanúgy megtagadhatja az együttműködést, a különbség csak abban áll, hogy az instrumentálisszal kifejezett eszközlő utal is erre a lehetőségre. Alátámasztja ezt az elképzelést az a jelenség is, hogy több nyelvben van lehetőség az eszközlő különböző esetekkel való kifejezésére attól függően, mennyire közvetlen (direkt), vagy közvetett (indirekt) a műveltetés. Ez megfigyelhető a magyarban is:

(25) *Köhögtettem a gyereket.* (úgy, hogy például ütögettem a hátát, közvetlen, direkt műveltetés)
Köhögtettem a gyerekkel. (megkértem, hogy köhögjön, közvetett, indirekt műveltetés)

Árokba pisiltettem a gyereket. (odavittem, közvetlen, direkt műveltetés)
Árokba pisiltettem a gyerekkel. (odaküldtem, közvetett, indirekt műveltetés)

A magyar és a finn mellett a mordvin is egyéb eszközzel fejezi ki az eszközlőt a műveltető szerkezetekben: névutós szerkezettel:

(26) erza-mordvin *avaś kandovtś ťejťerenzi keďsti veď.*
moksa-mordvin *avaś kanftś sťireń käďsta veď.*
'Az anya vizet hozat a lányával.'

erza-mordvin *babaś nućkanzo keďste šlavt̄ ze kijaksonť.*
moksa-mordvin *babaś unokonc käďsta štaftoze kijakst'.*
'Az öregasszony az unokájával mosatja fel a padlót.'

5.4.2.3. Az eszközlő direkt tárgy pozícióban

A tranzitív igékből képzett műveltető igék mellett az eszközlő direkt tárgy pozícióba két esetben kerülhet: lehetséges, hogy az adott nyelv eltűr egy mondaton belül két eltérő tematikus szerepű, de azonos grammatikai esetű tárgyat, vagy pedig az alapige eredeti bővítményszerkezete hagyja szabadon a direkt tárgy helyét. Az előbbire a számiból, illetve az udmurtból hozhatunk példákat, az utóbbira a manysiból, illetve talán több más nyelvből is.

A számiban, mint korábban már bemutattuk, az eszközlő leggyakrabban illatívuszba kerül. Van azonban egy olyan mondatszerkezet, ahol két direkt tárgy pozíciójú bővítménnyel találkozhatunk. Ennek használata azonban jóval korlátozottabb, és sajátos stílusértékkel rendelkezik: ez kérdő mondatokra adott válaszként használt tulajdonképpeni visszakérdezés:

(27) számi *mᵾ-bâ mū dâm-gis č#letii?*
'mi indítana engem arra, hogy ezt megírjam? (kb. mi íratná ezt velem?)'

mᵾ mū dâm čie:âtii?
'miért titkolnám el ezt? (tkp. Mi késztet engem ezt eltitkolni?)'

Ezen a típuson kívül néhány elszigetelt példában is találkozhatunk két direkt tárgyat tartalmazó szerkezettel, ezeket azonban a számi leíró nyelvtanok nem tárgyalják:

(28) számi *Son dagahii fatnasa midjiide.*
'Ő velünk csináltat csónakot.'

Az udmurtban a két direkt tárgyas szerkezetek teljesen általános használatúak a műveltető mondatokban, más kifejezési lehetőség nem is áll rendelkezésre. A két direkt tárgy alakja azonban nem feltétlenül teljesen azonos, hiszen az udmurtban a tárgy kétféleképpen lehet megformálva: lehet jelölt és lehet jelöletlen. Jelölt, azaz akkuzatívuszragot kap a határozott tárgy, jelöletlen, azaz ragtalan a határozatlan tárgy (megjegyzendő, hogy az udmurt akkuzatívuszrag használati szabályai kevéssé tisztázottak). A tárgy jelölt, illetve jelöletlen volta tehát nem teszi lehetővé az eszközlő és az alapige tárgyának a megkülönböztetését. Egyszerű a helyzet akkor, ha a két tárgy közül az egyik élő dolog, a másik pedig élettelen, ilyenkor természetesen az élő az eszközlő, az élettelen pedig az alapige tárgya:

(29) udmurt *dÏšetiś nÏlpiez goštet/goštetez goštÏte.*
tanár-Nom gyerek-Akk levél-Nom/levél-Akk ír-Kauz-VxSg3
'A tanár levelet írat/a levelet íratja a gyerekkel.'

Az ilyen esetekben a szórend is szabadon változtatható:
(30) udmurt *dÏšetiś goštet/goštetez nÏlpiez goštÏte.*
'A tanár levelet írat/a levelet íratja a gyerekkel.'

De mi a helyzet akkor, ha mind az eszközlő, mind az alapige tárgya élő? Ebben az esetben is tárgyesetet kap mindkét mondatrész, azonban mindegyikük csak ragos, jelölt lehet. Itt a két tárgy egymáshoz viszonyított szórendje válik kötötté: elöl áll az eszközlő, mögötte, az ige előtt pedig az alapige tárgya. Ha ez a sorrend megváltozik, a mondat értelme is más lesz:

(31) udmurt *dÏšetiś piez nÏlez puktÏte.*
tanár-Nom fiú-Akk lány-Akk leül-Kauz-VxSg3
'A tanár a fiúval lányt ültet le/a lányt leülteti.'

dÏšetiś nÏlez piez puktÏte.
'A tanár a lánnyal fiút ültet le/a fiút leülteti.'

A manysiban ismert egy olyan mondatszerkezet, melynek alapján úgy tűnik, hogy az eszközlő viselkedése eltér attól a hierarchiától, amit az eddigiekben megismerhettünk, s úgy látszik, hogy itt az eszközlő ugyanúgy a direkt tárgypozíciót foglalja el, mint az intranzitív alapigékből képzett műveltető igék mellett: ebben az esetben az alapige eredeti tárgya (a levél) az, ami a hierarchiában lejjebb lép, és megváltoztatja esetét.

(32) manysi *#näm piśmal χassältaste.*
én-Akk levél-Instr ír-Kauz-PerfDetVxSg3
'levelet íratott velem'

Ha azonban megfigyeljük a manysi tárgyas mondatszerkezeteket, láthatjuk, hogy nem erről van szó. A manysiban ugyanis a tárgyas kifejezések kétféle mondatszerkezetet hozhatnak létre, mint azt a következő mondatok szemléltetik:

(33) manysi *Am taw-en mōjt mōjt-eγum.*
én-Nom ő-Lat mese-Nom mesél-VxSg1
'Én mesét mondok neki.'

(34) manysi *Am taw-e mōjt-äl mōjti-l-um*
én-Nom ő-Akk mese-Instr mesél-DetVxSg1
'Én mesét mondok neki (tkp. én őt mesével mondom).'

A ditranzitív igék mellett tehát a manysiban kétféle mondatszerkezet lehetséges: ha a részeshatározó latívuszragos, akkor a direkt tárgy nominatívuszban áll (ez a tárgyi mondatrész esete az északi manysiban), ha azonban a részeshatározó kerül tárgyesetbe (azaz nominatívuszba, vagy a személyes névmások esetében akkuzatívuszba), akkor a direkt tárgy instrumentáliszragos lesz. Ezt a jelenséget a manysi mondattani szakirodalom datívusz-mozgatásként, vagy „tárggyá emelésként" tárgyalja, illetve az utóbbi időben a mondat topik-komment viszonyainak kifejezésével hozza összefüggésbe. A kétféle mondatszerkezet tehát az alábbiak szerint írható le:

NP_1 [Ag] [Subj] [Nom] – NP_2 [Pat] [Obj] [Nom/Akk] – NP_3 [Adr/Lok] [Adv:l] [Dat/Lat] – V [Akt]

NP_1 [Ag] [Subj] [Nom] – NP_3 [Adr/Lok] [Obj] [Nom/Akk] – NP_2 [Pat] [Adv:l] [Instr/Lok] – V [Akt]

Mivel a műveltető igék a ditranzitív igékhez hasonló vonzatszerkezettel rendelkeznek, rájuk is jellemző a kétféle mondatszerkesztési lehetőség. Tehát (34) sem mond ellent a hierarchia-elvnek, mivel a tárgy „szabályosan" állhat instrumentáliszban: az ilyen mondatokban a legmagasabb, még betöltetlen pozíció a direkt tárgy marad, ezt foglalja el az eszközlő. A szakirodalomban

azonban nem találni utalást arra, mi lehet a két mondatszerkezet közötti esetleges szemantikai különbség? A tipológiai párhuzamok alapján gondolhatunk az eszközlő kontrolljának kifejezésére, ami a magyarból is jól adatolható: a tárgyesettel kifejezett, direkt tárgy pozíciójú eszközlő általában kisebb befolyással, kevesebb szabadsággal rendelkezik a cselekvés végrehajtásában, mint az egyéb bővítményszerepű, instrumentálisszal kifejezett eszközlő.

(35) *Megitattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)
Megitattam Gergőt borral. (nem tudott/akarta inni, erőltetni kellett)

Megetettem a húgommal a főzeléket. (rávettem, hogy egye meg)
Megetettem a kisbabát a főzelékkel. (direkt közreműködés, „valódi" etetés)

Megismertettem a hallgatóságot az újabb szakirodalommal. (direktebb, személyesebb, hatékonyabb)
Megismertettem a hallgatósággal az újabb szakirodalmat. (nem annyira direkt és személyes)

A fenti, a téma irodalmában szereplő példamondatok érzékeltetik a kétféle mondatszerkezet közötti különbséget. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy ezeknek a magyarban jóval korlátozottabb a használata, a *Levelet írattam Péterrel* mondatot nem alakíthatjuk át **Levéllel írattam Pétert* formára. A manysiban ilyen korlátozás nincs, a kétféle mondatszerkezet bármelyik ditranzitív ige mellett jelentkezhet.

Ez a jelenség azonban nem csupán a manysiban, hanem ennek legközelebbi rokon nyelvében, a hantiban is megfigyelhető, és az irodalom utal arra, hogy a szamojéd nyelvek is ismerik. A következő két mondat a hantiban lehetséges kétféle szerkezetet mutatja be:

(36) *(löγ) mänä wikä jantäs*
'(ő) nekem kabátot varrt'
(löγ) mänt wikätä jantäs
tkp. '(ő) engem kabáttal varrt'

A szamojéd nyelvek közül pedig a szelkupból egy példa:

(37) szelkup *qälysä šm minäš*
hal-Instr én-Akk ad-Imp
'adj nekem halat' (tkp. 'engem hallal adj!')

Feltételezhetjük tehát, hogy a manysiban megismert műveltető mondatszerkezet előfordulhat a hantiban is, és talán a szamojéd nyelvek is ismerik. Mivel azonban a műveltető mondatok nem túlságosan gyakoriak, s ezen nyelvek vizsgálata során még nem foglalkoztak a nyelvészek az ilyen mondatok gyűjtésével, példák egyelőre nem találhatók. Elképzelhető azonban, hogy a jövőben ezt a várakozásunkat példamondatokkal is igazolhatjuk. Mivel az obi-ugor és a szamo-

jéd nyelvek azonos nyelvi areához tartoznak, valószínűsíthető, hogy a nyugat-szibériai nyelvekre jellemző jelenségről lehet szó. Érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni a területen beszélt nyelveket.

5.4.2.4. Egyéb eltérő szerkezetek

A finn és az észt igeképzés rendszere sok hasonlóságot mutat, az észt rendszer azonban leegyszerűsödött a finnhez képest. A finn képzett igéknek az észtben gyakran felel meg analitikus (azaz körülírásos, segédigés) szerkezet. A műveltető igék képzését sem tekintik már produktívnak, néhány példa azonban található a *-(s)ta* műveltető képző használatára. Ez a képző igékből és névszókból egyaránt létrehozhat kauzatív igéket:

(38) *polema* 'ég' → *poletama* 'éget'
loppema 'végződik' → *lopetama* 'befejez'
kurb 'szomorú' → *kurvastama* 'elszomorít'
vihane 'haragos, mérges' → *vihastama* 'haragosít, mérgesít'

Az intranzitív alapigéjű kauzatív igék mellett az eszközlő az észtben is tárgyesetbe, azaz direkt tárgy pozícióba kerül:

(39) *Tütar jookis.*
lány-Nom fut-PerfVxSg3
'A lány futott.'

Ema jooksutas tütart.
anya-Nom fut-Kauz-PerfVxSg3 lány-Part
'Az anya futtatta a lányt.'

A *-(s)ta* képző használata azonban már az intranzitív alapigék körében sem tekinthető általánosnak, itt is gyakori az analitikus szerkezet, a tranzitív alapigék esetében pedig csak a segédigés konstrukciók lehetségesek. Az észt nyelvtanok nem ismerik a kauzatív segédige kategóriáját annak ellenére sem, hogy bizonyos szerkezetekben egyes igéknek kifejezetten grammatikai funkciója van. Ilyenek például a *panema* 'rak; készít', az *ajama* 'vezet', a *laskma* 'enged', a *lööma* 'üt', a *vajutama* 'nyom', *keerama* 'fordít'. Ezek közül talán az *ajama,* a *panema* és a *laskma* tekinthető a leggyakoribbnak. Az analitikus műveltető szerkezetek mondattani kutatása ugyan jóval kisebb figyelemben részesült eddig, mint a képzett igéket tartalmazó mondatok szerkezete, az azonban érdekes, hogy az észt mondatok eszközlője ezekben a mondatokban mind partitívuszban, mind adesszívuszban állhat:

(40) *Ostja lask-is müüja-l/müüja-t riidetüki üle moot-a*
vevő-Nom hagy-PerfVxSg3 eladó-Adess/Part ruha-Gen újra mér-Inf
'A vevő az eladóval újra mérette a ruhát.'

Ostja pani müüja rüdetükki üle mootma.
'A vevő az eladóval újra mérette a ruhát.'

Ostja ajas müüja nutma.
'A vevő megríkatta az eladót.'

A segédige megválasztását nagyban meghatározza a kezdeményező, illetve az eszközlő tematikus szerepe.

Az észten kívül a finnben is gyakori az analitikus műveltető szerkezet. Annak ellenére, hogy a finnben produktív a műveltető igék képzése, a beszélt nyelvben valószínűleg elterjedtebbek a segédigés szerkezetek. A leggyakoribb segédige ezekben a mondatokban az *antaa* 'ad; hagy', de előfordul a *panna* 'rak, nyom, kényszerít' és a *saada* 'kap, hagy' is.

(41) *Anna-n poja-n luke -a kirja -n /kirja -a.*
ad -VxSg1 fiú -Gen olvas-Inf könyv-Gen/könyv-Part
'A fiúval olvastatom a könyvet/A fiúval olvastatok egy könyvet.'

Opettaja pane-e poja-t teke -mään työ -tä.
tanár-Nom tesz -VxSg3 fiú -NomPl csinál-Inf3 munka-Part
'A tanár dolgoztatja a fiúkat.'

En saa -nut hei-tä teke -mään läksy-ä.
nem-VxSg1 hagy-Pcp ők -Part csinál-Inf3 lecke-Part
'Nem csináltattam meg velük a leckét.'

Nem zárható ki az, hogy a finnben is egyre inkább korlátozottá válik a képzett műveltető igék használata, az analitikus szerkezetek kiszorítják azokat.

5.5. Összegzés

Az uráli nyelvek a műveltetés kifejezésére elsősorban tehát a morfológiai kifejezőeszközöket használják, azaz a műveltető képzőkkel ellátott igéket. Ez alól az észt jelenti az egyetlen kivételt, ahol mára nagyon visszaszorult a műveltető képzős igék használata, az analitikus szerkezetek szinte teljesen kiszorították. Talán hasonló folyamatra lehet számítani a finn esetében is, ahol a beszélt nyelvben szintén gyakoriak a segédigés szerkezetek. A képzett műveltető igékkel alkotott mondatok szerkesztése megfelel a tipológusok által megfigyelt tendenciáknak.

Az alábbi táblázat összefoglalja az eszközlőnek az uráli nyelvekben előforduló kifejezési lehetőségeit tranzitív alapigéjű műveltető igék mellett. Az észt nyelvet nem tüntetjük fel, mivel az ilyen igék csak analitikus szerkezetet engednek meg. A kérdőjel pedig arra utal, hogy az adott szerkezet előfordulhat az adott nyelvben, ugyanis az abban megtalálható mondatszerkezetek alapján erre tudunk következtetni, adatok azonban egyelőre nem igazolják ezt a feltevést.

Nyelv	Eszközlő indirekt tárgyként	Eszközlő egyéb bővítményként	Eszközlő direkt tárgyként	
			Két direkt tárgy	Eszközlő direkt tárgyként, a tárgy más esetben
Számi	+		+	
Mari	+			
Udmurt			+	
Komi	+			
Hanti	+			?
Manysi	+			+
Nyenyec	+			?
Enyec	+			?
Nganaszan	+			?
Szelkup	+			?
Magyar		+		+
Finn		+		
Mordvin		+		

A műveltető szerkezetek további vizsgálata tehát fontos területe lehet az uráli nyelvek mondattani szempontú kutatásának a jövőben is, hiszen még a részletesebb nyelvtani leírásokkal rendelkező nyelvek esetében is igen kevés példa áll rendelkezésünkre.

Irodalom

Alsina, Alex: On the argument structure of causatives. *Linguistic Inquiry* **23**, 1992, 517–555.

Comrie, Bernard: The Syntax of Causative Constructions: Cross-languages Similarities and Divergences, in Shibatani (szerk.) 1976, 261–313.

Comrie, Bernard: *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, Basil Blackwell, 1981.

Dolovai Dorottya: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35 (1993-1994), 3–15.

Dolovai Dorottya: Műveltető igeképzés az obi-ugor nyelvekben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37 (1996), 193–207.

Dolovai Dorottya: A többszörös műveltetés az obi-ugor nyelvekben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 41/1 (2001), 77–94.

Hetzron, Robert 1976: The Hungarian Causative Verb and Its Syntax, in Shibatani (szerk.) 1976, 371–398.

Komlósy András: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 299–527.

Komlósy András: A műveltetés, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Morfológia,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000, 215–292.

Kozmács István: A votják műveltető szerkezetekről, *FUD* 3 (1994), 41-46.

Kytömäki, Leena: Kuratiivikausatiivit, in Alhoniemi, A. (szerk.): *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi*, Turku, 1978, 129–150.

Mikola Tibor: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36 (1995), 251-265.
Mikola Tibor: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere, in Büky L.-Forgács T. (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet* JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999, 109-120.
Nemesi Attila László: Nyelvi szintek interakciója a műveltetésben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok? *MNy* 2003, 9–25.
Nikolaeva, Irina: Syntaktische Analyse der objektiven Konjugation im Ob-Ugrischem, *CIFU* **9/6,** Tartu, 2001, 454–472.
Shibatani, M. (ed.): *The Grammar of Causative Constructions*. = *Syntax and Semantics Volume 6.,* New York–San Francisco–London, Academic Press, 1976.

Rövidítések

A, AP	melléknév, melléknévi csoport
A_k	tranzitív ige alanya
Abl	ablatívusz
Adess	adesszívusz
Adr	címzett
Adv	határozószó
Ag	ágens
Akk	akkuzatívusz
Akt	aktív
All	allatívusz
Aor	aorisztosz
Augm	augmentatívusz
C	mássalhangzó
COP	kopula
Cx	esetrag
D	déli
Dat	datívusz
Dekl	dekleratív (a koreai igeragozásban)
Dezid	dezideratívusz, kívánó mód
Det	determináló elem; determinált ragozás
Du	duális, kettes szám
Elat	elatívusz
Ess	esszívusz
É	északi
fn.	főnév
FP	finn-permi alapnyelv(i)
FSz	közös finn-számi
FU	finnugor alapnyelv(i)
Fut	futurum, jövő idő
Gen	genitívusz
HB.	Halotti Beszéd
Imp	imperatívusz
Imperf	imperfektum
Indet	határozatlan, indeterminált (ragozás)
Iness	inesszívusz
Inf	infinitívusz, főnévi igenév
Instr	instrumentálisz
Kauz	kauzatív
Kperf	perfektív igéknél használt kapcsoló elem
Lat	latívusz
Lok	lokatívusz
Med	mediális

mn. melléknév
N, NP főnév, főnévi csoport
Neg tagadás
NegV tagadó ige
Nom nominatívusz
Num számnév
NV igenév
nyj nyelvjárás(i)
O tranzitív ige tárgya
Obj tárgy
P pimi nyelvjárás (hanti)
Part partitívusz
Partic partikula
Past múlt idő
Pat páciens
Pcp particípium, melléknévi igenév
Perf perfektum, múlt idő
Pl többes szám
POU ős obi-ugor
PP névutó
Pr birtokos, posszesszor
Praes jelen idő, praesens
Praet praeteritum, múlt idő
Progr progresszív aspektus (’éppen most’)
Ps birtok, posszesszum
PS ősszamojéd
PSz őslapp
PUg ősugor
Px birtokos személyrag (possessive suffixe)
Rec reciprok, kölcsönös
Refl reflexív, visszaható
Refl-med reflexív-mediális
S intranzitív ige alanya
S_a intranzitív ige aktív cselekvő alanya
S_u intranzitív ige nem aktív cselekvő alanya
Sal szalimi nyelvjárás (hanti)
Sg egyes szám
Subj alany; ige esetében: alanyi ragozás
T időjel
tkp. tulajdonképpen
TOP topik
Trans transzlatívusz
U uráli alapnyelv(i)
V, VP ige, igei csoport

V_{in}	intranzitív ige
V_{tr}	tranzitív ige
V	magánhangzó
Vj	vaszjugáni nyelvjárás (hanti)
Vrez	rezultatív ige képzője
Vtrl	transzlatív ige képzője
Vx	igei személyrag (verbal suffixe)

Rövidítések az irodalomjegyzékekben

ÁNyT	Általános Nyelvészeti Tanulmányok
CIFU	Congressus Internationalis Fennougristarum
FUD	Folia Uralica Debreceniensia
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen
JSFOu	Journal de la Société Finno-Ougrienne
LU	Linguistica Uralica
MNy	Magyar Nyelv
MSFOu	Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
NytudÉrt	Nyelvtudományi Értekezések
SFU	Sovetskoe finno-ugrovedenie
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SUA	Studia Uralo-Altaica
SUS	Suomalais-ugrilaisen Seura